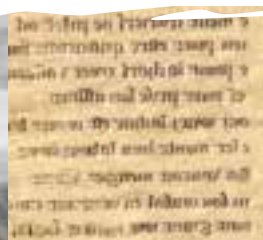

Literatuur in zicht

vwo

Literatuurgeschiedenis

Driestar onderwijsadvies

Estimotech educatief

De redactie die verantwoordelijk is voor deze editie van Literatuur bestaat uit:

Mw. drs. W.B. Hakvoort-Los
Mw. drs. M.H. Karkdijk-Walhout
Mw. drs. J. Pekaar-Westerink
Mw. drs. M.H. Verhoeve-Meeuse
Drs. G.J. van de Wege
Drs. A. van Zanten

Eindredactie

Mw. J.M. Nobel-Eikelboom MA

Projectleiding

Drs. A. van Groningen

Eerste druk, herziene uitgave 2015

© Driestar onderwijsadvies. Gouda, The Netherlands

ISBN: 978 90 8983 085 2

Vormgeving en druk: Vanderperk Groep, Groot-Ammers

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, digitalisering of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Middeleeuwen

1.1	Algemene inleiding	8
1.2	Karel ende Elegast	15
1.3	Vanden vos Reynaerde	21
1.4	Beatrijs	29
1.5	Esmoreit	36
1.6	De reis van Sinte Brandaan	42
1.7	Mariken van Nieumeghen	48

Hoofdstuk 2 Vroegmoderne tijd

2.1	Algemene inleiding	56
2.2	Het Wilhelmus, meer dan een geuzenlied	61
2.3	Psalmberijmingen	68
2.4	De Statenvertaling	74
2.5	<i>Joseph in Dothan</i> , een klassieke tragedie	79
2.6	Grote dichters: Cats, Revius, Lodenstein en Vondel	84
2.7	Verhalen over verre landen	93
2.8	Warenar	100

Hoofdstuk 3 De verlichting

3.1	Algemene inleiding	108
3.2	Pieter Langendijk, <i>Het wederzijds huwelijksbedrog</i>	114
3.3	Justus van Effen, <i>De Hollandsche Spectator</i>	119
3.4	Betje Wolff en Aagje Deken, <i>De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart</i>	125
3.5	Hieronymus van Alphen, <i>Kleine gedichten voor kinderen</i>	130

Hoofdstuk 4 Romantiek

4.1	Algemene inleiding	140
4.2	De historische roman Her- mingard van de Eikenterpen	147
4.3	Hildebrand (Nicolaas Beets)	152
4.4	Willem Bilderdijk	158
4.5	Multatuli	164

4.6	Humoristen in de romantiek	170
4.7	Dominee-dichters	179

Hoofdstuk 5 Een nieuw geluid

5.1	Algemene inleiding	186
5.2	Poëzie van de Tachtigers	190
5.3	Louis Couperus, <i>Eline Vere</i>	198
5.4	Frederik van Eeden, <i>Van de koele meren des doods</i>	206
5.5	Neoromantiek: Geerten Gossaert en J.C. Bloem	211

Hoofdstuk 6 Interbellum

6.1	Algemene inleiding	222
6.2	Expressionisme	230
6.3	Martinus Nijhoff	236
6.4	Bordewijk	242
6.5	Gerrit Achterberg	247
6.6	Willem Elsschot en Nescio	253

Hoofdstuk 7 De periode 1940-1980

7.1	Algemene inleiding	262
7.2	Oorlogsliteratuur	269
7.3	De Grote Drie	275
7.4	Christelijke literatuur	282
7.5	Poëzie: de Vijftigers en Ida Gerhardt	288

Hoofdstuk 8 De periode vanaf 1980

8.1	Algemene inleiding	298
8.2	Het geloof afgeschreven	303
8.3	Het geloof aangeschreven	311
8.4	Terug naar het verleden	318
8.5	Literatuur en maatschappij	324
8.6	Poëzie: postmodern en christelijk	330

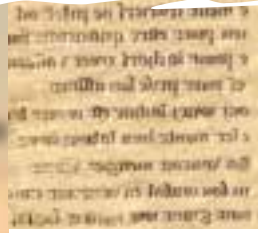
Registers

Auteurs	337
Kernbegrippen	338

Bronvermeldingen	341

Hoofdstuk

1

Middeleeuwen

658 - 739

Willibrord

Verbreiding van het christendom

742 - 814

Karel de Grote

Keizer van het avondland

ca. 1100

Hebban olla vogala

Het Nederlands op schrift

1254 - 1296

Floris V

*Een Hollandse graaf en
ontevreden edelen*

1356 - ca. 1450

De Hanze

*Handelssteden in de
Lage Landen*

500

750

1000

1250

1500

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

minstreeel

rondreizende kunstenaar die verhalen en liederen dicht en ten gehore brengt

manuscript of handschrift

een middeleeuws, handgeschreven boek

kopiïst

iemand die een handschrift overschrijft, zodat er een kopie ontstaat

miniatuur

met de hand geschilderde afbeelding in een middeleeuws boek

mecenas

iemand die geld beschikbaar stelt voor het maken of behouden van kunst

Diets

Middelnederlands, volkstaal ('driet' betekent volk)

Middelnederlands

verzamelnaam voor de taalvormen en dialecten zoals die tussen circa 1200 en 1550 in de Lage Landen geschreven en gesproken worden

Oudnederlands

verzamelnaam voor de taalvormen en dialecten zoals die vóór 1200 in de Lage Landen gesproken worden

ridderroman

verhalen op rijm over avonturen van ridders

hoofsheid

deugdzaam en charmant gedrag, waarbij agressie beheerst wordt en goede omgangsvormen belangrijk zijn

hoofse ridderroman

ridderroman waarin de hoofse cultuur een belangrijke plaats inneemt, in opvattingen en omgangsvormen. Vrouwen spelen een grote rol. In hun dienst worden heldendaden verricht.

legende

verhaal waarin verteld wordt hoe God of een heilige op wonderlijke wijze de mens bijstaat. (legenda = wat gelezen moet worden)

exempel

kort verhaal met een boodschap (letterlijk: voorbeeld)

memento mori

gedenk te sterven

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

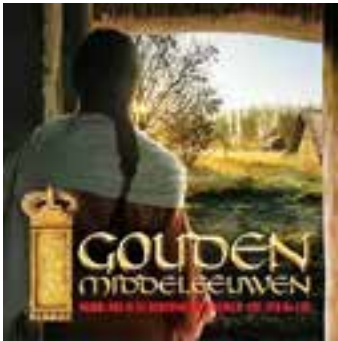
- hoe de vroegste literatuur overgedragen wordt;
- waarom de periode van 500-1500 'middeleeuwen' heet;
- hoe een middeleeuws boek eruitziet;
- waarom we ons geen volledig beeld van de middeleeuwse literatuur kunnen vormen;
- wat de volkstaal in de middeleeuwen is en hoe volkstaal en Latijn gebruikt worden;
- wat het oudste zinnetje uit de literatuur is en hoe je dit kunt vertalen;
- In welke drie kringen van de maatschappij literatuur ontstaat;
- hoe de ridderroman ontstaat en welke soorten ridderromans er zijn;
- wat het begrip 'hoofsheid' inhoudt;
- welke drie groepen gelovigen er in de middeleeuwen onderscheiden worden;
- wie geestelijke literatuur in de volkstaal schrijven;
- welke verhalen uit het Latijn in de volkstaal worden vertaald;
- hoe burgers in de stad zich met literatuur bezighouden;
- welke levensvisie de middeleeuwer heeft;
- welke kunstopvatting de middeleeuwer heeft.

1.1 Algemene inleiding

Anders en eender

Weet u, ik heb thuis een boek waarin een riddertoernooi wordt beschreven dat op de veertiende juni 1212 in Montgivray, in Midden-Frankrijk, werd gehouden door de hertog van Dampierre. Als u mij daar nu eens heen flitste? Ik zou dat dolgraag zien.

Het lijkt Dolf Wega, de hoofdpersoon uit *Kruistocht in spijkerbroek* van Thea Beckman, geweldig om een middeleeuws riddertoernooi mee te maken. Waarschijnlijk herkennen veel lezers van Beckmans boek dit wel. Ridders spreken tot de verbeelding, wat blijkt uit hun veelvuldige aanwezigheid als personages in verhalen en films, als strijdende ridderlegers in een game, als Grootste Riddermacht in een bordspel, of ‘in levenden lijve’ in het Archeon.

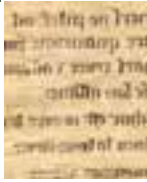

Tentoonstelling ‘Gouden middeleeuwen’, Rijksmuseum van Oudheden, 2014.

De eerste Nederlandse verhalen over ridders worden in de middeleeuwen geschreven. Deze ridderromans zijn heel geliefd bij de toenmalige luisteraars. Het oudst bekende Nederlandse succesverhaal is de ridderroman *Karel ende Elegast*. Ook toen al spraken ridders tot de verbeelding. Burgers in middeleeuwse steden spelen zelfs riddertoernooien na!

‘Middeleeuwen’ is de benaming die zeventiende-eeuwse geleerden bedenken voor de periode 500-1500, in hun ogen een tijd van onbeschaafde barbaarsheid. Met deze aanduiding geven ze aan wat hun visie op dit tijdvak is: donkere eeuwen tussen twee perioden van beschaving in. Met de val van het Romeinse rijk beginnen de middeleeuwen, met de herontdekking van de klassieke cultuur, de renaissance, eindigen ze. Tegenwoordig is het niet meer zo gebruikelijk om te spreken van de ‘duistere middeleeuwen’, maar heeft men doorgaans een positiever beeld van de middeleeuwen. We onderscheiden de tijd van monniken en ridders (500-1000) en de tijd van steden en staten (1000-1500).

Omdat de wereld waarin de middeleeuwers leefden zo anders was dan onze wereld, kun je verhalen uit de middeleeuwse literatuur niet goed begrijpen zonder uitleg. Maar het is de moeite waard je erin te verdiepen. Middelnederlandse teksten kunnen, na zoveel eeuwen, nog steeds lezers aanspreken. *Vanden vos Reynaerde* wordt ook in onze tijd nog als meesterwerk gezien. En het *Egidiuslied*, een veertiende-eeuws lied over een gestorven vriend, vinden veel moderne lezers heel mooi en aansprekend. Die oude teksten, die zich afspelen in zo’n andere wereld, zijn soms toch ook heel herkenbaar.

Luisteren naar literatuur

De bewoners van de Lage Landen hebben rond hun kampvuren verhalen verteld en liederen gezongen. Voor zover wij weten, is daar niets van opgeschreven. Pas in de twaalfde eeuw zijn er wat verhalen in de volkstaal op schrift gesteld. Een aantal van deze teksten is bewaard gebleven: de oudste ons bekende verhalen. De literatuurgeschiedenis laat men dan ook beginnen aan het begin van de twaalfde eeuw, als de schriftelijke overlevering begint.

In onze tijd is literatuur bedoeld om te lezen. Dat lijkt zo gewoon dat je je moeilijk kunt voorstellen dat het ook anders kan. Maar in de middeleeuwen wordt literatuur voorgedragen. Voordrachtskunstenaars of **minstreels** vertellen of zingen hun verhalen en liederen voor gezelschappen, bijvoorbeeld op een feestavond. De teksten zijn op rijm: dat maakt het gemakkelijker om ze te onthouden.

minstreeel

Ook als in de veertiende eeuw steeds meer edelen en burgers leren lezen en schrijven, blijven verhalen iets om naar te luisteren. Soms met een groot gezelschap luisteraars, soms in een kleine kring van een voorlezer met twee of drie toehoorders. Zelf een boek lezen is iets voor geestelijken en geleerden, die Latijnse teksten bestuderen. Na de uitvinding van de boekdrukkunst (1450) maakt de luistercultuur langzamerhand plaats voor een leescultuur. Veel teksten op rijm worden dan in proza omgezet. Maar tot in de zestiende eeuw komt het niet vaak voor dat mensen zelf in stilte een boek lezen.

Het boek in de middeleeuwen

Voor de drukpers zijn intrede doet, worden boeken met de hand geschreven en overgeschreven (gekopieerd). Een middeleeuws boek heet daarom een **manuscript** of **handschrift**.

**manuscript
of handschrift**

Het kopiëren van een boek kost veel geld. Het perkament waarop geschreven wordt, speciaal bewerkte dierenhuid, is kostbaar. Als er veel perkament nodig is, bijvoorbeeld voor een wat langere ridderroman, betekent dat een behoorlijke kostenpost. Het kost dan al gauw een kudde koeien om aan voldoende materiaal te komen en dan moet dat ook nog bewerkt worden. Ook de inkt is duur. Bovendien moet de **kopiïst**, meestal een monnik of non, betaald worden voor het weken-, soms maandenlange werk van het overschrijven. Iedere letter moet zorgvuldig 'geschilderd' worden met de ganzenveer.

kopiïst

Miniaturen maken een manuscript extra kostbaar. Vaak zijn deze illustraties

miniatuur

mecenas

prachtig uitgevoerd, als kleine schilderijtjes, waarin soms bladgoud is verwerkt. Alleen welgestelde mensen kunnen een boek betalen. De uitvoering en de inhoud van een boek worden aangepast aan degene die het bestelt. Een middeleeuws auteur schrijft vanwege de hoge kosten meestal in opdracht van een rijke opdrachtgever, een **mecenas**.

Zo schreef de bekende schrijver Jacob van Maerlant zijn werk *Der naturen bloeme*, een wetenschappelijk naslagwerk met aandacht voor de wonderen van de schepping, in opdracht van Nicolaas van Cats, een edelman uit de omgeving van Floris V. De auteur schrijft dat hij hoopt dat het boek zijn opdrachtgever zal bevallen: *Bijdien (daarom) bid ik dat hem gename (aangenaam) zij dit juweelkijn van mij.*

Wat bleef er van de literatuur bewaard?

Slechts een aantal middeleeuwse handschriften is bewaard gebleven. Sommige handschriften bleven vanwege de waardevol geachte inhoud bewaard in kloosterbibliotheken. Andere bleven zorgvuldig bewaard omdat ze op een andere manier waardevol waren: luxueus uitgevoerde boeken, vroeger eigendom van edelen of rijke burgers. Veel handschriften zijn echter verloren gegaan, door allerlei oorzaken.

Een deel van de middeleeuwse voordrachtsliteratuur is nooit op schrift gesteld en van alles wat wel opgeschreven is, is dus maar een klein deel bewaard. Genoeg om ons een beeld van de middeleeuwse literatuur te kunnen vormen, maar een volledig beeld kan dat nooit zijn.

Schrijvende monnik.

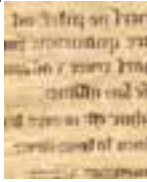
De taal

Diets
Middel-
nederlands

In de middeleeuwen bestaat het Nederlands als standaardtaal nog niet. Het volk spreekt **Diets**, een verzamelnaam voor de verschillende dialecten. Tegenwoordig gebruiken we hiervoor de term **Middelnederlands**. Geestelijken en geleerden bedienen zich van het Latijn. Zij vormen de groep die de (Latijnse) teksten kan lezen en schrijven. De volkstaal wordt lange tijd alleen als spreektaal gebruikt.

Oud-
nederlands

De oudst bekende tekst in de volkstaal is rond 1100 geschreven, in het **Oudnederlands**. Het is de zin *Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic anda thu. Wat unbidan we nu?* De betekenis: Zijn alle vogels nesten begonnen, behalve ik en jij? Waar wachten we nog op? In 1934 is dit zinnetje in Oxford ontdekt in een manuscript met Oudengelse preken, op de achterkant van het laatste blad. Op die plaats heeft de Vlaamstalige monnik of non die dit manuscript kopieerde, een

‘pennenproef’ gedaan, mogelijk om uit te proberen of de net gepunte ganzenveer goed schreef of om te testen of de vers aangemaakte inkt goed bruikbaar was.

Na 1200, in de dertiende eeuw, wordt er in alle lagen van de maatschappij steeds meer gebruikgemaakt van de volkstaal. Ambtenaren, geleerden en kerkelijke functionarissen schrijven niet meer alleen in het Latijn, maar ook in het Middelnederlands. Ook verschijnt er dan voor het eerst volop literatuur in de volkstaal.

Literatuur in een standenmaatschappij

De middeleeuwse maatschappij is ingedeeld in drie standen: de adel, de geestelijkheid en de boeren. In de twaalfde eeuw, als de steden aan macht beginnen te winnen, ontstaat er een vierde stand: de burgerij. Men is zich bewust van de verschillen tussen de standen. Deze verschillen uit zich ook wel in een verschillend omgaan met literatuur, maar toch kan de middeleeuwse literatuur niet strikt naar de standen ingedeeld worden. Op het gegeven dat de middeleeuwse literatuur ontstaat binnen verschillende bevolkingsgroepen, is de volgende indeling gebaseerd: literatuur voor de elite, literatuur in vrome kringen en literatuur in de stad.

Literatuur voor de elite

In de elfde eeuw dicht men in Frankrijk liederen over heldendaden (in het Frans: chansons de geste). Het zijn verhalen op rijm over Karel de Grote en zijn hofkring. Middelnederlandse **ridderromans** zijn vaak vertaald of bewerkt naar zo’n Oudfrans voorbeeld. Het woord ‘roman’ is overgenomen uit het Frans. Oorspronkelijk betekent het: verhaal in het Romaans, de volkstaal. Met hetzelfde woord ‘roman’ duidt men in onze streken de ridderverhalen in de volkstaal, hier het Middelnederlands, aan. In de twaalfde en dertiende eeuw verschijnen er veel ridderromans. Ze worden voorgedragen aan de hoven van de adel en later ook in huizen van welgestelde burgers. De ridderroman betekent de doorbraak van de Middelnederlandse literatuur.

ridderroman

Hoofsheid

In de twaalfde eeuw raakt de elite in Europa in de ban van de nieuwe hoofse cultuur, die gebaseerd is op een verlangen naar beschaafd, verfijnd leven. Via de Franse ridderromans, waarin hoofse idealen een grote rol spelen, maakt men in heel Europa kennis met de hoofse cultuur. Ook geestelijken die aan het hof werken, bijvoorbeeld als raadsheer of opvoeder, spelen een rol hierin. Ze bevorderen goede omgangsvormen aan het hof, ‘hofsheid’. Zo ontstaat het ideaal van **hoofsheid**: deugdzaam en charmant gedrag, waarbij agressie beheerst wordt en goede omgangsvormen belangrijk zijn.

hoofsheid

Uit: Roman van Walewein en het zwevende schaakbord.

Onder invloed van de hoofse cultuur wordt liefde het belangrijkste thema van de Europese literatuur, meer dan dood, geloof of strijd. Door de hoofse literatuur laat de adel zich vermaken en tegelijkertijd onderwijzen in hoofsheid. In de Nederlandstalige ridderromans is de hoofsheid meer of minder duidelijk aanwezig. In de Franse literatuur is er een duidelijk onderscheid tussen hoofse en oudere, voorhoofse romans.

De Middelnederlandse ridderliteratuur kan onderverdeeld worden in Karelromans en Arthurromans, klassieke romans en oosterse romans.

Karelromans gaan over koning Karel de Grote en zijn ridders. Het bekendste voorbeeld is *Karel ende Elegast* (1.2). In Karelromans is in beperkte mate sprake van hoofsheid.

De Arthurromans vertellen over de Brits-Keltische koning Arthur en zijn ridders van de Ronde Tafel. In deze romans spelen hoofse omgangsvormen een grote rol. Ridders vechten om indruk te maken op een vrouw of om haar te redden. Daarom worden de Arthurromans, net als de klassieke

en de oosterse romans, ook **hoofse ridderromans** genoemd.

hoofse ridderroman

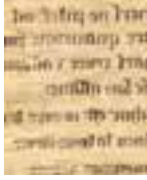
Klassieke romans zijn ridderverhalen over helden uit de klassieke oudheid, bijvoorbeeld Alexander de Grote en Julius Caesar. Oude Griekse en Romeinse verhalen worden hierin beschreven alsof ze spelen in een middeleeuwse omgeving. Een voorbeeld is *Tprieel van Troyen*.

De oosterse romans spelen zich af in een (gefantaseerde) oosterse, Arabische wereld. Via de kruistochten is men in aanraking gekomen met de verfijnde oosterse cultuur van deze streken. Een voorbeeld van een oosterse roman is *Floris ende Blanchefloer*.

De kerk in de middeleeuwen

In de middeleeuwen is iedereen overtuigd van het bestaan van God. De kerk heeft een belangrijke plaats in de samenleving. Binnen de kerk zijn er leken, wereldgeestelijken en geestelijken die de kloostergeloften hebben afgelegd. Leken zijn gewone kerkleden, niet-geestelijken. Wereldgeestelijken hebben hun taak in de wereld buiten het klooster. De geestelijken die zich teruggetrokken hebben in een klooster, hebben de kloostergeloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid afgelegd en houden zich aan bepaalde kloosterregels.

In de kerk worden de leken onderwezen door geestelijken. De Bijbel wordt alleen in de Latijnse vertaling (de Vulgaat) gelezen en de mis wordt in het Latijn opgedragen. Ook boeken over geestelijke zaken worden in het Latijn geschre-

ven en gekopieerd. Dat gebeurt in de kloosters. Leken kennen geen Latijn en zijn voor kennis van de Bijbel dus volkomen afhankelijk van de geestelijken.

Literatuur in vrome kringen

Vanaf de twaalfde eeuw ontstaan er gemeenschappen van leken die zich terugtrekken uit de wereld om een religieus leven te leiden, maar zich niet willen aansluiten bij een bestaande kloosterorde. Ze schrijven in de volkstaal gedichten, liederen en verhandelingen over de manier waarop een oprecht christen zich dient te gedragen. Vanaf de veertiende eeuw wordt er ook in kloosters vaker in het Middelnederlands geschreven. Geestelijken zien het belang van de volkstaal in om leken te kunnen onderwijzen in de christelijke leer en levenswandel. Met dat doel worden veel **legenden** en **exempelen** die oorspronkelijk in het Latijn geschreven zijn, vertaald in het Middelnederlands. Oorspronkelijk is een exempel bedoeld als verduidelijkend voorbeeld in een preek. Het is een kort verhaaltje dat bepaalde zonden of ondeugden duidelijk afschildert en er een les aan verbindt. De onderwerpen zijn afkomstig uit de Bijbel, de geschiedenis, de dierenwereld of het dagelijks leven. Bij vertaling in de volkstaal wordt een exempel soms uitgewerkt tot een langer verhaal. Het bekendste voorbeeld daarvan is de legende *Beatrijs* (1.4). Een legende vertelt over een gebeurtenis rond een heilige, Christus of Maria. Hoewel er geestelijke literatuur in de volkstaal verschijnt, blijven de kerkelijke autoriteiten de hele middeleeuwen door gereserveerd staan tegenover het gebruik van de volkstaal voor theologische kwesties. Maar veel leken willen op dat gebied graag meer leren en begrijpen, en dus is er vraag naar Middelnederlandse geestelijke literatuur.

legende en exempel

Leken hebben ook aangedrongen op een Bijbelvertaling in de volkstaal, schrijft een anonieme Vlaamse monnik, die in de veertiende eeuw bijna de hele Bijbel vanuit het Latijn (de Vulgaat) in het Middelnederlands vertaald heeft. Als eerste in Europa maakt deze 'Bijbelvertaler van 1360' een bijna complete Bijbelvertaling in de volkstaal. Dat is bepaald niet vanzelfsprekend: de geestelijkheid ziet de Latijnse vertaling als geïnspireerd door de Heilige Geest. Een vertaling in de volkstaal kan daar alleen maar aan afdoen. Bovendien zien geestelijken niet graag dat leken de Bijbel lezen zonder uitleg van hun kant.

Literatuur in de stad

Ook burgers in de stad houden zich bezig met literatuur. In de veertiende eeuw groeien de steden, en ook kloosters, kerken en vorsten vestigen zich binnen de stad. De stedelingen, de burgers, krijgen steeds meer macht en welvaart. Op marktplaatsen en in kroegen, in de huizen van welvarende burgers en wereldgeestelijken zijn voordrachtskunstenaars welkom.

Lezen en schrijven is voor de burgerij heel belangrijk. In een stad wordt handelgedreven en daarbij zijn vaardigheden als lezen, schrijven, rekenen en goede omgangsvormen onmisbaar. Burgerkinderen leren deze vaardigheden op de stadsscholen, een nieuwe vorm van onderwijs. Verreweg de meeste stadsbewoners leren lezen en schrijven in hun moedertaal.

Er is in dit nieuwe milieu veel belangstelling voor literatuur. Kopiïstenbedrijven vestigen zich in de stad. Een stroom van handschriften met allerlei teksten in de volkstaal komt op gang. Bij de boekhandelaar in de stad bestellen de burgers boeken, bijvoorbeeld ridderromans, de *Reinaert* en andere dierenverhalen en spannende kronieken.

Burgers organiseren zich in verenigingen die zich bezighouden met het schrijven van literatuur, de zogenaamde rederijkerskamers (1. 7). De leden daarvan schrijven gedichten, dragen die voor en bespreken ze, schrijven toneelstukken en spelen toneel. Vaak worden er wedstrijden georganiseerd, onderling of tussen verschillende verenigingen. Als er een feestdag te vieren is, horen daar gedichten of toneel bij.

Zo is er in de veertiende en vijftiende eeuw een bloeiend literair leven in de stad.

Geloof en kunst

memento mori

In de middeleeuwen is de algemene opvatting dat het leven een reis naar de eeuwige bestemming is. Omdat het leven plotseling afgelopen kan zijn, is het belangrijk te leven naar Gods geboden, zodat er na dit leven een eeuwig leven in de hemel zal zijn. Deze levenshouding wordt samengevat in de leus: **memento mori**. De onzekerheid van het leven is zeker in de middeleeuwen een harde realiteit. De gemiddelde leeftijd is niet erg hoog. Vanaf het midden van de veertiende eeuw volgen verwoestende pestepidemieën elkaar steeds sneller op. Ook woeden er oorlogen en heerst er hongersnood. In veel vijftiende-eeuwse literatuur

komt het memento mori-thema voor, bijvoorbeeld in het toneelstuk *Elckerlyc*. De angst plotseling weggevaagd te kunnen worden, zie je terug in de literatuur.

Kopiïstenwerkplaats met letterproef aan de muur. Een voorname opdrachtgever bekijkt een overgeschreven boek (1456).

De kunstopvatting van de middeleeuwen is niet los te zien van hun levenshouding. Kunst dient de mens te wijzen op het goddelijke en hem bewust te maken van de vergankelijkheid van het aardse leven. Daarom bevat middeleeuwse literatuur altijd een les over hoe de mens zich hoort te gedragen in dit leven.

1.2 Karel ende Elegast

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

feodale stelsel	leenstelsel, bestuursstelsel waarbij de leenheer een stuk land in leen geeft aan een leenman
leenheer	degene die een stuk land in leen geeft
leenman (vazal)	degene die een stuk land in leen heeft
hofdag	een bijeenkomst van de hoge adel waarbij de koning bepaald beleid aankondigt en rechtspreekt
getallen- en kleurensymboliek	het toeschrijven van een betekenis aan bepaalde getallen en kleuren
godsoordeel	tweegevecht waarin God de overwinning laat toekomen aan wie onschuldig is
proloog	voorwoord

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van *Karel ende Elegast* is;
- waaraan je kunt zien dat het verhaal voorgedragen werd;
- wie Karel de Grote is en hoe het komt dat er zoveel gefantaseerde verhalen over hem zijn;
- wat een Karelroman is en welke drie thema's vaak in de Karelromans voorkomen;
- hoe het feodale stelsel werkt;
- welke vier typisch middeleeuwse elementen in *Karel ende Elegast* te vinden zijn;
- welke twee christelijke elementen erin aan te wijzen zijn;
- wat de voorgeschiedenis van *Karel ende Elegast* is en welke twee sprookjeselementen erin het verhaal zitten;
- aan welke regels in het verhaal je kunt zien dat er al een verhaal over deze gebeurtenissen bekend was als mondeling doorverteld verhaal;
- hoe het komt dat de middeleeuwse literatuur vaak anoniem is.

Luisteren naar een 'vraeye historie ende al waer'

Een verhaal over koning Karel de Grote die 's nachts moet gaan stelen. Of de luisteraars het geloofd hebben, weten we niet, maar wel is zeker dat *Karel ende Elegast* in de middeleeuwen al een succes is.

Deze ridderroman is bedoeld als voordrachtstekst. De regels rijmen en luisteraars worden rechtstreeks aangesproken:

1	<i>Vraeye historie ende al waer Mach ic u tellen hoort naer Het was op enen avontstonde Dat karel slapen begonde</i>	Ik kan u een betrouwbaar en volstrekt waar verhaal vertellen. Luister ernaar. Het was op een avond dat Karel ging slapen in Ingelheim aan de Rijn. Het hele land was van hem; hij was keizer en tevens koning. Luister – het is wonderlijk maar waar – naar wat de koning daar overkwam, (velen weten dat nog wel) in Ingelheim toen hij daar lag te slapen, en voornemens was de volgende dag z'n kroon te dragen en hofdag te houden om zijn roem te vergroten.
5	<i>Tengelem op den rij Dlant was alle gader sijn. Hi was keyser ende coninc mede. Hooft hier wonder ende waerhede Wat den coninc daer ghevel</i>	Terwijl de koning lag te slapen werd hij door een engel geroepen, zodat de koning wakker schrok van de woorden van de engel. Hij zei: "Sta op, edele man, en doe snel uw kleren aan, Bewapen u en ga stelen, (God, de heer van het hemelrijk, gaf me opdracht het u te bevelen) anders verliest u zowel uw leven als uw eer.
10	<i>Dat weten noch die menige wel Tenghelem al daer hi lach Ende waende op den anderen dach Crone draghen ende houden hof Om te meerderen sinen lof</i>	Als u deze nacht niet steelt, dan zal u kwaad geschieden: u zult erom sterven en uw leven verliezen nog vóór dit hof uiteengaat."
15	<i>Daer die coninc lach ende sliep Een heilich engel aen hem riep So dat die coninc ontbrac Biden woerden die dengel sprac Ende seyde staet op edel man.</i>	
20	<i>Doet haestelic u cleeder an Wapent u ende vaert stelen. God die hiet mi u bevelen Die in hemelrike is here Of ghi verliest lijf ende eere</i>	
25	<i>En steeldi in deser nacht niet So is u evel gheschiet. Ghi sulter omme sterven Ende uwes levens derven Eer emmermeer scheidt dit hof.</i>	

Vertaling uit: *Karel en Elegast*, samengesteld door Hubert Slings. Amsterdam 2005.

Koning Karel op dievenpad

Tot drie keer toe krijgt koning Karel van een engel de wonderlijke boodschap dat hij 's nachts moet gaan stelen. Na de derde keer gehoorzaamt hij. In het duistere woud ontmoet hij een angstaanjagende zwarte ridder op een zwart paard. Er ontstaat een gevecht, dat door de koning gewonnen wordt. Dan vertelt de ridder wie hij is: Elegast, een verbannen vazal van de koning, die zich nu door stelen in leven moet houden. Karel, die zich voorstelt als 'Adelbrecht', stelt voor om bij de koning, bij hemzelf dus, te gaan inbreken. Elegast reageert uiterst verontwaardigd op dat idee. Hij weet een beter adres: het kasteel van Eggerik van Eggermonde. Elegast vertelt dat deze man, die getrouwd is met Karels zus, een trouweloze verrader is.

Onderweg steelt Karel een ploegijzer, als gereedschap om te kunnen inbreken. Elegast heeft weinig vertrouwen in Adelbrechts inbrekersvaardigheden en gaat dan ook alleen de burcht in. Daar stopt hij wat kruid in zijn mond, waardoor hij hanen en honden kan verstaan. Zo hoort hij dat koning Karel in de buurt is... Hij gaat dat direct aan Adelbrecht vertellen, die hem echter geruststelt. Elegast, die een toverspreuk kent om mensen in slaap te brengen, gaat dan weer naar binnen.

Daar hoort hij Eggerik tegen zijn vrouw vertellen dat hij een samenzwering heeft georganiseerd om binnenkort de koning te vermoorden. Ze zegt nog liever te zien dat Eggerik opgehangen wordt, waarop deze haar hard in het gezicht slaat. Het bloed loopt uit haar neus en mond op de grond. Elegast kruipt er zachtjes naartoe en vangt met zijn handschoen behendig het bloed op. Buiten vertelt hij alles aan Adelbrecht.

Eindelijk begrijpt koning Karel waarom hij moest gaan stelen: nu kan hij een aanslag op zijn leven voorkomen! De volgende dag wordt het complot opgerold. In een tweegevecht verslaat Elegast Eggerik, waardoor diens schuld bewezen is. Elegast wordt volledig in ere hersteld. Als loon voor trouwe dienst krijgt hij van koning Karel de weduwe van Eggerik tot vrouw.

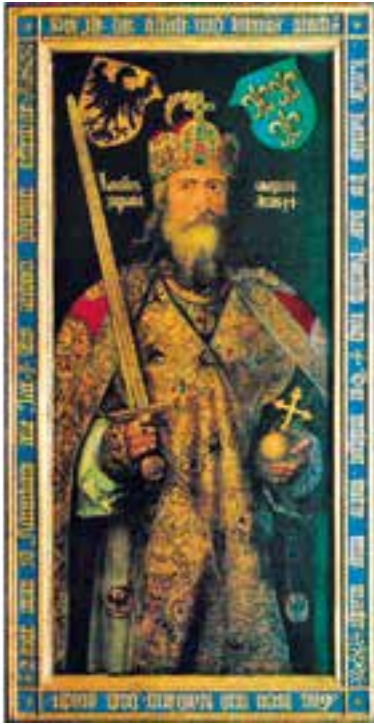
Verhalen over Karel de Grote

Karel de Grote (742- 814), koning van de Franken, wordt in 800 in Rome tot keizer gekroond. Hij bezit zoveel grondgebied dat hij van hof tot hof trekt om zijn land te regeren. Dit verhaal speelt zich af op zijn hof in Ingelheim aan de Rijn. Het leven van deze machtige koning spreekt enorm tot de verbeelding. Er worden veel verhalen over hem verteld, tot lang na zijn dood. In de loop van de tijd komen de verhalen steeds verder van de werkelijkheid af te staan.

feodale stelsel

leenheer

leenman
of vazal

hofdag

getallen- en
kleuren-
symboliek

Van deze verhalen is een aantal op schrift gesteld. Deze Karelromans gaan over strijd en trouw, in het bijzonder van de leenman aan de leenheer. Ook de strijd tegen de Saracenen, de ongelovige moslims, is een belangrijk thema.

Het feodale stelsel

De middeleeuwse maatschappij in de tijd van Karel de Grote wordt bestuurd door middel van het feodale stelsel. Het uitgangspunt hiervan is dat God de eigenaar van heel de aarde is. Hij is de **leenheer**, die een deel van de aarde aan een koning in leen geeft. Deze ziet zichzelf daarom als **leenman** of **vazal** van God. Omdat het land van de koning veel te groot is om alleen te besturen, geeft hij als leenheer delen van zijn land in leen aan de leenmannen, leden van de adel. Zij besturen hun land in naam van de koning. De op-

brengrsten van het land mogen ze houden. In ruil daarvoor zweren de vazallen levenslange trouw aan hun leenheer. Vazallen zijn door de eed ridders in dienst van hun heer. Ze helpen hem het land te verdedigen tegen vijanden.

Op een **hofdag** nodigt de koning al zijn vazallen uit, vertelt wat zijn beleid is voor de komende tijd en spreekt recht. Daarna wordt er feestgevierd. Zo'n hofdag heeft als doel te laten zien wat een machtig en rechtvaardig vorst Karel is.

Een echt middeleeuws verhaal

Om *Karel ende Elegast* goed te kunnen begrijpen, is het nodig iets meer te weten van de middeleeuwse cultuur.

- Elegast is een leenman van koning Karel. Als ridder heeft hij gezworen zijn koning te helpen in tijden van nood door militaire steun te verlenen. Nadat Karel hem – ten onrechte – heeft verbannen, zwerft Elegast noodgedwongen rond. Je zou verwachten dat hij als wraak wel bij de koning wil inbreken, maar Elegast wijst dat idee verontwaardigd af. Als onvoorwaardelijk trouwe vazal breekt hij zijn riddereed niet. Deze trouw van de leenman aan zijn leenheer wordt beloofd: God zorgt ervoor dat Elegast in ere hersteld wordt.
- **Getallen- en kleurensymboliek.** De angst van Karel voor de zwarte ridder is extra begrijpelijk als je weet dat de kleur zwart in verband wordt gebracht

met de hel en met duivels. Ook getallen hebben een bepaalde betekenis: twee is het getal van de duivel. Als Karel voor de tweede keer geroepen wordt, slaat de angst hem om het hart. Drie is een heilig getal: als hij voor de derde keer geroepen wordt, weet Karel zeker dat God hem roept.

- Koning Karel steelt een ploegijzer om te kunnen inbreken. Dat lijkt wel handig bedacht. Maar de middeleeuwen zien dat heel anders. Ze weten dat een ploegijzer helemaal niet geschikt is om in een burcht in te breken. Karel toont zich hiermee dus een onhandige dief. Daarbij komt dat het stelen van een ploegijzer een zwaar misdrijf is in die tijd. Als straf daarvoor kun je ter plekke opgehangen worden.

Christelijke boodschap

In *Karel ende Elegast* komen veel elementen voor die te maken hebben met het christelijk geloof. Enkele voorbeelden:

- Als Eggerik van hoogverraad wordt beschuldigd, daagt hij Elegast uit tot een tweegevecht. Karel is daar blij om, want hij is ervan overtuigd dat God de overwinning zal geven aan degene die onschuldig is. Dat wordt een **godsoordeel** genoemd. Het is in de tijd van Karel de Grote in de officiële wetgeving opgenomen.
- Er zit een christelijke boodschap in het verhaal. Het is God Die koning Karel het leven redt. Door Gods ingrijpen komt Karel tot het inzicht dat hij Elegast ten onrechte heeft verbannen. En door Gods oordeel wordt duidelijk wie er schuldig is. De les is dus dat God alle dingen ten goede kan laten keren voor degenen die hem dienen.

godsoordeel

Oude sprookjeselementen

Karel ende Elegast is een verhaal met een christelijke boodschap. Toch komen er ook oude, heidense sprookjeselementen in voor: Elegast heeft een kruid dat hem in staat stelt honden en hanen te verstaan. Ook kan hij met een spreuk mensen in slaap brengen.

De aanwezigheid van deze sprookjeselementen in het verhaal is te verklaren vanuit de voorgeschiedenis ervan: het verhaal is ontstaan uit een oud, wijdverbreid sprookje over een koning die incognito uit stelen gaat, hulp krijgt van een meesterdief en zo een dreigende staatsgreep ontdekt. Dit volksverhaal wordt op een gegeven moment iets gewijzigd doorverteld. De koning is in de nieuwe versie van het verhaal koning Karel de Grote en de meesterdief is een leenman van de koning.

Lang voordat *Karel ende Elegast* opgeschreven wordt, is dit mondeling overgeleverde verhaal over Karel de Grote als dief bekend. Dat blijkt ook uit regel 9/10: *Wat den coninc daer ghevel / Dat weten noch die menige wel.*

De toverkunsten van Elegast zijn onderdeel van het verhaal gebleven, ook toen het werd opgeschreven als *Karel ende Elegast*.

De schrijver is onbekend

Het is niet bekend wie de schrijver van *Karel ende Elegast* is. Van veel Middelnederlandse literatuur weten we niet wie de auteur is. De oorzaak daarvan kan zijn dat het handschrift niet volledig bewaard is gebleven. Vaak zijn er van middeleeuwse handschriften maar een paar gedeelten overgebleven en ontbreekt de **proloog**. Als de naam van de auteur wordt vermeld, is dat nu juist in de proloog.

proloog

Maar ook in de proloog wordt lang niet altijd de auteur genoemd. Die anonimiteit past bij de middeleeuwse opvattingen. Men ziet een tekst niet als geestelijk eigendom van een individuele schrijver, maar als eigendom van de hele gemeenschap. Een auteur schrijft in dienst van God voor andere mensen. Het vermelden van zijn eigen naam is daarbij niet zo van belang.

Het titelblad van de eerste druk van Karel ende Elegast, 1487-1488.

“Men ziet een tekst niet als geestelijk eigendom van een individuele schrijver, maar als eigendom van de hele gemeenschap.”

1.3 Vanden vos Reynaerde

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

dierenepos	middeleeuws dierenverhaal in de vorm van een heldendicht
satire	een tekst waarin bepaalde verschijnselen belachelijk worden gemaakt
parodie	spottende nabootsing, bijvoorbeeld van een gedicht of een verhaal
retorica	leer of kunst van de welsprekendheid
acrostichon	naamdicht, gedicht waarvan de eerste letters van opeenvolgende regels of strofen een naam vormen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van *Vanden vos Reynaerde* is;
- waarop het verhaal een satire is;
- hoe de auteur de standen te kijk zet;
- hoe de auteur duidelijk maakt dat zijn verhaal een parodie op de ridderroman is;
- op welke manier de auteur daarbij de retorica gebruikt;
- wat de auteur wil zeggen met deze parodie op de ridderroman;
- wie de auteur is en wie zijn publiek vormt.

Ongekend populair verhaal

Al eeuwenlang zijn de hieronder afgebeelde dieren bekende personages in de Nederlandse literatuur: de vos Rein, die andere dieren niet bepaald vriendelijk behandelt, en de beer Bruin, die door zijn domheid gemakkelijk in de val loopt. Beide zijn lid van de Booswichtenclub. Al in de dertiende eeuw spelen Reinaert de vos en Bruun de beer een rol in het verhaal *Vanden vos Reynaerde*. De dieren in dat verhaal worden bijna allemaal het slachtoffer van de hoofdpersoon Reinaert de vos. Zijn karakter lijkt in zo'n acht eeuwen weinig veranderd te zijn.

Het verhaal, meestal kortweg 'de Reinaert' genoemd, is in de middeleeuwen al een geliefd verhaal. Het is als enige Nederlandse tekst in de middeleeuwen in het Latijn vertaald (*Reynaerdus vulpes*).

Nog steeds wordt *Vanden vos Reynaerde* in Nederland, Vlaanderen en ver daarbuiten, als een meesterwerk gezien. Het wordt zelfs beschouwd als het beste dierenverhaal uit de wereldliteratuur!

De sluwe streken van de vos

Koning Nobel houdt een hofdag. Vele dieren doen daar hun beklag over de afwezige vos Reinaert. De wolf Isengrijn beschuldigt de vos ervan zijn vrouw en kinderen te hebben lastiggevallen. Het deftige, Franssprekende hondje Courtois klaagt dat Reinaert een worst van hem heeft gestolen. Pancer, de bever, vertelt dat Reinaert heeft geprobeerd Cuwaert de haas te doden.

Dan springt Grimbeert, de das, op om zijn oom Reinaert te verdedigen. Hij weerlegt alle beschuldigingen. Ook de aanklagers hebben volgens hem schuld. Terwijl hij zijn oom verdedigt, nadert er een rouwstoet: de haan Cantecler met zijn familie. Hij vertelt dat zijn dochter, de kip Coppe, net door Reinaert doodgebeten is. Het is duidelijk dat Reinaert niet zo onschuldig is als Grimbeert wil doen geloven. Er zit niets anders op dan Reinaert voor het gerecht te dagen. Bruun de beer krijgt opdracht de vos te gaan halen. Bij de burcht van Reinaert brengt hij de boodschap van de koning over en eindigt met: 'Reinaert, doe wat ik u aanraad en vertrek met mij naar de hofdag.' De vos speelt in zijn antwoord handig in op Bruuns voorliefde voor honing:

'Uwes goeds raads hebbet dank,
 550 Here Brune, wel zoete vriend.
 Hij hevet u kwalijk gediend
 die u beried dezen gang
 ende u dezen berg lang
 over te lopene dede bestaan
 Ik zoude te hove zijn gegaan,
 555 al hadde't gij mij niet geraden;
 maar mij es den buik zo geladen
 ende in zo uitermate wijze
 met eenre vreemder nieuwe spijsze
 ik vruchte ik'n zal niet mogen gaan.
 560 Ik ne mag zitten no gestaan,
 ik ben zo uitermaten zat.'
 'Reinaert, wat ates du, wat?'
 'Here Brune, ik at kranke have.

Arm man dat en es geen grave;
 565 dat moogt gij bij mij wel weten.
 Wij arme liede, wij moeten eten,
 hadden wij 's raad, dat wij node aten.

Goeder verser honingraten
 heb ik koever harde groot.
 570 Die moet ik eten door den nood,
 als ik el niet mag gewinnen.
 Nochtan als ik ze hebbe binnen
 heb ik er af pijnende ongemak.'
 Dit hoorde Brune ende sprak:
 575 'Helpe, lieve vos Reinaert,
 hebt gij honing dus onwaard?
 Honig es een zoete spijsze
 die ik voor alle gerechten prijze,
 ende voor alle gerechten minne.
 580 Reinaert, helpt mij dat ik's gewinne
 Edele Reinaert, zoete neve,
 also lange als ik leve
 wil ik u daar omme minnen.
 Reinaert, helpt mij dat ik 's gewinne.'
 585 'Gewinnen Bruun? Gij houdt u spot.'

'Bedankt voor uw goede raad,
 heer Bruun, u toont zich een goede vriend.
 Hij heeft u een slechte dienst bewezen,
 die u deze tocht liet ondernemen
 en u helemaal over deze lange helling
 stuurde.
 Ik zou heus wel naar het hof zijn gegaan,
 ook als u het mij niet had aangeraden;
 maar mijn buik is
 op zo'n overdadige wijze gevuld
 met een vreemde, onbekende spijs,
 dat ik bang ben dat ik niet zal kunnen gaan.
 Ik kan niet zitten of staan,
 zo ontzettend vol zit ik.'
 Reinaert, wat heb je dan gegeten, wat was het?
 'Heer Bruun, ik heb iets verschrikkelijks
 gegeten!
 Een arme man is nu eenmaal geen graaf;
 dat is mij wel aan te zien.
 Wij arme mensen, moeten dingen eten
 die wij slechts met tegenzin eten,
 omdat er niets anders is.
 Ik heb een enorme voorraad
 goede, verse honingraten.
 Die moet ik uit pure nood eten
 wanneer ik niets anders te pakken kan krijgen.
 Maar als ik ze eenmaal op heb,
 heb ik er pijn en ongemak van.'
 Toen Bruun dit hoorde, sprak hij:
 'Lieve help, Reinaert, mijn beste vos,
 vindt u honing zo verschrikkelijk?
 Honing is heerlijk voedsel,
 waaraan ik meer dan aan welk ander
 gerecht ook de voorkeur geef.
 Reinaert, help het mij te bemachtigen
 Edele Reinaert, beste neef,
 zo lang ik leef
 zal ik u daarom waarderen.
 Reinaert, help mij het te bemachtigen.
 'Te bemachtigen, Bruun?

- 'Ik en doe, Reinaert, zo waar ik zot,
hield ik spot met u, neen ik niet!'*
Reinaert sprak: *'Bruun mocht gij 's iet?*
- 590 *Of gij honing moget eten,
bij uwer trouwen laat mij weten.
Mocht gij 's iet, ik zou es u zaden*
- Ik zal es u zo vele beraden,
gij ne atet niet met u tienen,
waand'ik u hulde daar met verdienen.'*
595 *'Met mij tienen? Hoe mag dat wezen?
Reinaert, houdt u mond van dezen
ende zijt's zeker ende gewes
had ik al't honing dat nu es
tussen hier ende Portegale*
- 600 *ik at al up t'enen male.'*
Reinaert sprak: *'Bruun, wat zegt gij?
Een dorper, heet Lamfroit, woont hier bij
heeft honing zo vele te waren
gij ne at het niet in zeven jaren.*
- 605 *Dat zoud'ik u geven in u gewoud,
heer Bruun, wilt gij mij wezen houd
ende voor mij dingen te hove.'*
- U houdt mij voor de gek.'
'Nee, echt niet, Reinaert, ik zou wel mal zijn
om u voor de gek te houden, dat nooit!'
Reinaert sprak: 'Bruun, zou u er wat van
lusten?
Als u honing wilt eten,
laat het me dan eerlijk weten.
Als u er wat van wilt, kan ik u er genoeg
van geven.
Ik zal u zoveel voorschotelen
dat u het met tien man nog niet op krijgt,
als ik uw steun daarmee kon verdienen.'
'Met tien man? Hoe is dat mogelijk?
Reinaert, zeg maar niets meer
en wees er zeker van dat
wanneer ik alle honing had
tussen hier en Portugal
ik die in een keer op zou eten.'
Reinaert zei: 'Wat zegt u me daar, Bruun?
Een boer, Lamfroit, die hier in de buurt woont,
heeft zo ontzettend veel honing
dat u het nooit of te nimmer op zou krijgen.
Daar wil ik u wel de beschikking over geven,
heer Bruun, op voorwaarde dat u mij
bondgenoot wilt zijn en op de hofdag mijn
kant zult kiezen.

Reinaert de vos, samengesteld door Hubert Slings. Amsterdam, 2004.

Reinaert vertelt Bruun dat er in een gekliefde boom heerlijke honing is te vinden. In zijn gulzigheid raakt de beer beklemd in de boom, waarna hij door de dorpelingen verschrikkelijk afgetuigd wordt. Nadat de beer gewond en zonder vos teruggekomen is aan het hof, wordt Tibeert de kater gestuurd. Reinaert lokt hem naar de schuur van de pastoor, waar muizen zouden zitten. De kater komt in een strop terecht, maar ontsnapt nadat hij de pastoor vreselijk heeft toegetakeld. Ook Tibeert keert gewond terug.

De derde bode is Grimbeert de das. Met hem gaat de vos mee. Onderweg biecht Reinaert quasivroom zijn zonden op.

Aan het hof wordt de vos veroordeeld. De beer, de wolf en de kater gaan de galg in orde brengen.

Grimbeert wil niet zien hoe zijn oom opgehangen wordt. Als de vier andere dieren weg zijn, spreekt de vos het koningspaar nog een 'laatste' keer toe. In zijn tweede biecht vertelt Reinaert over de staatsgreep die zou zijn beraamd om Bruun op de troon te helpen. Reinaerts vader had een schat gevonden en zou de staatsgreep daarmee financieren. Reinaert vertelt dat hijzelf door het stelen van de schat de staatsgreep heeft verhinderd. Hiermee speelt hij in op de hebzucht van de koning. Zo lukt het hem om zich toch weer te redden uit zijn schijnbaar hopeloze situatie. Koning Nobel blijkt een rechtvaardige rechtspraak minder belangrijk te vinden dan het in bezit krijgen van de schat. Reinaert wil de koning de vindplaats van de schat aanwijzen, maar eerst moet hij nog op pelgrimstocht naar Rome. Op zijn verzoek krijgt hij voor de reis een tas, gesneden uit het vel van de beer, en schoenen uit de huid van het wolvenpaar.

De haas Cuwaert en de ram Belijn, de hofkapelaan, vergezellen de vos tot aan zijn kasteel Maupertuus, waar de vos afscheid wil nemen van zijn vrouw en kinderen. Cuwaert mag mee naar binnen. Belijn wacht buiten totdat Reinaert weer naar buiten komt. Dan geeft hij Belijn de tas mee en vertelt hem dat er een brief in zit die de koning dringend moet lezen. Belijn moet maar zeggen dat hij de brief zelf geschreven heeft. Goedgemutst neemt de ram de snelste weg terug naar de koning.

Facsimilé van omslagillustratie van het Comburgse handschrift.

De koning is verbaasd als hij ziet dat Reinaert zonder de kostbare tas op pelgrimsreis is gegaan. Hij geeft aan de aap Botsaert, de klerk, de opdracht de tas te openen en de brief voor te lezen. Maar als de kop van Cuwaert uit de tas rolt, beseft de koning dat ook hij door Reinaert is bedrogen. Dan springt het luipaard Firapeel naar voren. Hij vertelt de koning wat hem nu te doen staat: zich verzoenen met de wolf, de wolvin en de beer. Het aangedane onrecht moet verzoend worden. Belijn de ram moet boeten voor het onrecht jegens Cuwaert. De koning keurt het plan van Firapeel goed. De wolven en de beer krijgen twee privileges: ze mogen Belijn en zijn familie achtervolgen en doodbijten tot aan de dag des oordeels én ze mogen Reinaert en zijn verwanten kwaad aandoen en overvallen wanneer ze maar willen. Reinaert wordt vogelvrij verklaard. Maar intussen is de vos er allang met zijn familie vandoor.

Maatschappijkritiek

Vanden vos Reynaerde is een **dierenepos** waarin de vos de heldenrol speelt. Daarnaast is het verhaal ook een **satire**: de schrijver spot met de middeleeuwse standenmaatschappij, waarin adel, geestelijkheid, burgers en boeren hun eigen plaats hebben. De adel wordt vertegenwoordigd door de leeuw, koning Nobel, met zijn vazallen Bruun, Isengrijn en Tibeert. Koning Nobel is van plan op de hofdag recht te spreken.

dierenepos
satire

Maar door zijn eigen hebzucht komt daar niets van terecht. Aan het eind van de hofdag beseft hij dat de vos hem verschrikkelijk beetgenomen heeft en dat hij voor gek staat voor al zijn onderdanen.

Bruun, Isengrijn en Tibeert vertegenwoordigen de hofadel, de ridders. Bruun is dom en vraatzuchtig, Isengrijn is zelf een schurk en Tibeert denkt alleen maar aan zichzelf. Belijn, de hofkapelaan, en de pastoor vertegenwoordigen de geestelijkheid. Deze stand wordt ook behoorlijk bekritiseerd. Belijn is ijdel en onnozel. Hij kan niet schrijven, maar wil wel pronken met een 'zelfgeschreven' brief en bezorgt zo de kop van Cuwaert bij koning Nobel. De pastoor is ondanks het celibaat getrouwd. Hij doet alsof hij de kwijtschelding van zonden, de aflaat, naar believen uitdelen kan: als zijn vrouw in het water valt, belooft hij *vul pardoen ende aflaat / van alre sondeliker daet* (volledige vergiffenis en kwijtschelding van straffen voor al zijn zonden) aan degene die zijn vrouw redt.

Ten slotte zijn er de boeren en buitenlui, de plattelandsbewoners. De schrijver heeft geen goed woord voor hen over. Als dwazen leven deze dorpelingen zich uit wanneer Bruun vastzit in de boom. Hun namen zijn veelzeggend: Abelquac (Edelfluim), Vuulmaerte (smerige dienstmeid), Bave (kwijl).

De enige groep die niet bekritiseerd wordt, is de burgerij.

Wie is de vos?

De vos vertegenwoordigt waarschijnlijk geen bepaalde stand. Duidelijk is in elk geval dat hij de held van het verhaal is. Hij is slim en weet zich uit de meest benarde situaties te redden. Maar niet alles wat Reinaert de vos uithaalt, is humoristisch. Hij heeft wrede trekken: Reinaert bespot zijn vijanden niet alleen, maar heeft er ook een boosaardig genoegen in om hen te laten lijden. Zo wil hij op zijn pelgrimstocht een tas meenemen die gesneden is uit het vel van de beer. En de schoenen waarmee hij zijn tocht wil aanvaarden, zijn het afgestroopte vel van de poten van het wolvenpaar. Niet alleen zijn vijanden doet hij kwaad, maar ook dieren die hem niets misdaan hebben, bijvoorbeeld Cuwaert. Reinaert wordt een *onreyn quaet* genoemd. Hij ziet er niet tegen op om meened te plegen en vertelt leugenverhalen met de dood voor ogen. Op die manier bekeken lijkt de vos een soort duivelsfiguur te zijn. Toch kan het best zijn dat het toenmalige publiek door het masker van kwaad heen een slimme vos zag, waarvoor men uiteindelijk toch bewondering voelde.

Parodie op de ridderroman

Behalve een satire op de standenmaatschappij is *Vandenvos Reynaerde* ook een **parodie** op de ridderroman. De proloog, de hoofse omgangsvormen aan het hof van koning Nobel en de structuur van het verhaal doen denken aan een ridderroman.

De proloog lijkt op die van een ridderroman, waarin de auteur gewoonlijk voorschriften uit de klassieke **retorica** volgt. Deze schrijven voor dat de auteur in een proloog dient te vermelden: zijn naam, het werk dat hij eerder schreef, de reden om het verhaal te schrijven, de moeite die het kostte om het verhaal te schrijven en de bronnen waarop het verhaal teruggaat. **retorica**

Dit alles kun je terugvinden in de proloog van de *Reinaert*, maar anders dan op de gebruikelijke manier. Zo vermeldt de auteur zijn voornaam, Willem, terwijl het gebruikelijk is om de volledige naam te vermelden.

Doordat Willem op een afwijkende manier omgaat met de voorschriften van de retorica, krijgt het publiek al in de proloog het signaal: hier komt een bijzonder verhaal, het zal allemaal wat anders gaan dan in de bekende ridderromans.

Ook wat de aandacht voor hoofsheid betreft, is er overeenkomst tussen Willems dierenepos en de ridderroman. De auteur van een ridderroman vermeldt meestal dat zijn tekst is bedoeld voor een hoofs publiek. Willem doet dat ook, maar dan op zijn eigen manier: hij richt zich in de proloog tegen de 'boerenkinkels en dwazen', die maar beter niet kunnen luisteren naar het verhaal, want ze zullen het toch niet begrijpen.

Ook spreken de dieren aan het hof van koning Nobel elkaar op een hoofse manier aan, net als in de hoofse ridderromans. Maar in de *Reinaert* blijkt al die hoofsheid maar een dun vernisje van beschaving te zijn!

De structuur van het verhaal is hetzelfde als die van veel ridderromans: het verhaal begint met een hofdag, vervolgens stuurt de vorst zijn vazallen eropuit om de orde te herstellen en vrede tot stand te brengen en ten slotte eindigt het verhaal weer aan het hof. Maar in de *Reinaert* is er geen slotfeest om te vieren dat er orde en vrede heersen. Orde en vrede zijn ver te zoeken. De machthebbers zelf blijken onbetrouwbaar te zijn en rechtspraak is door hebzucht en het gericht zijn op eigenbelang onmogelijk geworden.

Willem lijkt te willen zeggen dat de hoofse wereld van de ridderroman maar een schijnwereld is. De werkelijkheid is dat de zogenaamd geordende maatschappij door en door bedorven is.

Interpretatie van een voordrachtstekst

De auteur van de *Reinaert* is een taalkunstenaar die veel woordgrappen maakt en rake beschrijvingen geeft. Sommige grappen en toespelingen zijn voor moderne lezers goed te begrijpen. Een voorbeeld: de vrouw van de pastoor heet 'Julocke', wat betekent: 'jou lok ik'. Maar er zal moderne lezers ook veel ontgaan als ze deze middeleeuwse voordrachtstekst lezen. Dat geldt behalve voor de humor,

Het begin van Vanden vos Reynaerde in het Comburgse handschrift.

ook voor de dubbelzinnige uitdrukkingen.

Zo wil Reinaert aan Cuwaert het credo, de geloofsbelijdenis, leren. Er zijn aanwijzingen dat 'credo leren' in de middeleeuwen een dubbelzinnige betekenis heeft: het zou ook kunnen duiden op een homoseksuele relatie.

De middeleeuwers horen het verhaal van een voordrachtskunstenaar, die allerlei manieren heeft om duidelijk te maken hoe de tekst geïnterpreteerd moet worden, zoals intonatie, een knip-oog of gebaar. Lezers van een tekst moeten het zonder deze aanwijzingen stellen, en zullen ook daardoor minder begrijpen dan het middeleeuwse publiek.

Wie is Willem?

De eerste regels van het verhaal vermelden de auteur: 'Willem die *Madocke* maecte', Willem die ook *Madoc* schreef. Ook aan het slot is zijn naam te vinden. De beginletters van de laatste negen regels vormen een **acrostichon**: BI WILLEME. Willem maakte gebruik van een Franse voorbeeldtekst, de *Roman de Renart*, maar hij bewerkte die op een vrije manier.

acrostichon

Willem zal een intellectueel geweest zijn. Hij kent de Bijbel goed en is drie talen machtig: Frans, Nederlands en Latijn. Uit de tekst blijkt dat hij goed op de hoogte is van de rechtspraak in die dagen. Waarschijnlijk is Willem een soort advocaat of een griffier geweest. Het werk *Madoc* is onbekend. Er is geen verhaal met die titel bewaard gebleven.

De *Reinaert* speelt zich af in de omgeving van Gent. Misschien was Willem zelf afkomstig uit die stad, maar het is ook mogelijk dat zijn opdrachtgever(s) inwoners van Gent waren. Hij heeft hun dan misschien met de verwijzingen naar hun stad een plezier willen doen.

In de proloog staat dat hij van een zekere dame de opdracht kreeg om zijn verhaal te schrijven, maar het is goed mogelijk dat dit ironisch bedoeld is. Lange tijd heeft men gedacht dat de *Reinaert* voor de burgerij geschreven is, maar waarschijnlijk heeft Willem zijn werk voor een adellijk publiek geschreven.

Al in de eerste eeuw van zijn bestaan is de *Reinaert* door adel, geestelijkheid en burgerij beluisterd en gewaardeerd en ook in de eeuwen erna is het een algemeen bekend, populair verhaal gebleven.

1.4 Beatrijs

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

Marialegende verhaal waarin verteld wordt hoe Maria op wonderlijke wijze de mens bijstaat

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van de *Beatrijs* is;
- wat de les van de *Beatrijs* is;
- waarom de biecht een bijzondere plaats in het verhaal heeft;
- wat het begrip hoofse liefde inhoudt;
- welke opvattingen over hoofse liefde er in de *Beatrijs* te vinden zijn;
- hoe je met drie voorbeelden duidelijk kunt maken dat *Beatrijs* zich gedraagt zoals past bij haar stand;
- hoe het gedrag van *Beatrijs* volgens middeleeuwse maatstaven beoordeeld wordt;
- voor welk publiek de *Beatrijs* geschreven is;
- welke twee voorbeelden van getallensymboliek en welk voorbeeld van kleurensymboliek te noemen zijn.

Verering van Maria

Wie op 15 augustus in Frankrijk is, kan verwachten dat alle winkels gesloten zijn. De Fransen vieren op die dag het feest van Maria-Tenhemelopneming. Binnen de Rooms-Katholieke Kerk is de Heilige Maagd Maria de belangrijkste heilige. De eerste verhalen over Maria en de wonderen die zij verricht, verschijnen in de tweede eeuw.

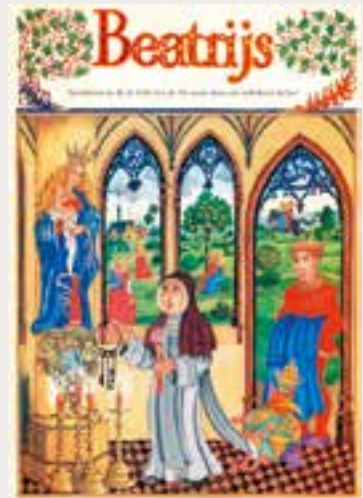
Marialegende

De *Beatrijs* is een legende die past binnen de traditie van de Mariaverering: het is een **Marialegende**. Hoofdpersoon in dit verhaal is de kloosterlinge Beatrijs. Een wonder van Maria redt haar uit de ellende.

Het verhaal van Beatrijs

Beatrijs, een jonge vrouw uit een adellijke familie, is kosteres in een klooster. Trouw vervult ze haar taken. Zij is echter nog steeds verliefd op een jeugd-vriend. Beatrijs vecht tegen deze gevoelens, vast en bidt, maar voelt dat ze het kloosterkleed zal gaan afleggen. Ze besluit haar geliefde een brief te schrijven. Daarin nodigt ze hem uit om te komen praten.

Zodra hij kan, rijdt hij naar het klooster, waar hij voor een tralievenster gaat zitten wachten tot hij haar kan spreken. Na verloop van tijd komt Beatrijs aan het venster. Hij zit buiten, zij binnen en allebei zuchten ze vele malen diep, omdat ze geen woord kunnen uitbrengen. Na een lange tijd van zuchten neemt Beatrijs het woord:

- 110 *'Ay mi', seitsi, 'aymie,*
Vercoren lief, mi es soe wee;
Sprect teghen mi een wort ofte twee
Dat mi therte conforteert!
Ik ben die troest ane u begheert.
- 115 *Der minnen strael stect mi int herte,*
Dat ic doghe grote smerte.
In mach nemmermeer verhoghen,
Lief, ghi en hebbet uut ghetoghen

'Ach lieveling,' verzuchtte zij,
'ik heb er zoveel moeite mee,
toe, zeg me gauw een woordje of twee
dat mij een beetje troosten kan
Ik word er zo wanhopig van,
de liefdesangel in mijn hart
steekt me en geeft me pijn en smart
Ik zal dagelijks moeten lijden
totdat jij me komt bevrijden.'

Omdat Beatrijs de liefde niet kan weerstaan, spreekt ze met haar geliefde af dat hij haar komt halen. Op een nacht verlaat ze in stilte het klooster.

<i>Na desen ghinc si uten core Teenen beelde, daer si vore</i> 225 <i>Knielde ende sprac hare ghebede, Daer Maria stont ter stede. Si riep Maria onversaghet: 'Ic hebbe u nach ende dach geclaghet Ontfermelike mijn vernoy</i> 230 <i>Ende mi en es niet te bat een hoy. Ic werde mijns sins te male quijt, Blivic langher in dit abijt.'</i> <i>Die covel toech si ute al daer Ende leidse op onser vrouwen outaer.</i> 235 <i>Doen dede si ute hare scoen. Nu hoert watsi sal doen. Die slotele vander sacristien Hinc si voer dat beelde Marien, Ende ic segt u over waer</i> 240 <i>Waer omme dat sise hinc al daer: Ofmense te priemtide sochte, Dat mense best daer vinden mochte. Hets wel recht in alder tijt, Wie vore Marien beelde lijt,</i> 245 <i>Dat hi sijn oghen der waert sla Ende segge 'Ave', eer hi ga, 'Ave Maria'. Daer omme si ghedinct, Waer omme dat si die slotel daer hinc.</i>	Daarna heeft ze het koor verlaten om met Maria te gaan praten: ze is voor haar klein beeld getreden en knielde daar en heeft gebeden, dat ogenblik van angst bevrijd: 'Dag en nacht heb ik wat ik lijd u toevertrouwd: al mijn verdriet, maar veel geholpen heeft het niet. Ik raak al mijn verstand nog kwijt als ik langer blijf in dit habijt!' Ze trok haar pij uit en legde die daar op het Onze Lieve Vrouwe-altaar. Ze heeft haar sandalen uitgedaan en hoor, hoe dit nu door zal gaan: De sleutels van de sacristie hing ze vlak bij Maria, die daar stond, vlak tegenover haar. Ze hing die zware sleutels daar opdat die in het oog zouden springen als de getijden weer aanvingen. Want iedereen is wel zo goed dat hij Maria even groet. Iedereen kijkt haar toch aan, zegt 'ave', voor weer door te gaan. Dat leek de non een zeker ding, zodat ze daar de sleutels hing.

Vertaling door Willem Wilmink, uit: *Beatrijs, een middeleeuws Maria-mirakel*. Amsterdam, 1995

Zeven jaar lang leven Beatrijs en haar vriend samen in rijkdom. Ze krijgen twee kinderen.

Als hun geld opraakt, laat Beatrijs' vriend haar en de kinderen in de steek. Om aan geld te komen, besluit ze de kost te gaan verdienen als prostituee. In alle ellende blijft ze trouw elke dag tot Maria bidden.

Na zeven jaar krijgt ze berouw. Bedelend trekt ze door het land, tot ze bij toeval in de buurt van het klooster komt. Ze vindt daar onderdak voor de nacht bij een weduwe. Beatrijs vraagt naar het klooster en zegt dat ze

gehoord heeft over de verdwijning van de kosteres, veertien jaar geleden. De weduwe reageert daar verontwaardigd op. Die kosteres is er al jaren en doet haar werk prima. Drie nachten achter elkaar krijgt Beatrijs een visioen. Een stem verzekert haar dat ze naar het klooster kan terugkeren. Ten slotte laat ze haar kinderen achter bij de weduwe om heimelijk en snel, via een zijpoortje, het klooster in te gaan. Tot haar verrassing merkt ze dat Maria al die jaren haar plaats heeft ingenomen. Niemand in het klooster heeft Beatrijs' afwezigheid gemerkt en zo kan zij haar taak als kosteres hervatten.

Omdat ze wordt gekweld door schuldgevoelens, biecht ze alles op aan een abt die het klooster bezoekt. Hij scheldt haar alle zonden kwijt. Haar verhaal vertelt hij, als een leerzaam voorbeeld, in een preek, maar zó dat niemand weet dat het over Beatrijs gaat.

Marialegende

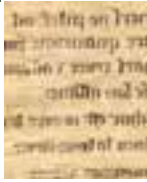
Voordat de Middelnederlandse *Beatrijs* gedicht wordt, is de legende over een non voor wie Maria het kostersambt in het klooster vervult, al bekend als Latijns exemplar, een beknopt verhaaltje dat in een preek gebruikt kan worden. De dichter van de *Beatrijs* vertelt dat hij het verhaal, het exemplar, gehoord heeft van een oude monnik die het in zijn boeken had gelezen. De onbekende veertiende-eeuwse Brabantse dichter heeft deze verhaalstof bewerkt en behoorlijk uitgebreid tot zijn eigen unieke, aantrekkelijke vertelling. Daarbij heeft hij zich gericht op een publiek van hoofse, aristocratische leken. Uit deze Marialegende valt te leren dat Mariaverering het eigen welzijn en zielenheil ten goede kan komen. Ook het belang van berouw en biecht wordt benadrukt.

De biecht

Als Beatrijs teruggekeerd is in het klooster, biecht ze haar zonden op aan een abt. Deze verwerkt haar verhaal als exemplar in een preek. In de Latijnse versies die er van dit verhaal zijn, ontbreekt deze biecht. De *Beatrijs* is geschreven in de veertiende eeuw, een tijd waarin men het belang van de biecht benadrukt, als een noodzakelijke voorwaarde om vergeving van zonden te verkrijgen. De dichter van de *Beatrijs* heeft het oorspronkelijke exemplar vrij bewerkt en daarbij ook de biecht toegevoegd. Beatrijs is dan wel door Maria behoed voor de schande, maar daarmee is het verhaal niet af. Ook Beatrijs moet haar zonden opbiechten en zo komt ze met God in het reine.

De hoofse liefde

Het middeleeuwse publiek beseft goed dat Beatrijs een doodzonde begaat door het klooster te verlaten. Bij haar intrede in het klooster heeft zij de geloften af-

gelegd: gehoorzaam zijn, kuis zijn en in armoede leven. Maar de kracht van de liefde is te sterk: ze moet er wel aan toegeven.

In de *Beatrijs* spelen hoofse ideeën over de liefde een belangrijke rol. Het ideaal van hoofse liefde was verbonden met de opvattingen over hoofs leven: goede omgangsvormen, zelfbeheersing, deugdzzaam en charmant gedrag. Hoofse liefde houdt onder meer in dat de geliefden op een hoffelijke, beschaafde manier

met elkaar omgaan. Richtlijnen daarvoor worden onder andere beschreven in een Latijns handboek, de *Verhandeling over de kunst der hoofse minne* (vertaalde titel). Het beantwoordt vragen als: Wat te doen wanneer je verliefd wordt? Hoe moet een edelman een edelvrouw aanspreken? Hoe heeft hij zich te gedragen?

De dichter van de *Beatrijs* kent de opvattingen over de hoofse liefde. Hij weet dat een jonkvrouw vanaf haar twaalfde jaar standvastig in de liefde kan zijn: Beatrijs kan haar jeugdviend niet vergeten. Hij weet dat een minnaar daar meer moeite mee heeft: Beatrijs' minnaar verdwijnt als het geld op is. De auteur weet ook dat een edele afkomst, zoals van de twee geliefden, een voorwaarde is voor hoofse liefde. Tot slot blijkt uit het verhaal hoe sterk de kracht van de liefde is: Beatrijs zou haar verstand verliezen als ze die nog langer zou weerstaan en besluit, ook al weet ze hoe zondig dat is, het klooster te verlaten.

Een adellijke, hoofse dame

Beatrijs is uit de hogere kringen afkomstig. Ze gedraagt zich zoals past bij haar adellijke stand en heeft hoofse opvattingen. Bij enkele passages in het verhaal is kennis van deze middeleeuwse opvattingen nodig voor een beter begrip van het gedrag en de keuzes van de hoofdpersoon.

- Als Beatrijs 's nachts de jongeling ontmoet, heeft zij haar habijt bij het beeld van Maria achtergelaten. Zij schaamt zich ervoor in haar onderkleed te staan. Middeleeuwers begrijpen die schaamte goed: iemand die zich als misdadiger boetvaardig vernedert tegenover zijn superieur, doet dat barvoets, blootshoofds en in zijn hemd. Het is dus een vernederende situatie voor Beatrijs. Gelukkig heeft haar geliefde kostbare kleding en sieraden voor haar meegenomen. Een adellijke dame hoort naar haar stand gekleed te zijn en zo gekleed kan Beatrijs met hem meegaan.
- Als ze door een bos rijden, vraagt de jongeling of hij met haar de liefde mag bedrijven. Beatrijs wijst dat voorstel verontwaardigd af: ze noemt hem 'dorperfel' (lompe boer). Ze zou zich schamen om, zoals een hoer, zomaar buiten de liefde te bedrijven. Dat hoort iemand uit de hogere kringen absoluut niet te doen. Zelfbeheersing is een van de belangrijkste hoofse eigenschappen.

- Als het geld op is, blijkt hun hoge komaf voor problemen te zorgen. Ze hebben namelijk geen van tweeën een vak geleerd: voor de adel is het een schande om handarbeid te verrichten zoals de lagere standen. Uiteindelijk moet Beatrijs zichzelf en haar twee kinderen in leven proberen te houden. Noodgedwongen gaat ze geld verdienen door prostitutie, ook al vindt ze dat verschrikkelijk. Dat ze niet kiest voor bedelen, heeft te maken met haar adellijke afkomst. Eer en schande spelen een grote rol in het leven van de adel. Openlijk bedelen is een grote schande. Iedereen ziet dat. Omdat prostitutie zo veel mogelijk verborgen gehouden kan worden, is de schande minder groot.

Overigens krijgt Beatrijs na zeven zondige jaren zoveel berouw, dat ze liever sterft dan nog langer te zondigen. Dan gaat ze, met haar kinderen aan de hand, bedelen. Ze komt tot het inzicht dat ze beter die schande kan verdragen dan door haar zonden het eeuwige leven niet te ontvangen.

De prachtig uitgevoerde openingsinitialiaal.

Beatrijs is geschreven voor een hoofs-aristocratisch lekenpubliek, dat het gedrag en de keuzes van Beatrijs goed begrepen zal hebben.

Getallen- en kleurensymboliek

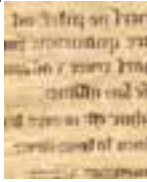
Ondanks haar zondige bestaan bidt Beatrijs als een trouwe gelovige zevenmaal per dag tot Maria.

Als ze bij de weduwe in huis ligt te bidden, valt ze plotseling in slaap en hoort in een visioen een stem: *Mensenkind, je hebt al te lang gekermd, Maria heeft zich over je ontfermd, ga snel naar het klooster terug, daar vind je de deur wijd open!* Pas als ze dit visioen drie nachten achter elkaar krijgt, raapt ze alle moed

bijeen en keert ze terug naar het klooster.

De getallen zeven en drie staan symbool voor volheid en volledigheid. Omdat Beatrijs trouw zeven keer per dag bidt, wordt ze verhoord. Omdat Beatrijs drie keer dezelfde stem hoort, gelooft ze dat het een boodschap van God is. Deze getallensymboliek vind je op verschillende plaatsen in het verhaal terug. Niet alleen getallen, maar ook kleuren kunnen in de middeleeuwen een bijzondere betekenis hebben. Kleurensymboliek vind je in de beschrijving van de kleding die Beatrijs van haar geliefde krijgt. Deze is hemelsblauw en wit van kleur: de kleuren van Maria's kleding.

“Ondanks haar zondige bestaan bidt Beatrijs, als een trouwe gelovige, zevenmaal per dag tot Maria.”

Bijzonder manuscript

Het manuscript waarin de *Beatrijs* staat, is bijzonder mooi uitgevoerd. Het perkament is van goede kwaliteit. De initiaal, de letter waarmee het verhaal begint, is prachtig versierd: een miniatuur waarop een non te zien is, die voor een Mariabeeld ligt, met in haar hand een sleutelring en op de achtergrond een klooster. De letters zijn heel zorgvuldig gekalligrafeerd.

De andere teksten in het manuscript zijn stichtelijke teksten. Dit kostbare boek zal geschreven zijn in opdracht van een welgesteld iemand, die als leek geïnteresseerd was in geloofszaken, maar niet de officiële kerktaal, het Latijn, kende.

Het begin van het Beatrijs-handschrift.

1.5 Esmoreit

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

passiespel	toneelspel waarbij het lijden van Christus wordt uitgebeeld
paasspel	toneelspel waarbij de opstanding van Christus wordt uitgebeeld
wagenspel	een toneelstuk dat op een wagen wordt gespeeld
simultaantoneel	een toneelstuk waarbij de spelers van het ene decor naar het andere lopen, omdat het stuk zich op verschillende plaatsen afspeelt
abele spelen	vier wereldlijke toneelstukken die alle in het handschrift-Van Hulthem staan (abel: mooi; goed, vakkundig gemaakt)
klucht, sotternie	een kort toneelstuk met een grappige inhoud, vaak met grove humor

Leerdoelen

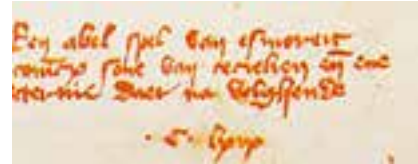
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:
- wat de hoofdlijn van de *Esmoreit* is;
- hoe het geestelijk toneel in de kerk ontstaan is;
- hoe het decor van de *Esmoreit* er zal hebben uitgezien;
- wat de moraal van de *Esmoreit* is;
- in welk handschrift de *Esmoreit* staat;
- wat er na een abel spel volgde;
- wat de inhoud van de klucht *De buskenblazer* is;
- op welke manier de hoofse cultuur een rol speelt in de *Esmoreit*;
- welke drie bekende verhaalmotieven in de *Esmoreit* voorkomen.

Liefdesverdriet

<i>Ay mi, Ay mi, hoe groten last</i>	Ach, wee mij, wat een zware last
<i>Dragic al stille int herte binnen!</i>	draag ik in stilte in mijn hart mee!
<i>Ic ben bevaen met sterker minnen,</i>	Hevige liefde heeft zich van mij meester
	gemaakt,
<i>Die ic heimelijc in mijn herte draghe.</i>	die ik voor iedereen verborgen houd.
...	...
<i>Maer het doet der minnen cracht:</i>	Maar de kracht van de liefde doet dat:
<i>Si heeft mi vast in haerren bant.</i>	Zij heeft mij geheel in haar macht.

Deze klacht uit een verliefd hart is afkomstig van Damiët, de prinses uit het toneelstuk *Esmoreit*. Ze bevindt zich in een wel heel lastige situatie: de jongen op wie ze verliefd is, Esmoreit, verzorgt ze al jaren als haar broertje. Ooit is hij als vondeling in hun gezin gekomen en heeft haar vader haar opgedragen voor het kleine ventje te zorgen. Het toneelstuk over Esmoreit, een christelijke prins, en Damiët, een heidense prinses, speelt zich afwisselend op Sicilië en in Damast (Damascus) af.

Opschrift boven de Esmoreit in het handschrift-Van Hulthem.

Esmoreit

Het verhaal begint op Sicilië, waar de oude koning en zijn jonge vrouw een zontje, Esmoreit, hebben gekregen. Robbrecht, een neef van de koning, die tot dan toe troonopvolger was, besluit in boosaardige jaloezie Esmoreit te doden.

In Damast verneemt de koning van de hofastroloog Platus dat er op Sicilië een prins geboren is, die hem zal doden en met zijn dochter zal trouwen. Ze besluiten het kind naar Damascus te halen en hem daar als een goed heiden op te voeden.

Op Sicilië heeft Robbrecht het kind in handen gekregen. Juist als hij het doden wil, verschijnt er een Arabische koopman op het toneel, die het kind wil kopen om het mee te nemen naar een ver, heidens land. Robbrecht verkoopt Esmoreit voor duizend pond goud. Als hij daarna aan Esmoreits vader vertelt dat zijn vrouw hun zontje heeft omgebracht, laat de koning haar in de gevangenis werpen. Robbrecht denkt de troon voor zichzelf gered te hebben. Esmoreit wordt door Platus naar Damast gebracht en daar opgevoed door de dochter van de koning, Damiët.

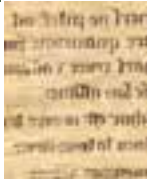
Het volgende bedrijf speelt zich achttien jaar later af. Damiët is, zoals voorspeld, verliefd geworden op Esmoreit. Op een dag hoort hij toevallig hoe Damiët klaagt over haar liefde, waarvan ze niemand durft te vertellen.

Tot zijn verdriet hoort hij dan ook dat hij een vondeling is. Hij wil graag met Damiët trouwen, maar niet voordat hij zijn afkomst kent. Esmoreit gaat op zoek naar zijn ouders en neemt de doek mee waarin hij als baby gewikkeld was. Op zijn zoektocht komt hij al spoedig terecht op Sicilië, juist bij de gevangenis waar zijn moeder al jaren verblijft. Zij herkent de doek, die hij om zijn hoofd draagt:

<i>Ay god, die alle doeghden gheeft, Die moet sijn ghebenedijt! Van herte benic nu verblijdt Dat ic gheleeft hebbe den dach</i> 650 <i>Dat ic mijn kint ane scouwen macht Mijn herte mochte wel van vrouden breken Ic sie mijn kint, ende ic hoert spreken, Daer ic om lide dit swaer torment Sijt wille come wel lieve kint</i> 655 <i>Esmoreit ic ben u moeder Ende ghi mijn kint dies sijt vroeder Want ic maecte metter hant Esmoreit selve dien bant. Daer in soe haddic u ghewonden</i> 660 <i>Esmoreit, doen ghi waert vonden Ende ghi mi ghenomen waert.</i>	God, Die alle vreugden geeft, Die zij geprezen! Ik ben nu van harte verblijd dat ik de dag heb beleefd dat ik mijn kind mag aanschouwen. Mijn hart zou van vreugde kunnen breken: ik zie mijn kind en ik hoor het spreken, om wie ik dit zware lijden nu onderga. Wees welkom, zeer lief kind! Esmoreit, ik ben je moeder, en jij mijn kind, wees ervan overtuigd. Want ik maakte met eigen handen die band, Esmoreit. Daarin had ik jou gewonden, Esmoreit, toen je werd gevonden en jij van me afgenomen werd.

De koningin wordt in ere hersteld. Esmoreit en Damiët worden het nieuwe koningspaar van Sicilië. Esmoreit is dan al christen geworden. Na de regieaanwijzing 'Robbrecht hanctmen hier' volgt de moraal:

<i>Aldus eest menechwerf gesciet: Quade werken comen te quaden loene Maer reine herten spannen croene, Die vol doeghden sijn ende vol trouwen.</i> 1000 <i>Daer omme radic, heren ende vrouwen, Dat ghi u herte in doeghden stelt, So werdi in dinde met gode verselt; Daer boven inden hoghen trone Daer die inghelen singhen scoene.</i> 1005 <i>Des onne ons die hemelsche vader Nu segt: Amen alle gader: Amen.</i>	Zo is het al vaak geschied: De misdaad wordt bestraft, maar een rein hart dat deugdzaam is en trouw, spant de kroon. Daarom raad ik u aan, dames en heren, om de deugd te zoeken. Op die manier zult u uiteindelijk met God verenigd worden, daarboven hoog in de hemel, waar de engelen schoon zingen. Moge de hemelse Vader ons dit vergunnen, en zeg nu al tezamen 'amen': Amen.

Toneel in de middeleeuwen

In de twaalfde eeuw begint men in de kerk Bijbelse verhalen uit te beelden als onderdeel van de kerkdienst. Zo wordt de Bijbelse boodschap voor de leken verduidelijkt. Priesters en koorknappen zingen de Latijnse teksten die bij de verschillende rollen horen, zoals die van Maria, de engelen, de vrouwen bij het graf, de Emmaüsgangers. Zo begint de ontwikkeling van het geestelijk toneel. Er worden bijvoorbeeld **passie- en paasspelen** gespeeld.

Na verloop van tijd wordt er in het toneelspel steeds meer uitgebeeld (bijvoorbeeld geselingen), en ook komen er spelen in de volkstaal. Dit vindt men niet passend in de kerkdienst. Het toneelspel verplaatst zich daarom naar het kerkplein, en al gauw komt er steeds meer spektakel. Uiteindelijk wordt het verboden om in de kerk of op het kerkplein voorstellingen te geven.

Opvoering van een wagenspel.

In de stad komt het toneel tot bloei: er is voldoende ruimte om toneelstukken op te voeren en er komt veel publiek op af. Er wordt geestelijk en wereldlijk toneel opgevoerd. Het wereldlijk toneel bestaat dan al eeuwenlang.

Soms wordt een toneelstuk op een wagen gespeeld – daarom heet zo'n stuk een **wagenspel** – die van straathoek naar straathoek trekt. Als een toneelstuk zich op verschillende plaatsen afspeelt, worden er twee decors naast elkaar gebouwd. **Simultaantoneel** heet dat. Spelers lopen van het ene decor naar het andere. In *Esmoreit* lopen ze dus heen en weer tussen Sicilië en Damast. De gevangenis is een keldergat en verder zal er zeker een galg bij gestaan hebben.

Abele spelen en sotternieën

Het wereldlijke toneelstuk *Esmoreit* is in de veertiende eeuw geschreven. Het is een van de vier zogenaamde **abele spelen**, de oudst bekende wereldlijke toneelstukken in Europa. De andere abele spelen zijn: *Lanseloet van Denemerken*, *Gloriant* en *Van den winter ende van den zomer*. Alle staan ze in het handschrift-Van Hulthem, dat genoemd is naar de eigenaar, notaris mr. Charles van Hulthem, die het in 1811 kocht voor zijn boekenverzameling. Het handschrift bevat heel verschillende teksten, zoals grappige liederen, geestelijke liederen en wereldlijke toneelstukken: naast de vier abele spelen ook zes **kluchten (sotternieën)**.

De tekst van de abele spelen is alleen maar in dit handschrift overgeleverd. De abele spelen bevatten speciaal voor het toneel gemaakte, spannende verhalen. Dat is bijzonder voor die tijd: in andere middeleeuwse toneelstukken

passie- en
paasspel

wagenspel

simultaantoneel

abele spelen

klucht
(sotternie)

“Esmoreit kenmerkt zich, net als de andere abele spelen, door een hoofse sfeer.”

worden bestaande verhalen als toneel opgevoerd. In de abele spelen is de hoofse liefde een belangrijk thema. De spelen kenmerken zich door een hoofse sfeer. De opvoering van een abel spel wordt gevolgd door de opvoering van een klucht. In de laatste regels van *Esmoreit* zegt Platus dat ieder rustig op zijn plaats moet blijven zitten, niemand moet naar huis gaan, want: *Ene zotheid zal men u spelen gaan, die kort zal zijn, doe ik u weten*. Kluchten zijn korte, simpele, komische toneelstukjes. Ze hebben niets met hoofse liefde te maken. Vaak zijn de hoofdpersonen bedrogen of versmade echtgenoten en bazige vrouwen. Een van die kluchten is *De buskenblazer*. Het gaat over een oude man. Om indruk op zijn vrouw te maken, koopt hij voor veel geld een busje. Wie in dat busje blaast, ondergaat een verjongingskuur, verzekert de handelaar hem. Hoopvol blaast hij in het busje. Maar als hij thuiskomt, lacht zijn vrouw hem uit om zijn zwarte gezicht: in het busje zat niets dan roet. Als zijn vrouw dan ook nog hoort dat de hele opbrengst van de verkochte koe hieraan besteed is, krijgt hij er flink van langs. En zo eindigt deze klucht op een voor dit genre gebruikelijke manier.

Hoofse cultuur in *Esmoreit*

Esmoreit kenmerkt zich, net als de andere abele spelen, door een hoofse sfeer. *Esmoreit* en Damiët kennen de hoofse omgangsvormen, wat ook blijkt uit de manier waarop ze met elkaar spreken: een hoofse conversatie. Passend bij de hoofse cultuur is ook dat liefde een belangrijk thema is. Ondanks de moeilijkheden die overwonnen moeten worden, komt hun huwelijk uit liefde toch tot stand. Verder is afkomst belangrijk in een hoofse cultuur: *Esmoreit* wil niet met Damiët trouwen voordat hij zijn afkomst kent. Als hij weet dat hij de kroonprins van Sicilië is, kan het huwelijk doorgaan.

Bekende verhaalmotieven

Het verhaal *Esmoreit* is uniek. We kennen geen andere versie van dit verhaal, ook niet in een andere taal. Wel staan er enkele motieven in die in veel middeleeuwse verhalen voorkomen:

- Een onschuldig veroordeelde koningin wordt belasterd door een verrader, maar zij lijdt geduldig, vol vertrouwen op Gods rechtvaardigheid.
- Een koningszoon wordt te vondeling gelegd. Als hij opgegroeid is, wordt zijn afkomst bekend.

- Een westers en een oosters kind worden als broer en zus opgevoed en worden later verliefd op elkaar.

Titelpagina van een gedrukte versie van het Lanseloet van Denemerken, een van de abele spelen.

Waardering ondanks onwaarschijnlijkheden

Esmoreit hoort toevallig Damiëts klacht over haar liefde en verneemt zo ook dat hij een vondeling is. Toevallig komt hij op de zoektocht naar zijn ouders net bij de gevangenis terecht waar zijn moeder gevangen zit. Zij hoort vanuit de gevangenis Esmoreits alleenpraak waarin hij zegt dat hij een vondeling is en hoopt van edele afkomst te zijn. Esmoreits moeder roept hem dan naar zich toe. Zo zijn er nogal wat gebeurtenissen die vrij onwaarschijnlijk overkomen.

Er is meer te noemen wat opvalt. Esmoreit trouwt met Damiët. Er moet een leeftijdsverschil van minstens twaalf jaar tussen hen zijn, maar dat lijkt geen enkele rol te spelen.

Verder komt de voorspelling van Platus, dat de prins uit Sicilië de koning van Damast zal doden en zal trouwen met zijn dochter, maar ten dele uit. De auteur besteedt daar geen enkele aandacht aan.

In onze ogen is een grote mate van toeval en onwaarschijnlijkheid geen aanbeveling voor een toneelstuk. Maar we moeten wel bedenken dat dit een moderne maatstaf is, die voor middeleeuwen waarschijnlijk niet zo belangrijk was.

Het dichtelijke in de taal van de abele spelen, de poëtische kracht van de verzen, maakt tot in onze tijd indruk op de lezer.

1.6 De reis van Sinte Brandaan

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

queeste een louterende zoektocht met allerlei gebeurtenissen en ontmoetingen die de hoofdfiguur zelfinzicht geven

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van *De reis van Sinte Brandaan* is;
- met welk doel Brandaan op reis gaat;
- voor welk publiek het verhaal geschreven is;
- wat het doel van de schrijver van het verhaal is;
- tot welk genre het verhaal behoort;
- hoe de middeleeuwers denken over de vorm van de aarde.

'Zonderlinge mengelmoes van allerhande feiten'

Veel waardering heeft W.J.A. Jonckbloet, die in de negentiende eeuw de eerste Middel nederlandse literatuurgeschiedenis samenstelt, niet voor *De reis van Sinte Brandaan*: "Zonderlinger mengelmoes van allerhande feiten, met zoo weinig innerlijke waarde, is nauwelijks aan te wijzen." Tegenwoordig denkt men daar toch anders over. In *Stemmen op schrift* (2006), het eerste deel van de nieuwste Nederlandse literatuurgeschiedenis, schrijft professor Frits van Oostrom over dit reisverhaal uit de twaalfde eeuw dat het door een groot publiek gewaardeerd wordt "als een van de bijzonderste verhalen die de middeleeuwen ons hebben nagelaten".

Brandaans is met zijn schip op een 'ringvis' aangeland.

Brandaan gaat op reis

De Ierse abt Brandaan leest in een boek over allerlei merkwaardige natuurverschijnselen. Zo beweert de schrijver dat er onder deze wereld nog een andere wereld is, dat er drie hemelen zijn en dat er een vis bestaat met een heel woud op zijn rug. Brandaan kan het niet geloven. Als hij dan ook nog leest dat Judas op zondag iets minder hoeft te lijden dan op andere dagen, gooit hij het boek verontwaardigd in het vuur. Terwijl het boek verbrandt, verschijnt er een engel die hem uit naam van God gebiedt om negen jaar lang met een schip over de oceaan te zwerven. Alles wat hij niet wilde geloven, zal hij nu zelf met eigen ogen gaan zien. Zo gebeurt het.

Voordat hij vertrekt, ziet Brandaan op het strand een geweldig groot hoofd liggen. Het is, zo vertelt het zelf aan de abt, het hoofd van een heidense reus. Deze liep regelmatig ver de zee in om een schip te beroven. Op een dag kwam de vloed zo hoog dat de reus verdronk. Brandaan vraagt God of de man zijn lichaam kan terugkrijgen. God staat dat toe op voorwaarde dat de man zich daarna laat dopen. Maar dat durft de reus niet aan: wie gedoopt is, maar er daarna niet naar leeft, krijgt in de hel duizendmaal meer pijn te verduren dan een ongedoopte heiden. Tijdens de oceaanreis meren ze aan op een eiland, niet wetend dat dit geen eiland is, maar een vis. Ze zoeken hout om vuur te kunnen stoken onder de kookketel.

*Doe sine te houvene begonden,
Doe so scoet al dat eylant
Onder twater al te hant,
So dat die heleghe man
Te tijde cume sijn scip ghewan.
Met haesten si int scip sprongen,
Den lof Gods datsi zongen
Dat hise bi der ghenaden zine
Verloest hadde van dier pine.
Die werf die ghinc al onder.
Dit was dat derde wonder
Dat die heeren saghen*
(r. 316-327)

Toen ze begonnen te hakken,
schoot het eiland met alles erop en eraan
plotseling diep in de oceaan,
zodat de heilige man
maar net op tijd het schip opkwam.
Haastig zijn ze in 't schip gesprongen
en hebben Godes lof gezongen
omdat Zijn goedertierenheid
hen van dit onheil had bevrijd.
De kust ging helemaal onder.
Dit was het derde wonder
dat de heren zagen.

Op hun reis krijgen ze te maken met zeemonsters, bezoeken ze paradijselijke en helse oorden, en ontmoeten ze kluizenaars en vreemde wezens. Op een gegeven ogenblik moet Brandaan één kapelaan aan de duivel afstaan, omdat die zo dom was een kostbare teugel te stelen. Op Brandaans indringende gebed mag de kapelaan terugkeren uit de hel. De duivel smijt hem, verschroeid en zwart van pek, op het schip terug.

*'Mi es leet dat hi ye ghesmeet wart,'
Sprac die bezijnche capelaen
Doe louch zeere sente Brandaen.*
(r. 1006-1008)

'Had men dat ding maar nooit gesmeed',
zei de verzengde kapelaan.
Toen schaterde Sinte Brandaan.

Brandaan verbrandt het boek der wonderen.

Op een zondag ziet Brandaan Judas zitten op een gloeiend hete steen. Niet alleen deze hitte, ook een snijdende vrieskou moet hij verdragen. Een grote kwelling, maar toch een verlichting van zijn doorde-weekse straf. Op de vroege maandagochtend moet hij weer terug naar de hel, waar hij veel erger leed te verduren krijgt. Brandaan heeft zo'n medelijden met hem dat hij tot God bidt of Judas nog één nacht langer uit de hel mag blijven. Dat mag. Het keerpunt van Brandaans reis is zijn gesprek met een mannetje, zo groot als een duim, dat op een blad ronddrijft. Hij is bezig de zee te meten door met een griffel water in een kommetje te druppelen. Brandaan wijst hem op het zinloze daarvan. Zijn antwoord is:

*Niet te meer dan ic vulmeten mach
Die zee voer den domsdach,
Niet te meer moghedi bescauwen
Al dat wonder en trauwen
Dat God heeft laten gheweerden
Int water ende up der eerden,
Entie di noch verholen zijn.
(r.2097-2103)*

Net zo min als 't meten klaar is als de dag des oordeels daar is, net zo min lukt het jou en de jouwen alle wonderen te aanschouwen die God schiep met eigen hand in het water en op het land en die jou nog verborgen zijn.

Tijdens de reis worden alle gebeurtenissen en ontdekkingen in een boek geschreven. Als het boek volgeschreven is, keert Brandaan huiswaarts. Hij heeft de scheppingskracht van de almachtige God leren kennen en Zijn grenzeloze genade: het doel van zijn reis is bereikt. Het boek legt hij op het altaar in een kerk. Een engel zegt hem dat hij naar de hemel mag gaan. Brandaan zingt een laatste mis en dan komt de aartsengel Michael zijn ziel halen.

De eilandvis.

*Ni biddic elken ende rade
Dat niemen en versmade
Brandaens avontuere,
Die hem dicke wart te zuere,
No en segghe no daer over houde
Dat loghene wesen soude,
Want het leecht bescreven in lattijne
In meneghen cloester fine
Ende in menegher goeder stede,
Daer ment hout ic werdicheden
Want God toechde hem besondere
Van sinen heymeliken wondre
Die Spieghele houdes oec orconden.
(r.2263-2275)*

Met nadruk geef ik nu de raad dat niemand ze minacht of versmaadt, Brandaans avonturen en wat hij daarbij moest verduren, en dat niemand zegt of 't ervoor zal houden dat het leugens wezen zouden, want het ligt beschreven in 't Latijn in kloosters groot en klein en op menige vrome plek op aard, waar 't met eerbied wordt bewaard. Want God toonde hem in 't bijzonder iets van Zijn verborgen wonderen. Ook de *Spiegel* getuigt ervan.

Uit: *De reis van Sint Brandaan, een reisverhaal uit de twaalfde eeuw*, vertaald door Willem Wilmink. Amsterdam, 1994.

Reisdoel: inzicht door boetedoening

De reis van Brandaan is een straf, een boetedoening voor zijn ongelof. Hij moet Gods beschreven wonderen met eigen ogen gaan aanschouwen. Alles wordt opgeschreven tijdens de reis, zodat er ten slotte een nieuw boek ligt. Maar daarin kunnen niet alle wonderen van de schepping staan: van het duimgrote mannetje

krijgt Brandaan de les mee dat het onmogelijk is om Gods scheppingskracht volledig te leren kennen.

In het beschrijven van de reis heeft de schrijver voor ogen gehad dat Brandaans reis een doel heeft. Negen jaar zwerft Brandaan rond op de oceaan, maar zelfs de vreemdste wezens die hij ontmoet, de Walseranden, spreken dezelfde taal als hij en eren dezelfde God. De middeleeuwen zijn echt wel op de hoogte van het bestaan van een niet-christelijke cultuur buiten Europa. Maar in dit verhaal blijft die buiten beeld: het gaat erom dat Brandaan tot inzicht komt. Hij moet ervaren dat God de almachtige Schepper is. De schrijver laat alles in het verhaal meewerken om Brandaan dat doel te laten bereiken.

Bij thuiskomst legt Brandaan het volgeschreven boek op het altaar.

Lering, maar ook vermaak

De reis van Sinte Brandaan leert de lezer veel over zonden, bidden, boete doen, vergeven, hemel en hel. Uit het gesprek met het reuzenhoofd volgt de les dat een ongelovige die zonde doet en in de hel komt, een minder zware straf krijgt dan een gedoopte gelovige die afgedwaald is. Toch is er altijd hoop voor zondaars. Dat blijkt als Brandaan door gebed bereikt dat Judas één nacht langer buiten de hel mag blijven. Gods genade strekt zich zelfs uit tot deze verrader!

Opvallend is de ruimte voor humor, ook als er ernstige onderwerpen als zonde en vergeving, hemel en hel aan de orde zijn. De passage over de verschroeide kapelaan is hiervan een goed voorbeeld. Een detail daaruit: de duivel die de kapelaan terugbrengt naar het schip, valt de reis zwaar omdat de kapelaan op zijn nek gebeden zit te zingen...

Een weetgierig publiek

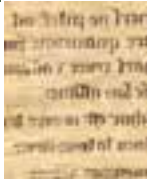
In de twaalfde eeuw worden veel wetenschappelijke werken uit de oudheid vertaald in de volkstaal. Daar is in die tijd vraag naar, vooral onder de elite.

De leken die dan kennismaken met de klassieke natuurwetenschap, vragen zich af hoe deze inzichten met het christelijk geloof gecombineerd kunnen worden.

Veel mensen weten niet meer wat ze moeten geloven. Als de heidense geleerden gelijk hebben, bijvoorbeeld met hun theorie over de inrichting van het heelal, past dat dan wel bij wat de Bijbel leert?

Voor twaalfde-eeuwse leken die kampen met dit soort vragen, zijn de twijfels en het ongeloof van Brandaan herkenbaar. Het verhaal is geschreven voor aristocratische leken. De dichter maakt theologische inzichten toegankelijk en benadrukt Gods grote scheppingskracht. Hij benadrukt de geloofwaardigheid van het verhaal: het is tenslotte in het Latijn geschreven en ook de *Spiegel* getuigt ervan!

De dichter doelt hier op het door hem bewerkte Latijnse reisverhaal over Bran-

daan. Jacob van Maerlant noemt dat verhaal inderdaad in zijn dertiende-eeuwse wereldgeschiedenis, de bedoelde *Spiegel Historiael*, maar hij schrijft erover dat er “vele in schijnt gelogen”! Het is dus allerminst zeker dat de middeleeuwers de inhoud van het Middelnederlandse reisverhaal voetstoots geloofd hebben.

Twaalfde-eeuwse reisverhalen

In de zesde eeuw heeft er werkelijk een Brandaan bestaan, stichter van een reeks kloosters in West-Ierland. Er is verder niet veel over hem bekend.

Een sinds de tiende eeuw in heel Europa bekend verhaal is de *Navigatio Sancti Brandani abbatis* (*De scheepsreis van de heilige abt Brendanus*). Naar deze *Navigatio* verwijst de dichter van het Middelnederlandse verhaal waarschijnlijk als hij zegt dat het verhaal “leecht bescreven in lattijne”. *De reis van Sinte Brandaan* is geen vertaling van de *Navigatio*, maar de schrijver heeft er op een vrije manier gebruik van gemaakt. Beide verhalen, het Latijnse en het Middelnederlandse, zijn verhalen over een reis. Het bekende beeld van het leven als een reis krijgt in de twaalfde eeuw een nieuwe inhoud: een reis die nieuwe ervaringen of avonturen met zich meebrengt. Voor de Arthurromans, die in deze tijd ontstaan, geldt dat ook. Het zijn verhalen over een **queste**, die leidt tot zelfinzicht en eer voor de ridderlijke hoofdpersoon.

Brandaan en zijn broeders in hun schip.

queste

Hoe ziet de wereld eruit?

Aan het eind van het verhaal bereikt Brandaan met zijn gezelschap een gebied waar het zo ontzettend stil is dat ze door de zee heen allerlei geluiden horen: klokgelui, een priesterkoor, paardengehinnik, hoorngeschal, vrolijk gezang en dansmuziek. Ze begrijpen dat ze geluiden uit de wereld onder deze wereld horen. De wereld waarin de antipoden, de tegenvoeters, leven. Brandaan heeft daarover gelezen in het boek dat hij verbrand heeft.

Dat er aan de andere kant van de aarde ook mensen leven, weet men in de middeleeuwen wel. De geleerden zijn het erover eens dat de aarde rond is. Ze zien de aarde als het centrum waar de zon, de maan en de sterren omheen draaien.

Dat de aarde rond is, wist men in de middeleeuwen best wel. Op deze miniatuur wordt uitgebeeld dat wanneer twee mensen helemaal rondom de aarde zouden lopen, ze elkaar vanzelf weer tegenkomen.

1.7 Mariken van Nieuwmegehen

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

rederijkerskamer	vereniging van burgers die zich bezighouden met literatuur
mirakelspel	toneelspel waarin het wonderbaarlijke leven van een heilige wordt uitgebeeld
mysteriespel	toneelspel over een geloofsgeheim
moraliteit of zinnospel	toneelspel met stichtelijke les, waarin abstracte begrippen (bijvoorbeeld Tijd, Geldzucht, Deugd) als personen optreden

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van *Mariken van Nieuwmegehen* is;
- hoe de duivel volgens middeleeuwers te herkennen is;
- waarom de duivel aan Mariken een andere naam geeft;
- wat de zeven vrije kunsten zijn;
- waar het spel van Masscheroen over gaat en welke functie het heeft in dit verhaal;
- tot welk genre *Mariken van Nieuwmegehen* behoort;
- hoe een rederijkerskamer georganiseerd is;
- welk toneelstuk een voorbeeld van een zinnospel is.

Boodschappen doen in Nijmegen

Mariken van Nieuwmegehen (Nijmegen) heeft nooit in Nieuwmegehen gewoond. Toch is ze als Mariken van Nieuwmegehen de geschiedenis ingegaan. Mariken is een trouw en lief meisje. Ze heeft geen ouders meer en woont daarom bij haar oom Ghijsbrecht, die priester is. Hij stuurt haar naar Nijmegen om boodschappen te doen. Mariken spreekt met haar oom af dat ze bij haar tante in Nijmegen zal overnachten als het te laat wordt om nog vóór het donker thuis te komen. Met dit tafereeltje begint het toneelstuk.

Het verhaal van Mariken

Mariken heeft de hele dag nodig om naar Nijmegen te gaan en daar boodschappen te doen. Als ze alles heeft gekocht, vindt ze het veel te laat om naar huis terug te lopen. Ze gaat naar haar tante toe om onderdak te vragen. De boze tante beweert echter dat Mariken helemaal geen boodschappen heeft gedaan, maar haar tijd heeft doorgebracht met drinken en allerhande kerels. Ze jaagt Mariken weg. Helemaal in de war kruipt Mariken onder een heg. *Nu gae ic sitten onder dese haghe, Mi selven bevelende inden handen / Van Gode of alle die helsche vianden.*

Ze wordt aangesproken door een vreemdeling. Hij maakt zich bekend als 'Moenen met het ene oog'. Voor zowel de lezer als Mariken is het duidelijk dat dit een van die *helsche vianden* is: de duivel is volgens de middeleeuwen te herkennen aan een bepaald lichamelijk gebrek. Mariken vertrouwt hem echter. Hij belooft haar de zeven vrije kunsten aan te leren als ze met hem meegaat. Dat lijkt Mariken wel wat. Ze zou ook graag de 'nigremansie' leren, zegt ze argeloos tegen Moenen.

Mariken:

*Nigremansie, dats een const die ghenoechelijk es.
Mijn oom es daer af fraey ende cloeck.
Hy maect wonder somtijts; hi heefter af eenen boeck
Ick wane hi hem in node noyt en faelde.
Hi soude door die ooghe van eender naelde
Den viant wel doen cruypen teghen sinen danck.
Die conste moetti mi oock leeren.*

*ghenoechelijk: aangenaam
fraey: ervaren; cloeck: sterk
wane: denk, geloof
viant: duivel; danck: zin
moetti: moet u*

Die duvel:

*O aenschijn blanck,
Al wes ick can, u selven verfroyt,
Es al om u, maer ick en leerde noyt
Niegermansie daer veele aencleeft,
Tes een conste die veel moyten heeft
Ende daer oock vele sorghen inne steeckt.*

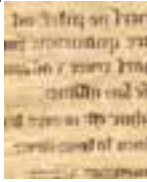
*aenschijn: gelaat
wes: wat; u verfroyt: verheugt u
om u: tot uw dienst
cleeft: vastzit
moyten: lasten
sorghen: gevaar*

Moenen wijst haar op het gevaar van nigromantie, de kunst van het bezweren van geesten: wanneer je een woord of letter verkeerd uitspreekt bij het oproepen van een geest, zou die je zo de nek kunnen breken. Mariken laat zich daardoor overtuigen. Moenen wil dat ze haar naam verandert, want die herinnert hem te veel aan een zekere Maria. Mariken stemt daar echter niet mee in: Mariken of Maria, dat is toch de mooiste naam op aarde! Uiteindelijk mag ze de eerste letter van haar naam houden: ze heet nu 'Emmeken'. Met Moenen reist ze naar Antwerpen, waar ze zeven jaar lang een wild en zondig leven leiden. Emmeken leert van Moenen de zeven vrije kunsten. In een Antwerpse kroeg draagt zij een lofrefrein op de retorica voor.

Na zeven jaar wil Emmeken haar familie terugzien. Ze gaan naar Nijmegen en zien daar op straat de opvoering van het spel van Masscheroen. Emmeken wil graag blijven kijken: haar oom heeft eens gezegd dat je van dat wagenspel meer leert dan van sommige preken. Door het zien van het spel krijgt ze berouw. Moenen wordt woedend. Hij neemt haar mee hoog de lucht in en laat haar vallen met de bedoeling haar de nek te breken en haar ziel mee te voeren naar de hel.

Maar Marikens oom staat ook te kijken bij de opvoering. Hij ziet dat het zijn lieve Mariken is die door de duivel ter aarde is geworpen. Doordat haar oom altijd voor haar gebeden heeft, overleeft zij de val. Oom leest enkele regels uit zijn gebedenboek voor om de duivel van haar los te maken. Nu ze berouw heeft over haar zonden, moet Mariken boete doen. Een hoge geestelijke in Nijmegen durft haar de zware zonde van samenleven met de duivel niet kwijt te schelden. Met oom Ghijsbrecht reist ze daarom naar Keulen om bij de bisschop te biechten. Deze stuurt haar door naar de paus in Rome. Ze krijgt metalen ringen om haar nek en armen. Als de ringen eraf vallen, zal dat het teken zijn dat God haar vergeven heeft. Mariken gaat het klooster in. Na vele jaren van boetedoening verschijnt er een engel die in haar slaap de ringen verwijderd. Als zij twee jaar later sterft, worden de drie ringen boven haar graf geplaatst.

Zonde en vergeving

De toeschouwers zien een boeiend toneelstuk, waaruit ze ook kunnen leren hoe een mens vergeving van zonden ontvangt. Emmeken krijgt berouw als ze het wagenspel van Masscheroen ziet. In dat toneelstuk is op een wagen een rechtszaal uitgebeeld. Links staat de duivel Masscheroen, advocaat van Lucifer, en rechts Christus. Maria speelt ook een rol. Masscheroen klaagt dat er voor de duivel geen vergeving mogelijk is, terwijl dat voor de allerzondigste, berouwvolle mens wel zo is. Door het zien van het wagenspel krijgt Mariken berouw.

Ze biecht haar zonden op en doet boete. Berouw, biecht en boete doen zijn nodig om vergeving van zonden te verkrijgen. Daarbij is het gebed erg belangrijk, vooral het gebed tot Maria en de heiligen. De gebeden van oom Ghijsbrecht voorkomen dat Emmeken haar nek breekt als de duivel haar vanaf grote hoogte op de grond werpt. Ondanks de jaren die zij doorbracht met de duivel, ontvangt Emmeken genade.

Mariken, met de duivel op de achtergrond.

De zeven vrije kunsten

Moenen belooft Mariken de zeven vrije kunsten aan te leren. Dat zijn de vakken die op de middeleeuwse universiteit werden onderwezen. Zij werden verdeeld in een trivium (grammatica, retorica, dialectica) en een quadrivium (arithmetica, musica, geometrica, astronomia). In het verhaal is 'dialectica' vervangen door 'logica' en 'astronomia' door 'alchemie'.

Mariken vraagt in haar enthousiasme over deze wetenschappelijke kennis of ze dan ook 'nigremansie' kan leren, net als haar oom Ghijsbrecht. Onder nigromantie verstaat men zwarte magie, het bezweren van geesten. Moenen deelt Marikens enthousiasme uiteraard niet: zijn macht over haar zou daardoor verbroken kunnen worden.

Rederijkers

Mariken van Nieuweghen heeft een bijzondere structuur. Alles wat de personages zeggen, is op rijm geschreven. Deze versregels worden verbonden door korte stukjes verhalend proza.

Zeer waarschijnlijk is het werk door de auteur als voorleesboek geschreven. Pas in de negentiende eeuw werd de *Mariken* als een toneelstuk opgevoerd.

De tekst is rond 1500 geschreven. Aan de vorm van de verzen en de aanwezigheid van bijzondere dichtvormen in het werk, bijvoorbeeld een refrein, is te zien

rederijderskamer dat de auteur een rederijker is. Rederijders, leden van een **rederijderskamer**, houden zich bezig met literatuur. Ze schrijven gedichten en toneel, waarbij ze zich houden aan met elkaar gemaakte afspraken. Tijdens de vergaderingen wordt er werk voorgedragen en ook worden er toneelstukken uitgevoerd. Vaak gebeurt dit in competitieverband. Elke rederijderskamer heeft zijn eigen bestuur, blazen, uniform en naam, bijvoorbeeld *De fonteine*, *De rose* en *Marijen Theeren*. Het lofrefrein op de retorica dat Mariken voordraagt, is typisch rederijderskunst, vanwege de vorm – het refrein is een dichtvorm die door de rederijders veel toegepast wordt – en vanwege de inhoud, de lof op de retorica.

Soorten toneel

mirakelspel, De rederijders schrijven veel toneelstukken. Er zijn drie soorten rederijdersstukken: **mirakelspelen**, **mysteriespelen** en **moraliteiten of zinnespelen**. *Mariken van Nieuwmege* is een mirakelspel.

moraliteit Een goed voorbeeld van een zinnespel is *Elckerlyc*, waarin de toeschouwer wordt voorgehouden dat ieder mens eens voor God gedaagd wordt om reukenschap van zijn leven af te leggen. Het toneelstuk is in de vijftiende eeuw geschreven.

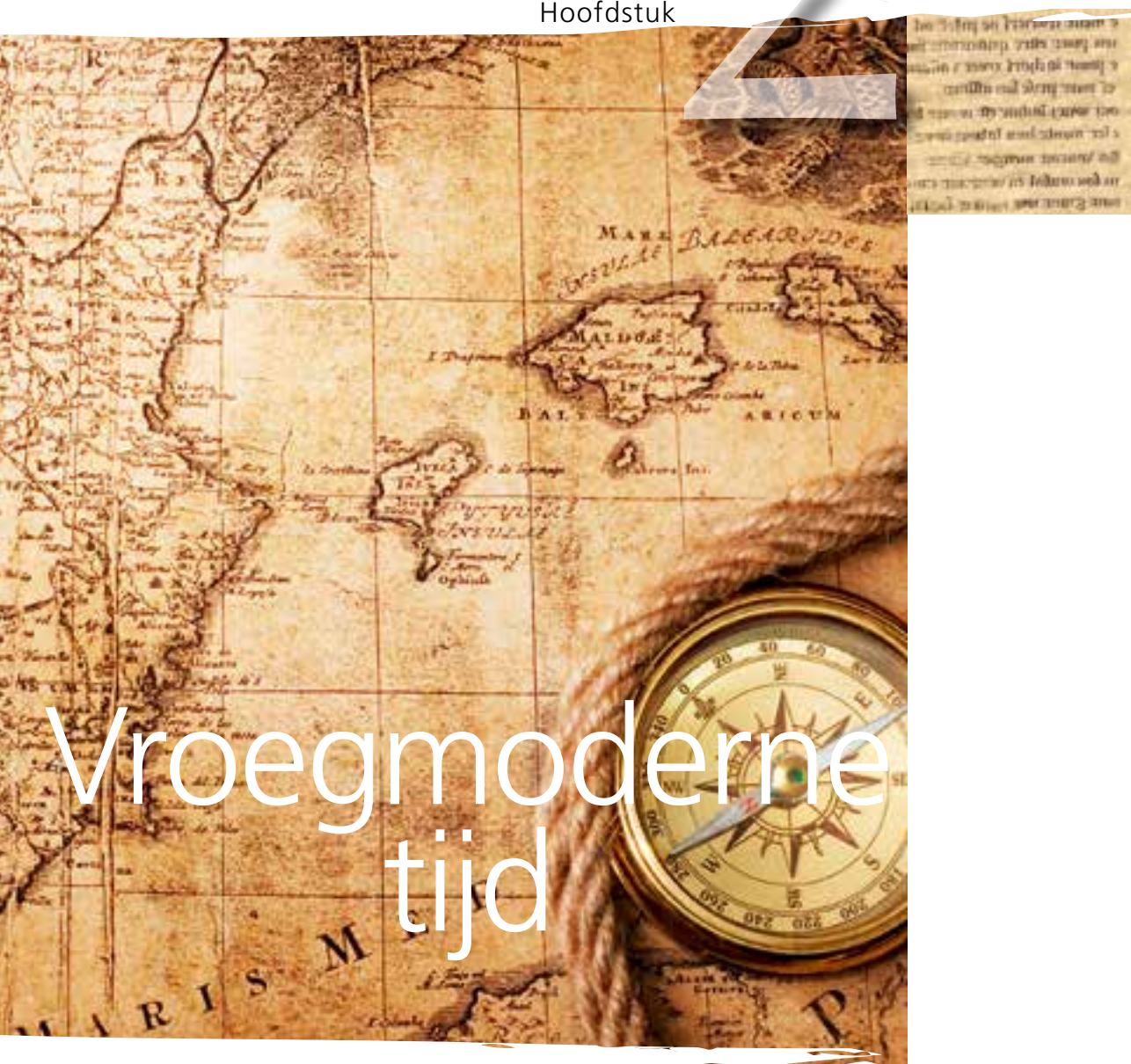
De hoofdpersoon Elckerlyc (Iedereen) wordt door de Dood opgeroepen om voor God te verschijnen. Daar is hij niet op voorbereid: hij heeft er maar op los geleefd en zijn vertrouwen op het aards bezit gesteld. Radeloos zoekt hij hulp, maar degenen aan wie hij vraagt hem naar de Dood te vergezellen, kunnen wel, maar willen uiteindelijk niet. Deugd wil wel, maar is ziek en te zwak om mee te gaan. Dat komt doordat Elckerlyc Deugd zo verwaarloosd heeft. Kennis (berouwvol inzicht) verwijst Elckerlyc naar Biecht. Zij geeft hem het advies om zichzelf, als boetedoening, te kastijden met een roede.

Als hij dat gedaan heeft, is Deugd zover aangesterkt dat ze hem kan vergezellen naar de dood.

De *Elckerlyc* wint op een toneelwedstrijd tussen Brabantse rederijderskamers de eerste prijs en wordt in de vijftiende eeuw vele keren opgevoerd. In de literatuur van die tijd komt het memento mori-thema vaak voor.

“Ondanks de jaren die zij doorbracht met de duivel, ontvangt Emmeken genade.”

Vroegmoderne tijd

1469 - 1536
Erasmus
Een internationaal humanist

1566
De Beeldenstorm
Godsdienststrijd

1500 - 1558
Karel V
De Nederlanden als bestuurlijke eenheid

1533 - 1584
Willem van Oranje
Van rebelse edelman tot 'vader des vaderlands'

1583 - 1645
Hugo de Groot
Pionier van het moderne volkenrecht

1637
De Statenbijbel
Het boek der boeken

1607 - 1676
Michiel de Ruyter
Zeehelden en de brede armslag van de Republiek

1588 - 1795
De Republiek
Een staatkundig unicum

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

heliocentrisch versus geocentrisch wereldbeeld

in de zestiende eeuw ontdekt men dat de aarde (geo) om de zon (helio) draait in plaats van andersom. Dit betekent een breuk met de officiële leer van de kerk.

empirische wetenschap

wetenschapsbeoefening (met name binnen de natuurwetenschappen) die gebaseerd is op aantoonbaar bewijs

klassieke oudheid reformatie

Griekse en Romeinse cultuur, voorafgaand aan de middeleeuwen kerkhervorming binnen het christendom waarbij de protestanten zich afscheiden van de rooms-katholieke kerk

renaissance

kunststroming na de middeleeuwen die geïnspireerd is op de klassieke oudheid

humanisme

geestelijke stroming geïnspireerd door de Griekse en Romeinse oudheid

ad fontes

humanistisch principe waarbij men zich baseert op oorspronkelijke bronnen

Latijnse school

klassieke scholing voor de elite, waar men onder andere de klassieke leerde bestuderen

barok

kunststroming die zich kenmerkt door rijke versieringen

sonnet

klassieke dichtvorm die bestaat uit veertien regels en alexandrijnen dichtkunst naar aanleiding van een belangrijke gebeurtenis in persoonlijke of publieke sfeer

klassiek drama

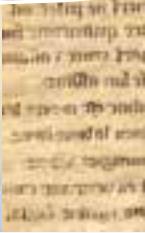
ernstig toneel dat gebaseerd is op klassieke voorschriften

Tragedie

treurspel, volgens klassieke voorschriften

komedie of blijspel

komisch toneel, volgens klassieke voorschriften

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- uitleggen op welke punten de wereld sterk verandert vanaf de zestiende eeuw;
- het verschil tussen middeleeuwen en renaissance duidelijk maken;
- een overeenkomst en een verschil tussen humanisme, renaissance en reformatie onder woorden brengen;
- belangrijke vormen van de nieuwe letterkunde noemen.

2.1 Algemene inleiding

Een wereld in beweging

In de zestiende eeuw gebeurt er meer dan ooit. Op godsdienstig, wetenschappelijk en economisch gebied staat de wereld op z'n kop. Bovendien breekt in 1568 ook nog eens de Tachtigjarige oorlog uit, waarbij grote delen van Europa betrokken zijn.

De kerk moet in deze tijd veel gezag inleveren. Dat komt vooral doordat wetenschappers zich steeds minder baseren op de traditie en meer uitgaan van waarneming en de menselijke ratio.

heliocentrisch
wereldbeeld
geocentrisch
wereldbeeld

Veranderende wetenschap

Galileo Galilei (1564-1642) bewijst met zijn telescoop dat de aarde om de zon draait. Zijn **heliocentrisch wereldbeeld** wordt niet aanvaard door de kerk, die al 1400 jaar vasthoudt aan het **geocentrische wereldbeeld**. Galilei moet wegens zijn opvattingen zelfs voor een kerkelijke rechtbank verschijnen.

De Italiaanse ontdekkingsreiziger Columbus leverde zijn bijdrage door de ontdekking van een heel nieuw continent: Amerika. De aarde blijkt vele malen groter dan men dacht. Van zeer grote betekenis voor de wetenschap zijn René Descartes (1596-1650) en zijn volgeling Baruch Spinoza (1632-1677). Descartes' uitgangspunt is *Cogito ergo sum* (ik denk, dus ik ben). Hij baseert zich enkel op de menselijke ratio en breekt daarmee radicaal met de superioriteit van kerk en theologie over de wetenschap. Daarmee wordt de basis gelegd voor de moderne **wetenschaps**beoefening, waarbij **empirisch** bewijs het belangrijkste uitgangspunt is. Deze secularisering maakt vooral opgang binnen de intellectuele elite.

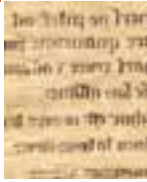
empirische
wetenschap

Ontdekkingsreizen stimuleren wereldwijde handel. Dat brengt burgers bij andere volken en zorgt voor grote economische groei. De steden bloeien en Amsterdam wordt dankzij de Verenigde Oost-Indische Compagnie het centrum van Europa. Door de uitvinding van de boekdrukkunst verspreiden de nieuwe ideeën zich razendsnel over de westerse wereld. Het wetenschappelijk debat wordt erdoor gestimuleerd en is voor iedereen navolgbaar. De middeleeuwen zijn voorbij, de gouden eeuw is aangebroken.

Weerslag op kunst en literatuur

De veranderingen op godsdienstig, wetenschappelijk en economisch gebied vinden hun weerslag in de kunst en in de literatuur. Italië – we zitten zo rond 1300 – loopt voorop in het nieuwe levensgevoel. De **klassieke oudheid** – Italië bloeide toen als nooit tevoren – staat weer sterk in de belangstelling. Het klassieke recht, de schone letteren en de kunsten van de oude Grieken en Romei-

klassieke
oudheid

nen worden gretig bestudeerd en vormen een belangrijke inspiratiebron. Dat levert fenomenale kunst op: nog steeds zijn de Italiaanse beeldhouwers, schilders, dichters, architecten en wetenschappers uit de vroegmoderne tijd wereldberoemd. Bekende namen zijn Dante, Petrarca, Michelangelo en Da Vinci. De idealen uit de klassieke oudheid zijn herboren: in de literatuur worden de klassieke versvormen weer gehanteerd en gebruikt men veel mythologische beeldspraak.

De veranderingen binnen de literatuur, zowel in de Nederlanden als daarbuiten, komen vooral voort uit drie belangrijke bewegingen in deze periode: humanisme, renaissance en **reformatie**.

reformatie

Renaissance

De beweging waarin kunstenaars zich laten inspireren door de klassieke oudheid, heet de '**renaissance**'. Als we het over de renaissance hebben, bedoelen we een stroming in de kunst. Soms wordt het woord ook gebruikt als aanduiding voor een tijdperk. Letterlijk betekent renaissance 'wedergeboorte'. Men beschouwt de tijd van de middeleeuwen als een periode van diep verval, die nu gevolgd wordt door een wedergeboorte van de klassieke cultuur. In de renaissance laat men zich leiden door de levensidealen en de vormschoonheid van de klassieken. De individuele mens staat daarbij in het middelpunt. In de beeldende kunsten zie je dit terug in de voorliefde van kunstenaars voor het menselijk naakt, net als in de Griekse en Romeinse beeldhouwkunst. Ook in de dichtkunst wordt de schoonheid van de mens bezongen, bijvoorbeeld door de Italiaanse dichter Petrarca.

renaissance

Humanisme

Niet alleen in de kunsten zoekt men inspiratie in de klassieke oudheid. Ook in het **humanisme** worden oude bronnen opnieuw bestudeerd. Humanisten verdiepen zich vooral in taal, literatuur en filosofie. In eerste instantie richten de humanisten zich vooral op het herstel van het zuivere Latijn en de juiste teksten van klassieke bronnen (*ad fontes*, naar de bronnen). Uit de klassieke bronnen nemen de humanisten een mensopvatting over: die van de *humanitas* (menschelijkheid). De werkelijk humane mens, is de *homo universalis*: de universele mens, die al zijn kwaliteiten, zowel lichamelijk als geestelijk, ontwikkelt. Uit de literatuur en filosofie uit de oudheid, zo menen de humanisten, kan men leren hoe te leven.

humanisme**ad fontes**

De humanisten hebben zeer grote invloed op het onderwijs. Op de **Latijnse school** – bezocht door de intellectuele elite en de gegoede burgerij – worden de klassieke teksten grondig bestudeerd. Door de beheersing van het Latijn en de klassieke teksten kunnen de leerlingen zich toegang verschaffen tot de intellec-

Latijnse school

tuele elite. Veel Nederlandse schrijvers en dichters ontvangen hun vorming op de Latijnse school.

Desiderius Erasmus (ca.1466-1536)

Een zeer bekende humanist is de Nederlander Desiderius Erasmus. Hij wordt wel gezien als de humanistische grondlegger van de reformatie. Erasmus onderzoekt de Griekse bijbelgeschriften en voorziet ze van commentaar. Daarmee verricht hij het voorwerk voor de totstandkoming van de Statenvertaling in 1637.

Erasmus neemt in zijn *Lof der Zotheid* de kerk van Rome scherp op de hak, maar is wars van afscheiding en blijft de kerk trouw. Hij wordt wel een Bijbels humanist genoemd. Tussen humanisme en christendom bestaat volgens Erasmus beslist geen tegenstelling.

Volgens Erasmus moet elke christen het voorbeeld van Jezus volgen. Daarvoor moet de mens zich rechtstreeks tot Christus wenden, zonder tussenkomst van de kerk. Daarmee maakt Erasmus korte metten met alle 'valse vroomheid', zoals de beelden, pelgrimstochten, heiligencultus en de sacramenten van de kerk. Deze kwesties spelen ook een belangrijke rol tijdens de reformatie. Erasmus polemiseerde met Luther over de menselijke wil. Luther was van mening dat de mens een gebonden wil had, terwijl Erasmus juist geloofde in de vrije wil, waardoor een mens zich kon oefenen in het volgen van Jezus. Alleen als de mens vrij en verantwoordelijk kiest, kan God barmhartig en rechtvaardig over zijn daden oordelen, aldus Erasmus.

Tolerantie speelde in Erasmus' denken een grote rol. Om deze reden weigerde hij zijn tegenstander Luther te verketteren. Desalniettemin was het debat tussen Erasmus en Luther zeer scherp. Luther koos voor een breuk met de Rooms-Katholieke Kerk, Erasmus bleef.

Reformatie

Ook in de theologie dringen de idealen uit renaissance en humanisme door. Het principe *ad fontes* leidt ertoe dat men de Bijbel wil onderzoeken in de oorspronkelijke teksten: het Hebreeuws en het Grieks. De Statenvertaling, rechtsreeks vertaald uit de bronteksten, is in dit opzicht echt een kind van de tijd.

Ook komt er in de kerk meer aandacht voor het individu. In de middeleeuwen was de gemeenschap erg belangrijk: de gelovigen waren opgenomen in het lichaam van de kerk. Tijdens de reformatie wordt een 'persoonlijk geloof' belangrijker. De vraag die centraal staat bij de reformatie is dan ook: hoe wordt de mens persoonlijk gerechtvaardigd door God? Deze vraag wordt uitgewerkt in de

reformatorische dogmatiek. In de zestiende eeuw dringt de reformatie steeds verder in de Nederlanden door en geleidelijk aan gaan steeds meer gemeenten over op de nieuwe leer.

De reformator Maarten Luther heeft veel kritiek op de kerk en besluit met de Rooms-Katholieke Kerk te breken. Dit in tegenstelling tot Erasmus, die de moederkerk trouw blijft.

Barok

Gedurende de reformatie ligt de Rooms-Katholieke Kerk zwaar onder vuur. De gereformeerden nemen veel kerken over en langzamerhand maakt men zich los van Rome. De Rooms-Katholieke Kerk zet daarop de tegenaanval in. Onder andere door extra nadruk te leggen op de schoonheid die de kerk te bieden heeft. De pracht van gebouwen, schilderijen en beelden moet overal te zien zijn.

Dit leidt tot een kunststroming die zich kenmerkt door overvloedige versiering: de **barok**. In de loop van de tijd verspreidt de barok zich steeds breder en gaat een eigen leven leiden, los van de kerk. Barokke gebouwen zijn herkenbaar aan veel tierelantijnen. Barokke muziek, bijvoorbeeld van Bach, is te herkennen aan allerlei franje rondom het hoofdthema. Barokke schilderkunst is te zien in de lichtcontrasten van Rembrandt.

Rembrandt, *Het offer van Abraham*, 1635.

barok

Lyriek

In de letterkunde heeft vooral de dichtkunst veel aanzien. Daarbij is niet alleen de inhoud van belang, maar ook de vorm. De petrarkistische beweging heeft veel aanzien in de renaissance. Een dichter geldt als vakman wanneer hij de regels van rijm en klank toepast. Qua vorm is het **sonnet** favoriet, dat aan strakke regels moet voldoen. In veel gedichten staan verwijzingen naar de mythologie of naar gebeurtenissen en personen uit het Griekse en Romeinse rijk. De klassieken schrijven voor dat poëzie een levensles moet bevatten, die kunstig verpakt wordt, met gebruik van veel beeldspraak en stijlfiguren.

Poëzie wordt ook vaak geschreven naar aanleiding van een belangrijke gebeurtenis, zoals een geboorte, huwelijk of overlijden, maar ook gebeurtenissen in de publieke sfeer, zoals een herdenking of een kroning. Je noemt dat **gelegenheidspoëzie**.

Een andere belangrijke functie van poëzie is om lezers op te bouwen in het geloof. Auteurs als Revius en Lodenstein willen hun lezers stichten. Ze zijn goed op de hoogte van de eigentijdse dichtkunst, maar gaan er kritisch mee om. Bijbelse beelden hebben de voorkeur boven mythologie.

sonnet

gelegenheidspoëzie

Toneel

- klassiek drama** Het schrijven van een **klassiek drama** beschouwt men als het hoogtepunt van een literaire carrière. De onderwerpen voor het toneel komen vaak uit de mythologie (*Granida* van P.C. Hooft), de geschiedenis (*Gysbrecht van Aemstel* van Vondel) of de Bijbel (*Joseph in Dothan* van Vondel).
- tragedie** Binnen de dramatiek beschouwt men de **tragedie** als het meest verheven genre. De tragedie moet aan strenge eisen voldoen, zowel wat de inhoud als de vorm betreft. De bekendste tragedie is wel de *Gysbrecht van Aemstel* van Vondel. Een tragedie heeft een ernstige inhoud en dient als levensles voor de kijker. Door de emoties die de toeschouwer ervaart tijdens de opvoering, wordt hij gelouterd en ontstaat zelfinzicht.
- blijspel**
komedie Een meer vermakelijk toneelgenre is het **blijspel** of de **komedie**. Dat wordt in de zeventiende eeuw minder hoog gewaardeerd dan de tragedie. Toch hebben verschillende grote schrijvers zich aan het genre gewaagd, zoals P.C. Hooft die *Warenar* schrijft.

translatio – imitatio – aemulatio

Binnen alle literaire genres, baseren literatoren zich op de klassieke oudheid. Om het vak te leren, moet men eerst de klassieken vertalen (*translatio*). De volgende stap bestaat uit het imiteren van een groot voorbeeld (*imitatio*). Het hoogste doel is de *aemulatio*: het overtreffen van de klassieke vaders. Veel christelijke literatoren beschouwen het als *aemulatio* wanneer zij een klassiek voorbeeld ‘verchristelijken’, door een christelijke variatie te schrijven op een klassieke tekst, met behoud van alle literaire vormeisen. Op deze manier kunnen de gereformeerde literatoren toch meedoen aan de klassieke traditie en tellen ze mee in het intellectuele en artistieke milieu.

“Een dichter geldt als vakman wanneer hij de regels van rijm en klank toepast.”

2.2 Het Wilhelmus, meer dan een geuzenlied

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

martelaarslied	lied over geloofsvervolging
geuzenlied	verzetslied
propaganda	reclame voor ideeën
contrafact	nieuwe liedtekst op een bestaande melodie
apologie	verdediging, verweer

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke doelen het Wilhelmus volgens kenners heeft;
- in welke tijd het lied geschreven is;
- welke melodieën bij het lied horen;
- hoe het lied in de loop van de tijd gebruikt is;
- wat het verschil is tussen de eerste geuzenliederen en die van Valerius;
- welke betekenis Valerius' *Gedenck-clanck* heeft.

Het lied als boodschapper

In de zestiende eeuw communiceert men totaal anders dan in onze tijd. Ten eerste zijn er veel minder communicatiemiddelen en bovendien zijn veel mensen analfabeet. Maar wat iedereen kan en veel doet, is zingen. Het lied is dus van grote betekenis, omdat je daardoor gemakkelijk een boodschap kunt onthouden en doorgeven. In 1568 begint de Tachtigjarige Oorlog. De bewoners van de Lage Landen zijn de Spaanse tirannie beu en verlangen vrijheid van godsdienst. Martelaarsliederen en later geuzenliederen brengen deze verlangens onder woorden. Ze worden veelvuldig gezongen, om de moed erin te houden en de boodschap door te geven. Zo ontstaat een rijke liedcultuur, waarvan het Wilhelmus het meest bekend is geworden.

Martelaarsliederen

martelaarslied

De voorloper op het geuzenlied, is het **martelaarslied**. Dit type strijdlied ontstaat al snel na de reformatie, wanneer aanhangers van de nieuwe leer door de inquisitie vervolgd worden. De lotgevallen van de martelaren werden door ooggetuigen beschreven, ter bemoediging en herinnering. De liederen bevatten vaak leerstellingen, maar ook beschrijvingen van martelpraktijken en voltrokken vonnissen. Daarnaast worden er veel namen, plaatsen en tijden genoemd, zodat de liederen fungeerden als nieuwstijdingen op rijm.

Boosdoeners in de martelaarsliederen zijn vaak de vertegenwoordigers van kerk en staat. Zij worden, in Bijbels jargon, beschreven als de antichrist of als wolven en hoeren, die het voorzien op de 'arme slachtschaepkens Christi'.

Titelpagina van een liedboek over de Nederlandse opstand. De bedelnep en bedeltas symboliseren de strijd voor politieke en religieuze vrijheid.

Geuzenliederen

De **geuzenliederen** ontstaan tijdens de oorlog tegen Spanje. Waar de martelaarsliederen nog dienen als **propaganda** voor de nieuwe gereformeerde leer, wordt na verloop tijd de opstand tegen de Spanjaarden een steeds belangrijker thema. De liederen gaan steeds vaker over de heldendaden van de geuzen, maar zijn ook vaak bedoeld als strijd- en spotliederen tegen Spanje. Ze functioneren dus als actualiteitenprogramma. De kwaliteit van de geuzenliederen verschilt. De dichter heeft tenslotte geen literair, maar een politiek doel.

**geuzenlied
propaganda**

De geuzenliederen worden geschreven op bekende melodieën, zodat iedereen mee kan zingen. Dergelijke liederen worden **contrafacten** genoemd: nieuwe teksten op bestaande melodieën. Hierdoor wordt het nieuwe lied snel onthouden en doorgegeven.

contrafact

Het Wilhelmus is overgeleverd via het geuzenliedboek. Eerst wordt het op losse blaadjes verspreid, net als andere geuzenliederen. Na enkele jaren worden die losse vellen gebundeld en voor een habbekrats verkocht. Zo ontstaan de geuzenliedboeken.

Enkele vroege geuzenliederen

De eerste geuzenliederen kenmerken zich door de felle toon. Ze zijn als het ware midden in de strijd geschreven. Een bekend geuzenlied is *Help nu u zelf, zo helpt u God*. Het lied heeft als boodschap: kies nu voor de opstand en kijk niet langer toe. De Spaanse hoogmoed neemt ons Gods Woord af, omdat we de Bijbel volgens de rooms-katholieke leer moeten lezen. Bovendien maakt hij ons arm, nu de tiende penning is ingevoerd. Kijk dus niet langer toe, maar

*Help de herder die voor u strijdt,
Of helpt de wolf die u verbijt,
Wees niet meer neutralisten.
Verniel den tiran, 't is meer dan tijd,
Met al zijn tirannisten.*

De principiële gedachte is ook hier dat verzet tegen de wolf Alva onder leiding van herder Willem van Oranje is gewettigd. De wolf ontnemt ons 't Woord, der zielen voedsel zoet.

Een ouder lied is *Slaat op de trommele van dirredomdeine... Vive le geus is nu de loes (=leus)*. Met een felle toonzetting wordt in dit populaire lied de vijand zwart gemaakt.

De scheldnaam 'geus', is al erenaam. Het lied is waarschijnlijk door pastoor Vos gemaakt in 1566. Hij is in 1570 als ketter verbrand.

Valerius' Gedenck-clanck

Speciale aandacht verdient een ander werk: *Nederlandsche Gedenck-clanck* (1626).

Verschillende vaderlandse liederen komen uit deze bundel. Ze zijn jarenlang op scholen geleerd. Wellicht herken je deze eerste regels: *Wilt heden nu treden voor God den Heere; Merk toch hoe sterk nu in 't werk zich al stelt; Gelukkig is het land; Kom nu met zang van zoete tonen.* Adriaen Valerius, notaris te Veere, beschrijft de geschiedenis van de opstand en voegt er liederen aan toe. In cultuurhistorisch opzicht is het interessant dat hij melodieën uit binnen- en buitenland vermeldt. Bij het eerste vers van Valerius' liederen, vind je de melodie en een notatie voor luit en citer.

Adriaen Valerius, *Neder-landtsche gedenck-clanck*, (1626).

Als het boek verschijnt, is het Twaalfjarig Bestand voorbij. De strijd moet voortgaan, maar

in feite is er al een jonge en bloeiende natie ontstaan. De nieuwe generatie moet lessen trekken uit de vroegere worstelingen en beseffen wat God deed voor Nederland en de kerk.

In Valerius' optiek is de oorlog tegen Spanje een heilige oorlog, waarin God uitredding zal geven.

Een geuzenliedboek is de *Gedenck-clanck* niet. Valerius' liederen komen niet uit de strijd voort en missen de felheid; ze zijn meer bespiegeld, commentariërend.

Het Wilhelmus, de inhoud

Het bekendste geuzenlied is het Wilhelmus. Het lied, in de vorm van een acrostichon, heeft vijftien coupletten. De inhoud kan als volgt worden samengevat:

1. Willem van Oranje is de van God gezonden 'verlosser', die de mensen moet bevrijden van de tiran Alva. De vergelijking in strofe 8 met David geeft Bijbelse kracht aan dit argument. Niet voor niets noemen sommigen deze strofe de 'hartstrofe': het centrum van het gedicht.
2. De strijd gaat niet in de eerste plaats tegen de koning, die door God gegeven is. Deze opstand is geen revolutie, want wie hooggeplaatst is als prins Willem, heeft het recht een opstand te leiden tegen een vorst die meer wolf dan herder is. Daarom worden de afkomst en de goede eigenschappen van de prins zo nadrukkelijk geëtaleerd in het lied.
3. Het volk moet weten dat Willem niet geldzuchtig of egoïstisch of machtsbelust is. Integendeel, hij heeft veel over voor de bewoners van de Lage Landen. Hij weet zich Gods dienaar en onderwerpt zich aan Gods wil. Zijn geloof

blijkt hieruit dat niet alleen de aardse bevrijding lonkt, maar bovenal het eeuwig rijk lokt.

Wanneer is het lied gemaakt?

Het staat vast dat het Wilhelmus na 1568 is geschreven, want de gebeurtenissen van dat jaar komen erin voor. Het moet ook van voor 1572 zijn, want anders had er zeker iets in gestaan over de inname van Den Briel, een wapenfeit van de geuzen. Het staat ook vast dat het in 1573 al een zekere bekendheid heeft. In een dagboek uit die tijd wordt vermeld dat het lied in dat jaar al volop gezongen wordt.

Door wie is het geschreven?

Tot op heden is er discussie over het auteurschap van het Wilhelmus. De meesten denken dat het door Marnix van Sint Aldegonde is geschreven. Hij is dichter en in dienst van de prins.

Anderen betwisten dat, omdat de schrijfstijl niet zou passen bij Marnix.

Op welke melodie?

De melodie van het Wilhelmus is overgenomen van een Frans lied dat werd gezongen tijdens het beleg van Chartres. Op de oorspronkelijke melodie kan gemarcheerd worden.

Later is de melodie van het Wilhelmus op sommige punten gewijzigd, waardoor het lied plechtiger ging klinken. Deze zangwijze heeft Valerius opgenomen in zijn liedbundel *Nederlandsche Gedenck-clanck* (1626).

Marnix van Sint Aldegonde draagt Wilhelmus aan Willem van Oranje voor.

Bedoeling van het Wilhelmus

In de loop van de tijd is er veel geschreven over de bedoeling van het Wilhelmus. Er is gewezen op troost, bemoediging, afscheid, opwekking, **apologie** en propaganda. Bij het doorlezen van alle vijftien strofen vind je al die elementen wel terug, maar de meeste onderzoekers benadrukken dat het lied een apologetische en propagandistische functie heeft.

apologie

Propaganda

Voor de propagandafunctie van het Wilhelmus krijgt de laatste jaren veel aandacht. Terecht, want de prins van Oranje kon destijds wel een steuntje gebruiken. Sinds 1568 waren de Nederlanden in oorlog met Spanje. Toen het met de strijd tegen Alva bergafwaarts ging, kreeg de prins een slechte naam. Hij zou niet deugen, laf gevlucht zijn en eigen gewin zoeken. Na de deceptie in Maastricht -waar strofe elf over schrijft- vluchtte de prins. Zijn huurleger werd ontbonden en de prins zelf kon ternauwernood ontkomen. Berooid en teleurgesteld keerde hij terug naar de Dillenburg. Intussen draaide Alva in de Nederlanden de duimschroeven aan. Kortom, de reputatie van de prins van Oranje stond in deze tijd zwaar onder druk.

Maar het tij keerde en Willem van Oranje smeedde plannen om de Nederlanden opnieuw te hulp te komen. P.C. Hooft schrijft in zijn 'Nederlandse Historiën' dat de prins pamfletten naar ons land stuurde om de bewoners daarop voor te bereiden.

Geschiedenis van het lied

In de loop van de tijd krijgt het Wilhelmus verschillende functies. Het is oorspronkelijk een geuzenlied, maar langzamerhand verschuift deze functie naar 'Oranjielied', waarmee steun wordt betuigd aan de Oranjes.

Na de Franse tijd vraagt Nederland - nu een koninkrijk- om een eigen volkslied. Het Wilhelmus voldoet niet meer, onder andere omdat de zuidelijke Nederlanden het lied veel te protestants vinden. Er wordt een prijs uitgeschreven voor een nieuw volkslied. De winnende inzending luidt: *Wien Neêrlands bloed door d' aderen vloeit, Van vreemde smetten vrij.*

In 1898 bestijgt koningin Wilhelmina de troon. Zij wil dat bij haar inhuldiging het Wilhelmus gespeeld wordt. In de loop van de twintigste eeuw wordt het lied steeds bekender. In 1932 verklaart de regering het Wilhelmus officieel tot volkslied.

Als de dreiging van de Tweede Wereldoorlog toeneemt, neemt ook de belangstelling voor het volkslied toe. Op school moeten de kinderen het Wilhelmus leren en tijdens de oorlog citeert het verzet veelvuldig uit het volkslied.

Blijft het Wilhelmus?

Intussen is het traditie geworden om bij officiële nationale gebeurtenissen het eerste en zesde couplet van het Wilhelmus ten gehore te brengen. Tijdens Koningsdag, voorafgaand aan grote voetbalwedstrijden en ook in veel kerken wordt het Wilhelmus regelmatig gezongen.

Zo nu en dan klinkt echter de roep om een nieuw volkslied. Dit gebeurt de laatste jaren steeds minder, ongetwijfeld omdat de godsdienstigheid van het

“Tot op heden is er discussie over het auteurschap van het Wilhelmus.”

Nederlandse volk afneemt en er minder belangstelling is voor onze vaderlandse geschiedenis. In een multiculturele samenleving deelt niet iedereen de geschiedenis. Geen wonder dat er regelmatig pogingen gedaan zijn om een nieuw volkslied te maken en in te voeren. *NRC/Handelsblad* heeft het in 1995 geprobeerd. Er waren veel inzendingen. Wat vind je van deze?

*Wilhelmus van Nassouwe,
Als gij niet meer voldoet,
Dan is dat te beschouwen
Als Nederlands bankroet;
Wèl juichen voor Oranje,
Maar niet weten, waarom!
Geschiedenis is maar franje
En het volk blijft liever dom...*

Oudste publicatie van het Wilhelmus (1570).

2.3 Psalmberijmingen

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

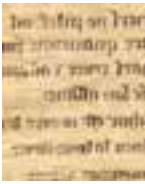
- Souterliedekens** een in Antwerpen uitgegeven volledige verzameling Nederlandse psalmvertalingen uit 1540
- Geneefse psalter** zestiende-eeuwse psalmberijming, gemaakt voor de reformato-
rische kerken

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- beschrijven wat de ontwikkelingsgang van psalmberijmingen in Nederland is;
- enkele psalmdichters noemen met hun sterke en zwakke punten;
- vertellen over de zangwijze van de psalmen tijdens de kerkdienst.

Grote ontroering

Kun jij je voorstellen dat mensen helemaal van streek raken omdat iedereen in de kerk meezingt? Toch gebeurt dat in de zestiende eeuw. Calvijn is uit Genève verdreven en komt in 1538 aan in Straatsburg. Daar leert hij de gemeentezang kennen, als hij de erediensten bezoekt. De gehele gemeente zingt mee. Men zingt er psalmbewerkingen van Maarten Luther. De gemeentezang inspireert Calvijn zodanig, dat hij zelf aan het dichten slaat en enkele psalmen in het Frans berijmt. Buitenlanders die later de diensten in Calvijns gemeente bezoeken, raken door deze nieuwe aanpak diep ontroerd.

Gemeentezang na de Reformatie

Waarom raakten Calvijns gasten zo ontroerd door de gemeentezang? Daarvoor moet je de achtergrondgeschiedenis kennen.

Voor de Reformatie werd de kerkzang uitgevoerd door het koor. Gregorius de Grote – bisschop van Rome rond 600 na Chr. – gaf daar opdracht toe. Het koor zong in het –voor het volk onbegrijpelijke - Latijn en de gemeente luisterde toe. Met deze situatie kregen de reformatoren te maken. In de reformatie wilde men terug naar de bronnen – de Bijbel- maar ook terug naar de kerk van de vroege eeuwen. Voor de liturgie betekende dit: terug naar de gemeentezang. Op de vraag wat er vervolgens gezongen moest worden, sloot Calvijn zich aan bij kerkvader Augustinus, die de voorkeur gaf aan psalmzang. Bovendien waren volgens Calvijn de psalmen al vol van Christus. Daarom beschouwde de reformator het zingen van psalmen als een teken van de eenheid van de kerk. De psalmen, door God zelf gegeven, waren niet alleen de gezangen voor het oude Israël en voor de nieuwtestamentische christenen, maar voor de kerk van alle eeuwen.

De eerste berijming: Souterliedekens

Ook voor de reformatie waren er al berijmde psalmen – of enkele fragmenten ervan – bekend. Daarna, in 1540, verschijnen de *Souterliedekens*. Het woord souter is een verbastering van psalter. Met het verschijnen van de souterliedekens staan voor het eerst alle psalmen op rijm. De edelman Willem van Zuylen van Nijeveld heeft ze gebundeld en is waarschijnlijk ook de dichter.

Voor de melodieën van de souterliedekens worden wereldse liederen gebruikt, zoals smartlappen, liefdesliedjes, ballades en drinkliedjes. Dat was dus geen brave kost. Maar het is in die tijd heel gewoon om wereldse melodieën te gebruiken voor geestelijke teksten. In een tijd waarin velen niet kunnen lezen, draagt zo'n werkwijze bij aan een snelle verspreiding. Voor de erediensten zijn de souterliedekens nooit gebruikt.

Souterliedekens

Invloed van Calvijn

In 1541 keert Calvijn weer terug naar Genève. De gemeentezang die hij in Straatsburg leerde kennen, wil hij overnemen voor zijn gemeente. Als predikant zoekt Calvijn het beste van het beste voor de eredienst. Dat vraagt om hoge kwaliteit en een eigen stijl.

In die tijd bezoekt Clement Marot, een bekwaam en veelzijdig Frans dichter, Genève. Hij heeft een bundeltje met dertig berijmde psalmen uitgegeven. Gedurende zijn verblijf in de stad, komen er nog negentien bij. Calvijn stimuleert ook Theodorus Beza – die later Calvijns opvolger wordt – tot het berijmen van psalmen, zodat na verloop van tijd alle 150 psalmen beschikbaar zijn. Voor de muziek zorgen onder anderen Louis Bourgeois en maître Pierre. Anders dan de souterliedekens, zijn de melodieën niet overgenomen van volksliedjes, maar voor het grootste deel speciaal voor de psalmen gecomponeerd of afkomstig van lutherse liederen of van katholieke gezangen. Met de Geneefse psalmen heeft Calvijn de reformatorische kerken een grote dienst bewezen. De traditionele psalmberijmingen in Nederland zijn hierop gebaseerd.

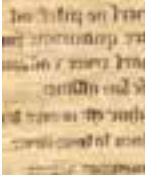
Geneefse psalter

Het Geneefse psalter in de Nederlanden

Al snel zullen Calvijns psalmen de lage landen bereiken. Dat gaat echter niet zonder slag of stoot, want vrije godsdienstuitoefening is hier op dat moment – zo rond 1560 - nog verboden. Maar daar komt snel verandering in. Na de Beeldenstorm van 1566 nemen de aanhangers van de ‘nije leer’ de kerken in bezit. Met de nieuwe liturgie, komt er behoefte aan berijmde psalmen voor calvinistische kerkdiensten. Jan Utenhove, ouderling in een Londense vluchtelingengemeente, en Lukas d’Heere, Vlaams kunstenaar, maken als eersten een Nederlandse berijming van de Geneefse psalmen.

Maar een echte doorbraak komt met de berijming van Petrus Datheen. Datheen is een bekend hageprediker en vertaalt in ijltempo de Geneefse psalmen. In 1566 komt de berijming uit en ze wordt enorm populair. Datheens vertaling is direct en spreekt rechtstreeks tot het hart. Het volk maakt zich de verzen van Datheen snel eigen en hecht er grote waarde aan. Dat is geen wonder: eerst was er niets en nu is er deze waardevolle schat, waaruit men troost put in nood en dood. Toch komen er ook bezwaren tegen Datheens werk. Datheen berijmde letterlijk uit het Frans, waardoor de klemtonen vaak niet sporen met de melodie. Ook gebruikte hij veel stoplappen om de regels te laten rijmen.

Toch blijft het volk trouw aan de berijming van Datheen: tweehonderd jaar wordt er uit gezongen. En er zijn nog enkele gemeenten die tot op heden deze berijming gebruiken.

Berijming van Marnix van Sint Aldegonde

Er gaan ook dichters aan het werk om psalmen te berijmen. Marnix van Sint Aldegonde komt met een kunstzinnige berijming. Hij berijmt rechtstreeks uit de grondtekst, het Hebreeuwse Oude Testament. In 1580 verschijnt de eerste uitgave. In latere drukken verbetert hij zijn werk. Toch is deze berijming nooit ingevoerd. Datheen raakt met zijn directe taal het hart van het volk, terwijl Marnix met zijn kunstzinnige stijl en moeilijker taalgebruik dat veel minder doet. Wat de mensen ook niet aanstaat is dat Marnix Du en Dij(n) gebruikt als hij God aanspreekt. Voor de gewone mensen klinkt dit echter ouderwets. Er speelt nog iets anders een rol. Er zijn enorme voorraden boekjes van Datheen beschikbaar. Wat moet de boekhandel ermee als er een nieuwe berijming wordt ingevoerd?

Revius probeert te verbeteren

In de 17^e eeuw neemt de kritiek op Datheen toe. De predikant en dichter Jacobus Revius zoekt een compromis. Op het titelblad van zijn uitgave van de psalmen staat:

*De CL Psalmen Davids, Eerst in Nederlantschen dichte gebracht Door Petrum Dathenum,
Ende nu in sin ende rijmen gebetert Door Jacobum Revium.*

Revius weet heel goed dat de gemiddelde kerkganger aan Datheen is gehecht. Als taal- en muziekgevoelig man hoort hij hoe stroef het ritme is, hoe slecht het rijm en hoe erbarmelijk de zang. Hij neemt het goede van Datheen over en verbetert de gebreken. Revius' grote kennis van het Hebreeuws steunt hem en hij heeft ook een 'lokkertje': de taal van de nieuwe Bijbel, de Statenvertaling. Hij is als revisor nauw bij de totstandkoming van deze vertaling betrokken geweest. Revius' berijming is als kerkboek gepubliceerd, zoals blijkt uit de tekst hierboven. Hij zal gehoopt hebben dat zijn berijming zou worden ingevoerd, maar dit is niet gebeurd. De provinciale synode van Overijssel – Revius komt uit Deventer – voelt wel voor invoering, maar schuift de beslissing door naar een nationale synode. Revius' berijming is nooit ingevoerd. Overigens is Revius slechts een van de tientallen dichters die een poging doen tot herziening, al is hij waarschijnlijk van alle zeventiende-eeuwers wel de bekendste.

Gemeentezang en orgel

De gebrekkige berijming van Datheen leidt tot een steeds slechtere kwaliteit van de gemeentezang. Kerkgangers worden daar elke week mee geconfronteerd. In enkele bronnen wordt vermeld dat de mannen hard brulden en de vrouwen bijna niet te horen waren. Constantijn Huygens schreef erover: "Daer werdt om 't seerste uytgekreten."

Jonge vrouw (zingend) bij de wieg, Nicolaes Maes, 1652-1662.

Een voorzanger begeleidt de gemeentezang. Hij zet in, de gemeente volgt. De gemeentezang gaat echter steeds trager en ook wordt het ritme uit de psalmen gehaald, omdat veel gemeenten op hele noten gaan zingen. Bijna niemand beseft meer dat de melodieën een eigen karakter hebben.

In de kerken staan orgels, maar die worden niet gebruikt voor de begeleiding van de gemeentezang. De calvinisten zien orgels als een rooms overblijfsel. Na de dienst geeft de organist wel vaak een concert. Soms speelt hij enkele psalmmelodieën, daarna vaak wereldse composities, zoals dansmuziek.

Halverwege de zeventiende eeuw wordt het orgel weer ingezet voor de begeleiding, maar het duurt nog tot de nieuwe berijming van 1773 voordat het

instrument echt geaccepteerd wordt. De liturgie is op dat moment nog anders. Men zingt één keer, aan het begin van de dienst. Het is ook niet de predikant die een passende psalm bij de preek kiest; men zingt gewoon op volgorde van de psalmen. Vaak zingt de gemeente alle verzen van een psalm. Bij een lange psalm wordt er doorgezongen tot de vermelding 'pauze' in de boekjes.

Nieuwe berijmingen

In 1773 voert de Staten-Generaal een nieuwe berijming in. De nieuwe berijming is qua poëzie een verbetering ten opzichte van Datheen. Het ritme en rijm zijn beter, de zinnen wat soepeler. De nieuwe berijming houdt het lang vol. Maar tweehonderd jaar later, in 1973, verschijnt er wederom een nieuwe berijming. Tot op vandaag worden er nieuwe psalmberijmingen geproduceerd, soms op basis van de bekende psalmmelodieën. Soms op een hele nieuwe wijs, zoals Psalmen voor Nu.

“Tot op vandaag worden er nieuwe psalmberijmingen geproduceerd, soms op basis van de bekende psalmmelodieën.”

Psalm 84:1 in verschillende vertalingen

1773

*Hoe lieflijk, hoe vol heilgenot,
O HEER' der legerscharen God,
Zijn mij Uw huis en tempelzangen.
Hoe branden mijn genegenheen,
Om 's HEEREN voorhof in te treen!
Mijn ziel bezwijkt van sterk verlangen;
Mijn hart roept uit tot God, Die leeft,
En aan mijn ziel het leven geeft.*

Datheen

*Hoe lieflijk, o Heer, en hoe rein
Zijn Uwe woningen niet klein;
Lustig zijn z' en schoon bovenmate.
Mijn hart verlangt met allen zeer,
En zucht naar Uwen tempel, Heer!
Mijn ziel en lijf in dezen state
Zijn in den waren God verblijd,
En zeer verheugd tot dezen tijd.*

Aldegonde

*HOe lief, hoe soet, end' aenghenaem
Sijn dijn woonsteden seer bequaem,
O lieue God Heer der heyscharen!*

*Mijn siel verlangt met grooten lust,
Ja sucht end' steent, end' heeft geen rust,
Om in dijn tempel te vergaren:
Van vreugden 't hert in 't lijf my springt,
Alst op den Heer des levens dinckt.*

Liedboek 1973

*Hoe lieflijk, hoe goed is mij, Heer,
het huis waar Gij uw naam en eer
hebt laten wonen bij de mensen.
Hoe brand ik van verlangen om
te komen in uw heiligdom.
Wat zou mijn hart nog liever wensen
dan dat het juichend U ontmoet
die leven zijt en leven doet.*

Psalmen voor nu

*Wat hou ik van Uw huis
Heer van de hemelse legers.
Ik kan zo sterk verlangen naar
de binnenpleinen van de Heer.
Diep in mijn lijf is zo'n heimwee,
zo'n blijvende schreeuw om de
Levende God.*

2.4 De Statenvertaling

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

kanttekening	toelichting in de marge van een geschrift
grondtekst	oorspronkelijke, meest originele tekst
vertaalprincipes	uitgangspunten bij het maken van een vertaling
hebraïsmen en graecismen	Hebreeuwse en Griekse taalkundige constructies in het Nederlands
doeltaalgerichtheid	aanpassing aan de doeltaal bij het maken van een vertaling

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- de voorlopers en opvolgers van de Statenvertaling;
- de redenen waarom de kerkelijke overheid een nieuwe vertaling wenste;
- vertaalprincipes achter de Statenvertaling;
- de invloed van de Statenvertaling op de Nederlandse taal.

Het boek der boeken

Rotterdam, oktober, 2004. Het is doodstil in de Rotterdamse Doelen. Op het podium staat koningin Beatrix. Voor haar ligt de Bijbel. Wat zal de vorstin gaan lezen? Het publiek kijkt aandachtig toe, wanneer Beatrix behoedzaam het Boek der boeken openslaat. Genesis 1. *“In het begin schiep God de hemel en de aarde. De aarde was nog woest en doods, en duisternis lag over de overloed.”* Er komt een weldadige rust in de zaal en het publiek laat zich meevoeren door de zorgvuldige voordracht van de vorstin. Hoewel... enkelen trekken hun wenkbrauwen op; de vorstin maakt een leesfout! Maar het zij haar vergeven. De nieuwe Bijbelvertaling is met koninklijke waardigheid geïntroduceerd.

Een kleine vierhonderd jaar eerder, voltrekt zich in Den Haag eenzelfde ritueel. Een drietal heren begeeft zich naar het Binnenhof in Den Haag. Het is 17 september 1637 en Hunne Hoogmogenden der Staten-Generaal nemen het eerste exemplaar van de nieuwe Nederlandse Bijbelvertaling in ontvangst. De *Biblia, dat is: de gantsche H. Schrifture, vervoattende alle de Canonijcke boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments*. Een korte plechtigheid volgt, waarbij de Staten-Generaal worden bedankt voor de ‘Christelijken iever en vaderlyke zorge’, waardoor het vertaalwerk mogelijk werd. De Statenvertaling is gereed en zal ruim driehonderd jaar de meest gelezen Bijbelvertaling blijven onder het protestantse volksdeel.

Voorlopers van de Statenvertaling

Naam	Jaar	Opmerkelijk
<i>Delftse Bijbel</i>	1477	Zonder Psalmen en N.T.
<i>Liesveldt-bijbel</i>	1526	Op basis van vertaling door Luther
<i>Deux-aes-bijbel</i>	1535	Herziening van Liesveldt-bijbel, N.T. uit Grieks vertaald

Ook voor 1637 wordt er natuurlijk veelvuldig in de Bijbel gelezen. Toch bestaat er dan veel onvrede over de gangbare Bijbelvertalingen. In 1477 wordt de eerste Nederlandstalige Bijbel gedrukt, de *Delftse Bijbel*. In deze Bijbelvertaling zijn grote delen uit de Middelnederlandse Bijbelvertaling van de onbekende ‘Bijbelvertaler van 1360’ (zie 1.1) overgenomen. In de Delftse Bijbel ontbreken het Nieuwe Testament en de Psalmen. In 1526 verschijnt de *Liesveldt-bijbel*, gebaseerd op Luthers vertaling van het Nieuwe Testament en de Vulgaat, de katholieke vertaling van het Oude Testament. Als uitgever Van Liesveldt bij de herdruk de **kanttekeningen** van Luther toevoegt, wordt hij beschuldigd van ketterij en onthoofd. De *Deux-Aes-bijbel* (1562) volgt de *Liesveldt-bijbel* op. Hier is het nieuwe testament wel uit de Griekse brontekst vertaald. Als na 1566 reformatie doordringt, preken vele voorgangers uit de *Deux-Aes-bijbel*. De vertaling is bij het volk erg populair.

kanttekening

De Statenbijbel

grondtekst

De kerkelijke leiding echter beschouwt de bestaande vertalingen als onzuiver. Als echte kinderen van hun tijd, willen de reformatorische theologen terug naar de originele bronnen: de Hebreeuwse en Griekse **grondteksten**. Op de synodes van de nieuwe, gereformeerde kerk, rijst steeds de vraag naar een compleet nieuwe vertaling, direct van de grondtekst. Tijdens de Nationale Synode van 1618-1619 in Dordrecht staat dit punt zelfs bovenaan de agenda en is het besluit snel genomen: er moet een compleet nieuwe Bijbelvertaling komen. De Staten-Generaal geeft de opdracht en zal ervoor zorgdragen dat de kosten gedekt zullen worden.

Deux-aes

Vanwaar de naam *Deux-aes-bijbel*? Bij Nehemia 3:5b staat een kanttekening: *De armen moeten het cruyce dragen, de rijke en geven niets, deux aes en heeft niet, six cinque en gheeft niet, quater dry die helpen vrij*. Hier wordt verwezen naar de zes getallen bij het dobbelspel: 6 en 5 zijn de rijken; 2 en 1 de armen; 4 en 3 vormen de middengroep. De les: rijken willen niet; de armen kunnen niet, dus van de middenklasse moet je het hebben.

vertaalprincipes

Proloog van de Delftse Bijbel uit 1477.

Vertaalprincipes

De vertalers moeten niet alleen opvallen door 'eene godtsalighen levenswandel', maar ook grote taalkundige en theologische kwaliteiten bezitten. Drie theologen vertalen het Oude Testament, drie andere het Nieuwe Testament. Bovendien zullen twee keer zeven revisoren de vertalingen nauwkeurig nazien. Johannes Bogerman - voorzitter van de Nationale Synode - werkt aan het Oude Testament; Herman Faulkelius - auteur van het catechisatieboekje het Kort Begrip - vertaalt het Nieuwe Testament; Jacobus Revius is naast dichter ook revisor van het Oude Testament.

De hoofdgedachte tijdens het vertaalwerk is dat de Bijbelboeken door de Heilige Geest Zelf zijn gedictieerd, woord voor woord. Daarom moeten de vertalers de grondtekst zo letterlijk mogelijk

vertalen. Uitleggen of interpreteren mag niet. Toevoegingen om een goede zin te vormen, moeten tussen haken staan en in een ander lettertype. Hierdoor blijft zichtbaar wat wel in de grondtekst staat en wat niet. Als hulpmiddelen dienen woordenboeken en bestaande verklaringen en vertalingen uit binnen- en buitenland. Ook kunnen de vertalers gebruikmaken van deskundige buitenstaanders. Het resultaat van deze vertaalwijze is een tekst die aansluit bij de gebruikelijke schrijftaal, maar waarin wel onnederlandse **hebraïsmen en graecismen** voorkomen. De vertalers lichten moeilijke passages toe door kanttekeningen in de marge van de tekst te plaatsen. In de kanttekeningen komen ook andere vertaal-mogelijkheden te staan, zodat duidelijk wordt welke keuze de vertalers gemaakt hebben. Boven elk hoofdstuk komt een korte samenvatting.

hebraïsmen en graecismen

Ook de apocriefe boeken krijgen een plaats in de Statenvertaling. Ze worden wel gescheiden van de canonieke boeken. De canonieke boeken staan achterin, in een ander lettertype, voorafgegaan door een waarschuwing. Op diverse synodes is besloten de apocriefe boeken geen gezag toe te kennen.

De financiën

Niet iedereen is blij met de nieuwe Bijbelvertaling. Bijbeldrukkers wijzen op de hoge kosten ervan. Bovendien blijven ze zelf met enorme voorraden oude Bijbels zitten. Pas in 1625 besluiten de Staten-Generaal dat alle kosten voor rekening van de staat komen. Uiteindelijk legt de Staten-Generaal 75.000 gulden op tafel voor de hele onderneming. Hiervan wordt onderdak betaald en levensonderhoud. Ook het overschrijven van de teksten wordt hiermee bekostigd.

Verloop

In 1637 wordt aan de Hoogmogende Heren het eerste luxe exemplaar aangeboden, gebonden in rood fluweel. De invoering in de eredienst verloopt minder soepel dan verwacht. Maar zo'n twintig jaar na het gereedkomen van de Statenvertaling ligt op elke gereformeerde kansel en in elke gereformeerde huiskamer een exemplaar van de nieuwe Bijbelvertaling. Ook indirect werkt de nieuwe vertaling door. In theologische geschriften wordt geciteerd uit de Statenvertaling. Langzamerhand krijgt de taal van de 'verbeterde' Bijbel steeds meer gezag. De veelvuldige omgang met de Heilige Schrift

Een eerste druk van de Statenvertaling uit 1637 met een stadsgezicht op Leiden.

Kist met twee sleutels waar in autografen en drukproeven van Statenvertaling lagen, 1662.

maakt dat de taal in het collectieve geheugen raakt gegrift. In deze taal wordt gedacht en geformuleerd. Ook remonstranten en doopsgezinden nemen de Statenvertaling over. Weliswaar in een uitgave zonder de kanttekeningen, die zij als een orthodox-calvinistische interpretatie beschouwen.

Invloed op de taal

De taal van de Statenbijbel is deftig en gedragen, met behoud van de Hebreeuwse en Griekse eigenaardigheden. De invloed ervan reikt tot vandaag, ook buiten kerkelijke kringen, vooral met betrekking tot de woordenschat en zegswijzen. De Hebreeuwse constructie 'Heer der heren' hoor je terug in de naam van de Elfstedentocht: de tocht der tochten. Wie vijftig jaar wordt, ziet

Abraham. Nog steeds geldt: een goede buur is beter dan een verre vriend. Ieder heeft er wel eens behoefte aan zijn hart uit te storten. Wie wil paarden voor de zwijnen werpen of aanstoot geven of naar iemands pijpen dansen? Iedereen is het ermee eens dat de arbeider zijn loon waardig is en het is zaliger te geven dan te ontvangen.

Vervolg op de SV

Na de Statenvertaling blijft het lang stil. Zo'n driehonderd jaar wordt de Statenvertaling door het protestantse volksdeel gebruikt. Toch verschijnen er in de eeuwen die volgen, regelmatig nieuwe vertalingen. Geen enkele is echter zo breed in gebruik als de Statenvertaling. In 1951 verschijnt een vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Langzamerhand wordt de Statenvertaling vervangen door nieuwere vertalingen. Het aspect van de leesbaarheid speelt daarbij een belangrijke rol.

De meest gelezen vertaling van dit moment is de Nieuwe Bijbelvertaling uit 2004. Net als in de Statenvertaling, is getrouwheid aan de brontekst een belangrijk uitgangspunt in deze vertaling. Daarnaast is deze vertaling ook **doeltaalgericht**: Hebreeuwse, Aramese of Griekse zinsconstructies worden vervangen door Nederlandse zegswijzen met dezelfde strekking.

In 2010 verschijnt de Herziene Statenvertaling. De initiatiefnemers willen graag aan de Statenvertaling vasthouden, maar signaleren dat deze vertaling door velen niet meer wordt begrepen en pleiten voor herziening. Bij de gereedkoming van de Herziene Statenvertaling wordt de nieuwe vertaling gepresenteerd in de stad waar het in 1618 allemaal begon: Dordrecht.

**doeltaal-
gerichtheid**

2.5 *Joseph in Dothan*, een klassieke tragedie

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

ernstige handeling	de tragedie heeft een zwaarwegend moreel dilemma als onderwerp
reizangen	zangen die de bedrijven van een tragedie omlijsten en inhoudelijk commentaar geven
catharsis	na het zien van de tragedie vindt er bij de toeschouwer een innerlijke loutering plaats
voorschrift van eenheid	de tragedie moet binnen 24 uur plaatsvinden, zich op één plaats afspelen en één intrige bevatten
peripetie	de tragedie loopt uit op een noodlottige wending
agnitio	het zelfinzicht dat optreedt na de peripetie
rei	zingend en dankend koor

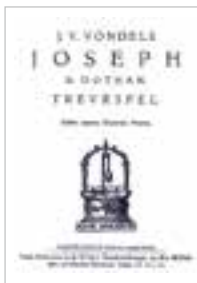
Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- aan welke voorschriften de klassieke tragedie moet voldoen;
- welke eisen aan de tragedie gesteld worden;
- welke actualiteitswaarde *Joseph in Dothan* had;
- wat de functie is van reien in de tragedie;
- welke bronnen Vondel gebruikte voor *Joseph in Dothan*;
- hoe gereformeerde predikanten tegen toneel aankeken.

Stel: iemand uit jouw klas wordt gepest. Wat doe je dan? Je geweten zegt dat je aan de bel moet trekken. Maar er is ook een stem die zegt dat je beter even de andere kant op kunt kijken. Wat kies je in zo'n situatie? Op zo'n moment kun je wel wat raad gebruiken.

In de zeventiende eeuwen staan mensen natuurlijk ook voor lastige dilemma's. Rondom maatschappelijk onrecht bijvoorbeeld. Of in familieconflicten. Een klassieke tragedie helpt de zeventiende-eeuwer om dan wijze beslissingen te nemen. *Joseph in Dothan* is zo'n tragedie.

De klassieke tragedie

Joseph in Dothan gaat over de bekende Bijbelse geschiedenis van Jozef, die in ongenade valt bij zijn broers, wordt verkocht en weggevoerd naar Egypte.

De tragedie is vooral bedoeld voor toeschouwers uit de hogere kringen, die een belangrijke maatschappelijke functie bekleden. Het tragische genre laat namelijk zien hoe moeilijk het is om als bestuurder de goede beslissing te nemen bij een ingewikkelde kwestie. Daarom moet de intrige van

ernstige handeling

de tragedie een **ernstige handeling** bevatten. Hoogwaardigheidsbekleders moeten zich immers kunnen herkennen in het dilemma van de hoofdpersoon. Vaak zit de hoofdpersoon in een tragedie klem tussen algemene belangen en zijn geweten. Hij worstelt, maakt een keuze en dat blijkt verkeerd uit te pakken, met desastreuze gevolgen die niet meer terug te draaien zijn. Kortom: tragiek ten top. 'Tragisch' heeft hier een diepe betekenis. De hoofdpersoon wordt zwaar op de proef gesteld in een strijd die hij niet kan winnen. In de klassieke tragedie hebben de goden zijn lot namelijk al beschikt; in de christelijke tragedie beschikt God de gebeurtenissen. Dit besef bedroeft de hoofdpersoon, vanwege de noodlottigheid van het leven. Anderzijds is er ook opluchting: de mens wikt, maar God beschikt. De hoofdpersoon beseft zijn beperkte menselijke vermogens en komt tot aanvaarding.

Voorschriften voor de klassieke tragedie

Zoals een echte renaissancekunstenaar betaamt, houdt Vondel zich bij het schrijven van *Joseph in Dothan* aan de klassieke voorschriften voor de tragedie. Als eerste voorschrift geldt dat de tragedie moet gaan over hooggeplaatste personen. Wanneer zij een tragische misstap begaan, maakt het des te meer indruk bij de toeschouwers. Ten tweede moet de tragedie opgedeeld zijn in vijf bedrijven, die worden ingeleid en afgesloten door commentariërende **reizang**.

reizang

catharsis

De toeschouwers van de opgevoerde tragedie leven mee en trekken er een les uit. Deze les noemen we de **catharsis**, de derde eis. Door het leed heen, wordt de

mens gelouterd en vindt hij inzicht en nieuwe kracht om verder te gaan. De catharsis ontstaat niet zomaar. Eerst moet de toneelschrijver ervoor zorgen dat het publiek zich identificeert met de hoofdpersoon, door medelijden en medeleven. Het publiek moet zijn beslissing begrijpen, maar huiveren voor de noodlottige gevolgen die onafwendbaar lijken. De spanning stijgt en dan komt de ontlading. De emoties worden gevoeld en men begrijpt waarom het fout moest gaan. Het publiek kan nu zelf oordelen en wordt gezuiverd door de levensles van de tragische held.

Het vierde voorschrift betreft de **eenheid**. De tragedie moet compact zijn, zodat het publiek geconcentreerd blijft. Er moeten drie eenheden in de tragedie zitten: de eenheid van handeling, die voorschrijft dat er maar één verhaallijn aanwezig is. De eenheid van tijd bepaalt dat het stuk niet langer dan 24 uur mag duren. De eenheid van plaats houdt in dat de tragedie zich op één plaats afspeelt. Om aan de eenheid van plaats te voldoen, haalt Vondel in *Joseph in Dothan* een kunstgreep uit. Binnen de tragedie kan niet overgeschakeld worden naar vader Jacob, die immers thuis is achtergebleven. Dat lost Vondel op door Ruben zich voor te laten stellen wat er plaatsvindt als Jakob de rok in ontvangst neemt. In andere toneelstukken wordt dit ook vaak creatief opgelost, bijvoorbeeld door een bode aan het woord te laten die vertelt wat er elders is gebeurd.

De vijfde eis betreft het voorschrift van waarschijnlijkheid. De personages moeten levensecht zijn, zodat de toeschouwer zich met hen kan identificeren. Bovenmenselijke helden of onwaarschijnlijk slechte schurken zijn dus verboden. Het meest tragisch is immers de menselijke held die oprecht worstelt met zijn tekortkomingen. De eis van waarschijnlijkheid schrijft ook voor dat de spanning zich opbouwt en gevolgd wordt door een noodlottige wending: de **peripetie**. Daarna blijkt hoe tragisch de zaken er voor staan. De held komt tot inzicht in zijn falen, de **agnitio** en de catharsis kan zich voltrekken.

eenheid

peripetie
agnitio

De tragische held

Wie is de tragische held in *Joseph in Dothan*? Niet Joseph, zoals je zou denken, maar Ruben. Als oudste zoon voelt hij zich verantwoordelijk voor de hele familie. Hij voelt mee met zijn broers, die zich ergeren aan Josephs hoogmoed. Anderzijds voelt hij de kwetsbaarheid van zijn jonge broer en zijn oude vader. Een ernstig dilemma, dat Ruben denkt op te lossen met een list: hij stelt voor om Joseph niet te doden, maar hem in de kuil te werpen, zodat hij zijn broer in het verborgene weer thuis kan brengen. Wanneer Ruben echter ontdekt dat Joseph verkocht is, beseft hij zijn falen. Hij zal de gevolgen moeten dragen van zijn goedbedoelde, maar dramatisch uitgedrukte keuze.

Tegelijkertijd is er Gods voorzienigheid over dit geslacht: alle gebeurtenissen lopen uit op de komst van Christus, Die de mensheid zal redden. God voert Zijn verborgen wil uit, door menselijk falen heen. Naast tragiek is er troost en hoop.

Aemulatio

Bijbels toneel is voor Vondel het hoogst haalbare in de kunst. Hij volgt nauwkeurig de wetten van de Griekse tragedie en biedt het publiek zo een levensles en zelfinzicht. Met zijn keuze voor Bijbels toneel overtreft Vondel in zijn ogen zelfs de klassieken. De tragedie is een genre dat helemaal past binnen de idealen van de renaissance en het humanistisch denken. De catharsis biedt de toeschouwer zelfinzicht, zodat hij zich kan ontwikkelen tot een humaner mens.

Reien

rei Zoals in veel Nederlandse tragedies uit de zestiende en zeventiende eeuw, komen in *Joseph in Dothan* zogenaamde **reien** voor. Het woord rei betekent: zingend en dansend koor. Reien komen ook in de Psalmen voor (bijvoorbeeld in Psalm 30). Een rei sluit elk bedrijf (behalve het vijfde) van een tragedie af met zang (of poëzie), waarin het bedrijf wordt becommentarieerd met een overdenking, een antwoord en een slot.

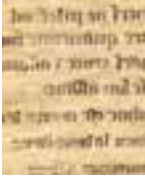
In *Joseph in Dothan* bestaan de reien uit engelen. In opdracht van God waken ze over Joseph. Ze geven commentaar op de gebeurtenissen en doen belerende uitspraken over goed en slecht gedrag. De zangen van de reien hebben een emotioneel karakter. De rei van engelen besluit het tweede bedrijf, waarin Joseph zijn broers tegemoet gaat, met het vooruitzicht dat Joseph wacht:

*Hy komt, hy komt, die jonge borst,
Als 't hygent hart, 't welck zijnen dorst
Wil lesschen aen de versche sprongen
Der zilverzuivere koele bron;
Terwijl de jaegers, schuw van zon,
(...) Beloeren het onnozel bloet;
't Welck niemant leedt noch letsel doet.*

De engelen verwijzen in hun zang naar Psalm 42, over het verlangen van de mens naar God. Omdat Joseph een voorbode van de Jezus is, kan het publiek de tekst ook zien als een verwijzing naar Christus' gevangenneming in Gethsémané.

De bronnen voor *Joseph in Dothan*

De geschiedenissen van Joseph zijn in Vondels tijd een populair thema voor kunstenaars. De schilder Jan Pynas beeldt het moment uit dat vader Jakob de

“Vanuit de gereformeerde kerk komt er regelmatig verzet tegen toneel.”

bebloede rok ontvangt. Vondel kijkt het schilderij aandachtig en verwerkt dit in het vijfde bedrijf.

Het is vrijwel zeker dat Vondel gebruik heeft gemaakt van de Statenvertaling. In Genesis wordt de geschiedenis echter beknopt verteld, dus Vondel moet veel invullen. Tegelijkertijd mag hij geen dingen schrijven die strijdig zijn met de Bijbel. Vondel heeft al eens een toneelstuk van Hugo de Groot uit het Latijn vertaald. Dat ging over Jozef aan het hof. In 1641 schrijft hij zelf nog *Jozef in Egypte*. Samen met *Jozeph in Dothan* (1640) vormen de stukken een drieluik.

Jan Pynas (1583-1631): Jacob wordt de bloedige mantel van Jozef getoond.

Predikanten en het toneel

Vanuit de gereformeerde kerk komt er regelmatig verzet tegen toneel. Vooral tegen losbandige kluchten en tegen religieus toneel wordt geprotesteerd. Het is de gereformeerden ook een doorn in het oog dat vrouwelijke rollen vertolkt worden door mannelijke acteurs – actrices kent men niet. De mannen in vrouwenkleren dragen, beschouwt men als zondige travestie. Regelmatig dringen Amsterdamse predikanten bij het stadsbestuur aan op sluiting van de Schouwburg.

Als Vondels *Lucifer* in 1654 wordt opgevoerd, ontstaat een storm van protest. Het toneelstuk handelt over de rebellerende engel Lucifer, die opstaat tegen God en verandert in een duivel. Vondel beschouwt de tragedie als de meest plechtige vorm om de ernstige thematiek van opstand tegen het gezag te behandelen, maar de kerkenraad beschouwt *Lucifer* als blasfemie. Volgens de protesterende predikanten mag het toneel niet worden gebruikt voor ‘de hooghe matery vande diepten Godes’. Het stadsbestuur vreest onlusten en besluit het stuk te verbieden. Overigens leven de gereformeerde predikanten beslist niet in cultureel isolement. Wel leggen zij de nadruk op de stichtelijke functie van kunst en zijn ze meestal tegen mythologie en erotiek. In zijn gedicht ‘Heydens houwelijck’ beschrijft de predikant Jacobus Revius zijn opvatting over de omgang met heidense cultuur.

2.6 Grote dichters: Cats, Revius, Lodenstein en Vondel

Kernbegrippen

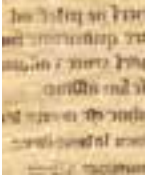
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

didactische poëzie	poëzie die tot doel heeft op te voeden of levenslessen over te brengen
embleem	combinatie van afbeelding, motto en tekst die tezamen een levenswijsheid overbrengen
lyriek	dichtkunst waarin op emotionele wijze verlangen naar een geliefde, God of (geloofs)toestand wordt uitgedrukt
stichtelijke poëzie	godsdienstige poëzie die tot doel heeft God te vereren en mensen op te bouwen in het geloof
poëtica	regels voor of opvattingen over proza en poëzie
funeraire poëzie	gelegenheidspoëzie die ten gehore wordt gebracht in sterfhuizen en op begrafenis
hekeldicht	gelegenheidspoëzie die wordt geschreven om een tegenstander door het slijk te halen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je...

- welke maatschappelijke functie en literaire positie de dichters Cats, Revius, Lodenstein en Vondel hebben;
- welke literaire stroming genoemde dichters vertegenwoordigen;
- op welke manier het werk van Cats didactisch van aard is;
- wat een embleem is en aan welke eisen het moet voldoen;
- voorbeelden van stichtende dichters en godsdienstige lyriek;
- voorbeelden van gelegenheidspoëzie.

De levenslessen van ‘vadertje Cats’

Je zou bijna denken dat onderstaande regels in Cats opborrelden, terwijl hij stond te kijken naar het portret van Van der Helst.

*Meer kinders zijn van vreten bedorven,
Dan dat er van honger zijn gestorven.*

Deze regels zijn typisch voor Cats: een waarheid als een koe, heel direct en met een vleugje sarcasme. In de zeventiende eeuw is Jacob Cats (1577 – 1660) een zeer populaire schrijver. Voor allerlei vragen kan een zeventiende-eeuwer bij hem terecht; of het nu gaat om perikelen in de vrijerij of over hoe laat een mens op moet staan; ‘vadertje Cats’ weet raad.

Cats’ populariteit komt niet uit de lucht vallen. De zeventiende-eeuwers leven in een tijd waarin de invloed van kerk en adel op het dagelijks leven afneemt. De samenleving verandert en zoekt naar een nieuwe ordening, ook in het huiselijk leven. Cats voelt goed aan waar de nieuwe burgerij behoefte aan heeft en neemt de rol van gids op zich, met name voor de sterk groeiende middenstand van gereformeerden huize. Zijn lessen verpakt hij in poëzie.

Cats’ poëzie is **didactisch**: hij voedt de zelfbewuste burger op in alles waar deze mee te maken krijgt: erotiek en huwelijk, maatschappelijke deugdzaamheid en praktische godsdienstigheid.

En Cats schrijft goed: hij biedt praktische en morele levenslessen, niet te zwaar op de hand en zo nu en dan met humor. Bovendien is Cats gereformeerd en dus vertrouwd. Zijn boeken worden zeer breed gelezen. Dat heeft alles te maken met de toegankelijkheid ervan. De invloed van Cats’ ethiek kan nauwelijks overschat worden. De bijnaam ‘vadertje Cats’, wijst enerzijds op de vertrouwdheid met de schrijver; aan de andere kant is de bijnaam ook een knipoog naar Cats’ wat al te moralistische burgerwijsheid.

Erg populair zijn Cats’ lessen rondom liefde en huwelijk. In 1625 verschijnt zijn boek ‘*Houwelijk*’ met daarin veel adviezen voor de vrouw. Zo zegt hij tot de aanstaande bruid dat achteromkijken in het liefdesleven niet verstandig is:

*Een die te groten feest van oude liefde maakt,
Wijst met den vinger aan dat zij de nieuwe laakt.*

Het pasgetrouwde ‘wif’ krijgt een duidelijke plaats gewezen:

*De man betracht de wet des lands,
Het wif den wille van de mans.*

**didactische
poëzie**

Naam: Jacob Cats
(Brouwershaven 1577 – Den Haag 1660)

Belangrijke titels:

Sinne- en Minnebeelden (1618)

Houwelijk (1625)

Trou-ringh (met het beroemde verhaal
'Het Spaans heidinetje') (1637)

Opmerkelijk:

bekend als 'vadertje Cats'.

PASPOORT: JACOB CATS

En wanneer ze zwanger is:

*Doch zo het eens gebeurt, dat, na een diep verlangen
Gij voelt een tere vrucht in u te zijn ontvangen,
Zo neemt met alle vlijt uw zwakke leden waar,
En doet niet alle ding gelijk als voor en naar.*

En tot slot nog een kledingadvies voor de aanstaande moeder:

*Geen ding zo onbekwaam omtrent een tere vrucht
Dan als een jonge vrouw in nauwe kleren zucht.*

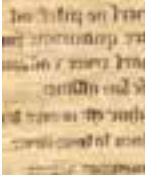
Sinne- en minnebeelden

Als een echte renaissancekunstenaar, weet Cats het nuttige met het aangename te verenigen. Daarom maakt hij gebruik van het **embleem**: een levensles in woord én beeld. Het devies luidt tenslotte ook hier: lering én vermaak, ofwel *utile et dulci*. Hieronder zie je een voorbeeld van een embleem van Cats.

Op de afbeelding zie je hoe een levenslustige aap achterna wordt gezeten door een saai schildpad. Dat kan niet goed gaan, is de boodschap. De levensles: Geliefden moet niet een te verschillend temperament hebben.

Bij het vervaardigen van emblemen houdt Cats zich strikt aan de eisen van het genre. Het embleem bestaat uit een afbeelding (*pictura*), een opschrift (*motto*) en

“In de zeventiende eeuw gelooft iedereen in God.”

een onderschrift (*scriptura*). Oftewel: een praatje met een plaatje. Het motto bij bovenstaand embleem luidt: *Dissidet, quod impar est (soort zoekt soort)*. Het onderschrift bestaat uit poëzie, waarin het motto wordt uitgewerkt. De gravures maakt Cats overigens niet zelf, maar zijn vaste tekenaar Adriaen van de Venne. De bekendste embleembundel van Cats bevat liefdeslessen en heet *Sinne- en minnebeelden*.

Een andere begaafde embleemkunstenaar uit de zeventiende eeuw is Jan Luyken. Hij maakt zijn etsen wel zelf. Zeer beroemd wordt Luykens embleembundel *Spiegel van het menselijk bedrijf* (1694), waarin hij allerlei beroepen uitbeeldt en er geestelijke lessen aan verbindt.

Stichtelijke poëzie

In de zeventiende eeuw gelooft iedereen in God. Wie dat niet doet, loopt een risico op vervolging. De grootste beweging is de gereformeerde kerk, die door de staat wordt bevoorrecht: wie een hoog regeringsambt wil bekleden, moet gereformeerd zijn. De gereformeerde Cats werd bijvoorbeeld raadspensionaris van Holland. Overigens is lang niet elke kerkganger belijdend lid van de kerk; er bestaat een grote groep ‘liefhebbers’, die wel kerkelijk is, maar zich liever niet bindt aan de calvinistische leer en de kerkelijke tucht. Ook is er een grote groep randkerkelijken, die slechts zo nu en dan ter kerke gaat.

Bartholomeus van der Helst, *Portret van Gerard Andriesz Bicker* (ong. 18 jr.) – omstreeks 1642. Critici zeggen wel dat Van der Helst bovenstaand portret schilderde als illustratie van de welvaart van de Amsterdamse kooplui in de Gouden Eeuw. Obesitas als symbool voor decadentie.

Naam: Jacobus Revius
(Deventer 1586 – Leiden 1658))

Belangrijke titels:

Over-ysselsche Sangen en Dichten
(1630)

Opmerkelijk:

hij werkte mee aan de Statenvertaling.

PASPOORT: JACOBUS REVIUS

Naast de katholieke kerk – in het Zuiden krachtig, in de noordelijke republiek slechts gedoogd in de grote steden – zijn er nog tal van protestantse stromingen. De vrijzinnige remonstranten bijvoorbeeld, die zich afsplitsen van de gereformeerden. Binnen de gereformeerde kerk ontstaat een stroming die een ‘Nadere Reformatie’ bepleit en de nadruk legt op verinnerlijking van het geloof en heiliging van het leven.

Kortom: de godsdienst is overal aanwezig en theologische debatten worden op hoge toon gevoerd. Te midden van al het godsdienstige gekrakeel, kan de gewone kerkganger zich terugtrekken en laven aan stichtelijke poëzie. Alle stromingen hebben hun eigen dichters. Toch is veel poëzie niet typisch katholiek, of specifiek dopers.

Een bekende dichter is de gereformeerde predikant (tevens revisor van de Statenvertaling) Jacobus Revius (1586-1658). Zijn sonnet ‘Hij droeg onze smerten’ – opgenomen in de bundel *Over-ysselsche sangen en dichtten* – is ook nu nog een sprekend en meditatief gedicht:

*'t En zijn de Joden niet, Heer Jezu, die U kruisten,
Noch die verraderlijk U togen voor 't gericht,
Noch die versmadelijk U spogen in 't gezicht,
Noch die U kneveldten, en stieten U vol puisten,*

*'t En zijn de krijgslui niet, die met hun felle vuisten
De rietstok hebben of de hamer opgelicht,
Of het verloekte hout op Golgotha gesticht,
Of over Uwe rok t'saam dobbelden en tuisten,*

*Ik ben 't, o Heer, ik ben 't die U dit heb gedaan,
Ik ben de zware boom die U had overlaân,
Ik ben de taaie streng waarmee Gij gingt gebonden,*

*De nagel en de speer, de gesel die U sloeg,
De bloedbedropen kroon die Uwe schedel droeg,
Want dit is al geschied, eilaas! om mijne zonden.*

Revius' werk leeft nog steeds. Hij wordt regelmatig geciteerd op de preekstoel en in het *Liedboek voor de kerken* (1973) zijn enkele liederen van hem opgenomen. Dat geldt ook voor de predikant en dichter Jodocus van Lodensteyn (1620-1677). Zijn bundel *Uytspanningen* bevat stichtelijke liederen en gedichten, zoals 'Heerlijheids lof', waarvan hieronder de eerste strofe is weergegeven:

*Hoog, omhoog, mijn ziel, naar boven!
Hier beneden is het niet:
't Ware leven, lieven, loven
Is maar, waar men Jezus ziet.
Al wat gij ziet op aard'
Al wat gij hoort op aard'
Is uw kost'lijk leven, lieven, loven
Al wat gij wenst op aard'
Is uw kost'lijk hart niet waard.*

Het werk van dichters als Lodenstein en Revius typeren we vooral als **lyriek**. Evenals Cats' werk is deze poëzie didactisch, maar op een heel andere manier. Veel lyrische poëzie is **stichtelijk** bedoeld: tot eer van God en tot opbouw van de mens. Zo heeft de dichtkunst een belangrijke functie in het geestelijk leven.

lyriek

stichtelijke
poëzie

Gelegenheidspoëzie

Ook gebeurtenissen in het dagelijks leven worden omlijst met poëzie. Blijde zaken als een geboorte of huwelijk, maar ook droeve feiten, zoals een sterfgeval. Deze poëzie wordt niet in stilte gelezen, maar publiekelijk ten gehore gebracht. Vooral de bemiddelde burgerij is liefhebber van deze gelegenheidspoëzie. Op een huwelijk hoort het gedicht erbij, zoals tegenwoordig de fotoreportage. Hoe bemiddelder de familie, hoe beroemder de ingehuurde dichter. Deze houdt rekening met het milieu waarvoor hij schrijft: een gereformeerde familie houdt meer van Bijbelse beelden dan van heidense mythologie.

Voor elk genre bestaan regels, die de dichter kan vinden in handboeken voor retorica (welsprekendheid) of **poëtica** (regels voor de poëzie). Een vaardige dichter

poëtica

Naam: Jodocus van Lodenstein
(1620 – 1677)

Belangrijke titels:

Uytspanningen (1676)

Opmerkelijk:

vertegenwoordiger van de Nadere
Reformatie

PASPOORT: JODOCUS VAN LODENSTEIN

**funeraire
poëzie**

houdt zich hieraan, maar weet er wel creatief mee om te gaan. Hij mag dus geen slaafse navolger van de genrevoorschriften zijn.

Een veelvoorkomend genre is **funeraire poëzie**, bedoeld voor gebruik rondom dood en begrafenis. Joost van den Vondel (1587-1679) schrijft onderstaand gedicht voor zijn overleden zoontje Constantijn. Het kind kijkt vanuit de hemel neer op de aarde. Hij is blij. Waarom? Dat zal hij aan moeder vertellen. De vader geeft in de laatste regels zijn levensles: zoek de dingen die blijvend en eeuwig zijn.

Kinderlijk

*Constantijntje, 't zalig kijntje,
Cherubijntje, van omhoog,
D' ijdelheden, hier beneden,
Uitlucht met een lodderoog.
Moeder, zeit hij, waarom schreit gij?
Waarom greit gij, op mijn lijk?
Boven leef ik, boven zweef ik,
Engeltje van 't hemelrijk:*

*En ik blink 'er, en ik drink 'er,
't Geen de schinker alles goeds
Schenkt de zielen, die daar krielen,
Dertel van veel overloeds.
Leer dan reizen met gepeizen
Naar paleizen, uit het slik
Dezer werrelt, die zoo dwerrelt.
Eeuwig gaat voor ogenblik.*

“Vondel beschouwt het dichterschap haast als een goddelijke roeping.”

De politieke en kerkelijke debatten houden de gemoederen bezig. Dat levert ook poëzie op. Zo schrijft Vondel een **hekeldicht** op de theologie van Gomarus, de tegenstander van Arminius. De theologen debatteerden over het zielenheil van gestorven zuigelingen: gaan ze naar de hemel of niet? Aan welke kant Vondel staat, blijkt scherp uit onderstaand gedicht:

Op Jacobus Arminius

*Dit 's 't aanzicht van Armyn,
die 't zij hij schreef of sprak,
Het heilloos noodlot van Calvijn
gaf zulk een krak,
Dat Lucifer nog beeft voor 't dond'ren van zijn lessen,
En d' afgrond zwoegt en zweet om stoppen deze bressen.
Stil kraamvrouw, sprak hij, stil schei vrij gerust van hier:
God werpt geen zuigeling in 't eeuwig helse vier.*

hekeldicht

Vondel heeft een zeer hoge opvatting van zijn dichterschap. Hij beschouwt het haast als een goddelijke roeping. Daarmee maakt hij het zich overigens niet makkelijk, want hij moet dus het beste van het beste afleveren. Zelf zegt de dichter hierover:

“De hemelsche Poëzy wil niet op den middentrap, maer moet in top staen, en op den toetssteen van een beslepen oordeel proef houden, naer de wetten by de Geleerden daer toe voorgeschreven.”

Naam: Joost van den Vondel
(Keulen 1587 – Amsterdam 1679)

Belangrijke titels:

Joseph in Dothan (1640)

Gijsbrecht van Aemstel (1637)

Opmerkelijk:

hij wordt de 'prins der poëten' genoemd.

PASPOORT: JOOST VAN DEN VONDEL

Betekenis van de dichters

Vier dichters: Cats, Revius, Lodenstein en Vondel. De eerste drie zijn calvinistisch, Vondel – fel anti-calvinistisch – is eerst dopers en later rooms-katholiek. Alle vier de mannen hebben een blijvend stempel gezet op de Nederlandse literatuur. Cats is vooral de opvoeder. Revius en Lodenstein willen stichten – en stiekem ook wel schitteren. Vondel is de meest veelzijdige man. De meeste faam verwerft hij met zijn tragedies. Als lyricus is hij bekend gebleven om zijn gedichten over sterfgevallen en om zijn hekeldichten.

“Alle vier de mannen hebben een blijvend stempel gezet op de Nederlandse literatuur.”

2.7 Verhalen over verre landen

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

Grand Tour	een reis door Europa die menig jongeman uit de hoogste klassen ondernam ter afsluiting van zijn educatie
scheepsjournaal	aantekeningen door gezagvoerders van schepen met van dag tot dag de windrichtingen en positie van het schip
reisbeschrijving	beschrijving van de belangrijkste belevenissen, soms voorzien van uitweidingen over vreemde landen en volken
Fortuna-motief	in het leven wisselen geluk en tegenslag elkaar voortdurend af
klimaattheorie	de gedachte dat het klimaat bepalend is voor het uiterlijk, het temperament en de intelligentie van mensen
imaginair reisverhaal	beschrijving van eigen ervaringen vermengd met andere (verzonnen) avonturen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- verschillen te benoemen tussen een scheepsjournaal, een reisbeschrijving en een imaginair reisverhaal;
- waarom deze reisbeschrijvingen als literatuur kunnen worden beschouwd;
- wat een Grand Tour is;
- wat auteurs en uitgevers wilden bereiken met reisbeschrijvingen;
- hoe de superioriteit ten opzichte van eigen volk te verklaren is.

Inleiding

Wie tegenwoordig een wereldreis maakt, houdt op zijn minst een blog bij. Die behoefte om ervaringen te delen is niet nieuw. Ook in de zeventiende eeuw worden verre reizen gemaakt, meestal per schip. De verhalen over stormen, ontberingen en exotische bestemmingen spreken achterblijvers aan. En hoewel ze iets langer moeten wachten op berichtgeving dan wij, zijn reisverhalen ongekend populair.

Reislustig

Van oudsher wordt vanuit ons land veel gereisd. In de Middeleeuwen trekken pelgrims naar Rome, Santiago de Compostella en Jeruzalem. Erasmus reist in de zestiende eeuw naar zijn uitgevers in Venetië en Basel. Jongemannen uit de rijke bovenklassen sluiten hun studententijd af met een reis door Europa, vooral door Frankrijk en Italië, een 'Grand Tour'. En als ons land in de zeventiende eeuw overal ter wereld handelsposten vestigt, trekken ook militairen en ambtenaren eropuit. Vooral nieuwe, verre gebieden zijn populair, omdat daar weinig concurrentie van andere landen is.

De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) speelt daarbij een belangrijke rol. Deze handelsmaatschappij, opgericht in 1602, heeft het alleenrecht op alle Nederlandse handel met Azië. Producten als specerijen, koffie, thee, textiel en porselein zijn gewild en leveren veel winst op.

Overigens reist men in deze tijd nauwelijks voor zijn plezier, daarvoor is de sterftেকans te groot. Stormen, schipbreuk, besmettelijke ziektes en een onzekere toekomst zorgen ervoor dat veel schepelingen hun tocht eerder als een verbanning ervaren dan als een spannend avontuur.

Reizen op papier

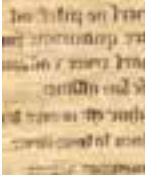
Reisteksten zijn er in soorten en maten. Een **scheepsjournaal** bevat aantekeningen van dag tot dag over windrichtingen en de positie van het schip. Het wordt onderweg bijgehouden door de gezagvoerders van schepen, die op deze manier verantwoording moeten afleggen van hun reis. In een reisdagboek worden dagelijkse belevenissen bijgehouden. Dat zijn vooral zaken die bijzonder en opvallend zijn, en minder officieel dan een scheepsjournaal.

Reisbeschrijvingen zijn meestal achteraf geschreven en vaak meer bewerkt voor het publiek dan journalen en dagboeken. Wat niet spannend genoeg is, wordt weggegelaten en eventueel worden avonturen aangedikt. De auteur is in zo'n tekst meestal wat duidelijker aanwezig, besteedt aandacht aan spectaculaire voorvallen en geeft soms een persoonlijk commentaar op de gebeurtenissen.

Grand Tour

scheepsjournaal

**reis-
beschrijving**

Bontekoe

Het bekendste reisverhaal is dat van schipper Willem IJsbrandszoon Bontekoe, die in 1618 vertrekt naar Batavia met zijn schip de Nieuw Hoorn. Echter, voor de kust van Sumatra explodeert zijn schip, nadat het buskruit aan boord heeft brand gevat.

En ik, Willem IJsbrandtzoon Bontekoe, destijds de schipper, vloog eveneens de lucht in en wist niet beter dan dat ik daar ook zou sterven. Ik stak mijn armen in de lucht en riep: 'Daar ga ik! O Heer, wees mij, arme zondaar, genadig!' Ik dacht dat mijn einde nu echt nabij was, maar toch bleef ik tijdens het opoliegen bij mijn volle verstand. Ik had een licht gevoel in mijn hart; dat leek zelfs met wat vrolijkheid gemengd.

De eigenzinnige en inventieve schipper overleeft samen met een scheepsjongen wonderbaarlijk. Twintig jaar na zijn terugkeer worden zijn spectaculaire belevenissen op de markt gebracht, het Journal of gedenkwaardige beschrijving van de Oost-Indische reis.

De scheepsjongens van Bontekoe

Het verhaal van Bontekoe is nog steeds bekend dankzij Johan Fabricius, die bijna driehonderd jaar later het Journaal bewerkte tot een spannend jeugdboek,

In Hoorn staan op de kademuur bij de Hoofdtoren een standbeeld van de drie scheepsjongens.

Naam: Gerrit de Veer (1555/1566-?)

Belangrijke titels:

Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoor (1598)

Opmerkelijk:

was onderofficier op een schip

PASPOORT: GERRIT DE VEER

De scheepsjongens van Bontekoe. In 1924 verscheen de eerste druk en in 2007 is het boek zelfs verfilmd. Om de jeugd aan te spreken nemen bij Fabricius de scheepsjongens de heldenrol van de schipper over. Zijn boek wordt nog veel populairder dan het oorspronkelijke verslag. Dat is vast de reden dat er van Bontekoe geen standbeeld is, maar wel een van de drie scheepsjongens uit de bewerking van Fabricius, aan de haven in Hoorn.

Het behouden huis

De overwintering van Willem Barentsz met zijn bemanning in het Behouden Huis op Nova Zembla is een van de beroemdste verhalen uit de Nederlandse geschiedenis. De zeelieden zijn uit Amsterdam vertrokken voor hun zoektocht naar de noordelijke doorvaart naar Azië. Als het zeilschip vast raakt in het ijs ten noorden van het huidige Rusland bij Nova Zembla, bouwt stuurman Willem Barentsz met zijn bemanning van aangespoelde bomen en delen van het schip een hut, het Behouden Huis. Het leven is er niet zonder gevaar, ze worden voortdurend aangevallen door ijsberen.

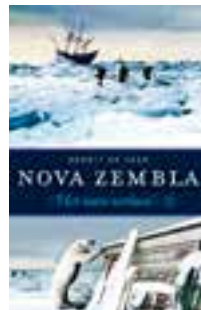
Toen wij de laatste slee geladen hadden, en in de touwen stonden om ze naar huis te trekken, keek onze schipper eens achterom en zag drie ijsberen vanachter het schip op ons af komen. Hij gaf een snerpande gil om de beesten te intimideren, terwijl wij haastig uit de touwen sprongen om ons zo goed mogelijk te kunnen verweren. (...) Onderweg viel er nog eentje in een scheur van het ijs, wat een huiveringwekkend gezicht was, want we dachten dat de beren op hem af zouden vliegen om hem te verscheuren. Maar God keerde alles ten goede.

Een van de overwinteraars, Gerrit de Veer, schrijft na zijn behouden terugkomst een boek over de barre tocht. Hij besteedt daarbij ook aandacht aan volkeren die ze tegenkomen, zoals de Samoeden, een rondtrekkend volk.

De Samojeden kleden zich als wilden en als zodanig worden ze in Holland ook beschouwd. Maar ze zijn niet echt wild, want ze doen alles met overleg. Ze zijn allemaal van kop tot teen gehuld in rendierhuiden, behalve hun belangrijkste mensen. (...) Ze zijn over het algemeen klein van stuk, hebben brede, platte gezichten, kleine ogen en korte benen met knieën die naar buiten uitsteken. Ze zijn heel snel in hun bewegingen.

Literair

Het literaire karakter van reisteksten verschilt van verhaal tot verhaal. Het hangt samen met de tijd waarin het verschijnt en met de opvattingen van degenen die deze geschriften produceren. Vaak heeft de schrijver niet alleen als doel een feitelijk verslag te construeren, maar wil hij een beeld oproepen van een ideaal dat hij voor ogen heeft, zoals saamhorigheid of doorzettingskracht. Zo heeft Gerrit de Veer zijn boek over de overwintering op Nova Zembla geschreven. Behalve feiten van nautische gegevens, vertoont het boek ook literaire trekken. Hij vertelt niet alles en beschrijft de werkelijkheid mooier dan zij is: de stuurman Barentz zet hij uitsluitend neer als heldhaftig en wijs leidsman, terwijl bekend is dat deze ook zeer eigenwijs en opvliegend kon zijn. Daarnaast zet hij literaire technieken in om bij de lezers het gevoel van angstige spanning op te roepen.

Populair en moralistisch

Het gros van de lezers wil graag opwindende verhalen lezen, liefst over rampen, schipbreuken en confrontaties met kannibalen. Uitgevers spelen daar handig op in en laten de reisbeschrijvingen drukken en verspreiden. Sommige boeken hebben enorm succes en worden zelfs in verschillende talen vertaald. Het Journaal van Bontekoe kende zeker zeventig herdrukken, tot het begin van de negentiende eeuw.

Het is echter niet alleen spanning en sensatie, de meeste zeventiende-eeuwse reisteksten passen binnen de vertrouwde traditie van lering en vermaak. Veel auteurs wijzen op het **Fortuna-motief**: het leven is onzeker en daarom is het verstandig om je niet te erg aan aardse omstandigheden te hechten, maar je te richten op het hemelse. Dat geldt ook voor het verhaal van Bontekoe, waarin de uitgever het verhaal bewerkt om te laten zien dat God over het lot van de mens beschikt en alleen Hij in moeilijke situaties uitkomst kan bieden. Schipper Bontekoe krijgt trekjes van een Mozes die de Israëlieten op hun barre tocht door de

Fortuna-motief

Barentsz' mannen vechten met een ijsbeer (Gerrit de Veer, september 1595).

woestijn begeleidde. Net als Paulus zingt en bidt hij in gevangenschap, waarna hij door een wonder vrijkomt. Zo is het verhaal doorspekt met verwijzingen en getallensymboliek die de lezer in die tijd zeker associeerde met de Bijbel.

Een superieure blik

De Nederlandse reizigers worden met andere mensen geconfronteerd, die er een totaal andere levenswijze op na houden. Wederzijds ervaart men elkaar als bijzonder vreemd. De Europeaan is daarbij geneigd om op de volkeren van andere werelddelen neer te kijken. Hij beschouwt zichzelf als de beschaafde christen en de ander als primitieve heiden, minderwaardig en dus dienstbaar. Deze superieure kijk op de medemens heeft een lange voorgeschiedenis en is afgeleid van de Bijbel en de nog oudere **klimaattheorie**. Men ziet zwarte medemensen aan voor nakomelingen van Cham, die door Noach vervloekt was. Op deze manier wordt de slavenhandel gelegitimeerd. De klimaattheorie is in die tijd minstens zo bekend en stamt uit de klassieke oudheid. De gedachte erachter is dat het klimaat bepalend was voor het uiterlijk, temperament en intellectuele vermogen van mensen. Men beschouwt de volkeren in Afrika en Oost-Indië als laffe, listige en wellustige zuiderlingen en rekent zichzelf tot de middenzone, waarbij alle gunstige kwaliteiten verenigd waren.

klimaattheorie

“Reizen zijn bij uitstek een middel om je bewust te worden van eigen beperkingen, of van de verschillen tussen de eigen samenleving en een andere. ”

Feit of fictie

Aan het einde van de zeventiende eeuw verschijnen er ook **imaginaire reisverhalen**. Deze verhalen wekken weliswaar een realistische indruk, maar in werkelijkheid is er een ander doel, bijvoorbeeld om de eigen samenleving een spiegel voor te houden. Reizen zijn bij uitstek een middel om je bewust te worden van eigen beperkingen, of van de verschillen tussen de eigen samenleving en een andere. Bij het publiek valt dit genre met een combinatie van een aantrekkelijk, vaak sterk verhaal en een zinvolle inhoud in de smaak. Daarbij moeten we wel bedenken dat voor een lezer in die tijd het onderscheid tussen feit en fictie in deze verhalen minder helder is dan voor de hedendaagse lezer. Misschien wonen er in het ‘Zuidland’, een aanduiding voor Australië, inderdaad mensen die het hoofd op de borst dragen, zoals sommige reisverhalen melden.

imaginair
reisverhaal

Kaart van Nova Zembla uit 1601 met daarop de route van Barentsz.

2.8 Warenaar

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

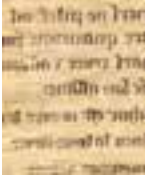
verduitsing	het aanpassen van een toneelstuk aan Nederlandse gewoonten
terzijde	onderbreking van een toneeltekst, waarbij de acteur zich richt tot het publiek

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de bedoeling van een komedie is;
- de verschillen tussen een komedie en een tragedie op een rijtje te zetten;
- hoe Hooft in *Warenaar* het principe van imitatio toepast;
- hoe je het moraal van *Warenaar* moet uitleggen;
- in hoofdlijnen de intrige van *Warenaar* weer te geven;
- uit te leggen wat het noodlotmotief in *Warenaar* inhoudt;
- een korte typering te geven van het werk van P.C. Hooft.

Een spannende komedie

Geld en liefde, daar draait het om in het komische toneelstuk *Warenar*, geschreven door P. C. Hooft. In hartje Amsterdam woont Warenar, een oude vrek met een knappe dochter. Als Warenar op een dag schatrijk wordt, houdt hij dat angstvallig geheim: hij is veel te bang om bestolen te worden. Zijn ongehuwde dochter Klaartje zit ook in de problemen: ze is zwanger van de losbol Ritsert. De geheimen tolleren om elkaar heen en zorgen voor komische situaties. Hoe zal dit aflopen?

De komedie: *utile et dulci*

In tegenstelling tot de ernstige tragedie, is *Warenar* juist een komisch toneelstuk, een komedie of blijspel. Net als de tragedie is de komedie een oud genre, dat al in de vijfde eeuw voor Christus door de Grieken werd opgevoerd. Ook hier komt het renaissance-ideaal weer terug: kunst is tot lering én vermaak. Een komedie biedt – ook weer net als de tragedie – levenslessen, maar wel op een vrolijke manier. Het verhaal van de komedie moet vermakelijk zijn, zodat de toeschouwers hun zorgen even vergeten. De levensles is belangrijk, maar mag er niet te dik bovenop liggen.

Aan de komedies wordt soms een geneeskrachtige werking toegeschreven. Wie last heeft van zwartgalligheid (dat wordt in de zeventiende eeuw melancholie genoemd) kan baat hebben bij een goede komedie. Zo schrijft Hugo de Groot aan zijn vriend P.C. Hooft: 'Ik heb je *Warenar* niet één keer, maar meer keren met plezier gelezen en beschouw het als een van de geneesmiddelen die me weer gezond gemaakt hebben.'

Mildheid en Gierigheid

Warenar is een komedie en de mensen moeten dus veel en hard lachen. Toch is een blijspel niet oppervlakkig. Het bevat een duidelijke moraal, die bedoeld is om de lezers een spiegel voor te houden.

In de proloog van *Warenar* worden twee denkbeeldige vrouwen geïntroduceerd: de huisgodinnen 'Mildheid' en 'Gierigheid'. Mildheid heeft een wat rommelig huisje. Ze voedt zichzelf en anderen uit haar overvloed. Haar vader, zo vertelt ze, heeft ooit de pot met goud onder de haard begraven. Mildheid weet dat Warenar een echte vrek is. Ze ziet hoe hij de pot met geld angstvallig verbergt, steeds op een andere plaats, zodat niemand 'm vindt. Mildheid voorspelt dat Warenar uit hebzucht nog eens z'n eigen drollen op zal eten!

Dan komt Gierigheid uit haar keurig opgeruimde huis. Ze treuzelt: nog een laatste kus voor het heerlijke geld dat ze zo liefheeft. 'Vergeet me niet!', roept ze Warenar na.

De toon is gezet. Wie van deze godinnen gaat het winnen? De kijkers weten het

Naam: P.C. Hooft (1581 – 1647)

Belangrijke titels:

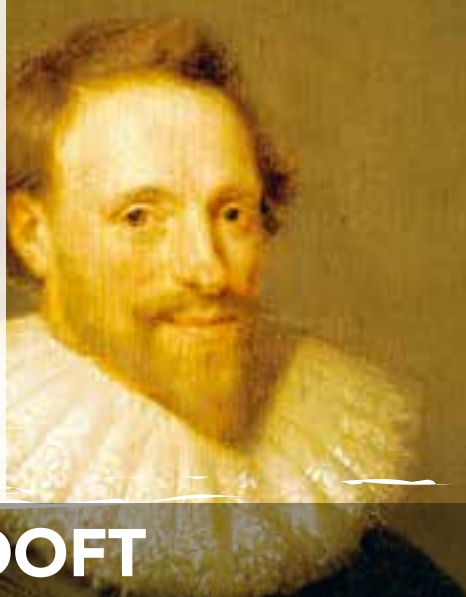
Granida (1605)

Warenar (1617)

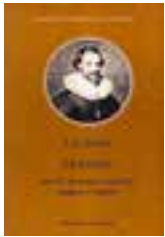
Nederlandse Historiën (1642)

Opmerkelijk:

een van de belangrijkste literaire prijzen is naar hem vernoemd, de P.C. Hooft-prijs

PASPOORT: P.C. HOOFT

eigenlijk al: met Gierigheid kan het nooit goed aflopen. De goede verstaander voelt meteen welke spiegel hem wordt voorhouden: welke godin heeft het voor het zeggen in mijn eigen leven?

Imitatio

Gierigheid en Mildheid verlaten het toneel. Ze kibbelen nog wat na. Gierigheid: 'Ik moet nu wel vertrekken, maar *Warenar* heeft zijn hart aan mij verpand.'

Mildheid legt nog even aan het publiek uit dat *Warenar* al een oud stuk is: Plautus liet het stuk opvoeren voor Romeinse burgers en edelen. Hij liet het in Athene spelen, maar zoiets kan net zo goed in Amsterdam plaatsvinden.

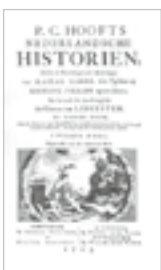
Hier laat Hooft even blijken dat hij voor *Warenar* geput heeft uit een oude bron. De Romeinse komediedichter Plautus (ca. 250-184 voor Christus) is voor een renaissancekunstenaar als Hooft een klassiek voorbeeld bij uitstek. Hooft past met *Warenar* het middel van de imitatio (nabootsing) toe. De komedie van Plautus heet *Aulularia* en heeft een vergelijkbare intrige als *Warenar*: een wantrouwige gierigaard met een zwangere dochter.

Zeventiende-eeuwers kijken beslist niet neer op de imiterende werkwijze. Bovendien schrijft Hooft *Warenar* toe naar het Amsterdam van de zeventiende eeuw, compleet met Amsterdamse straatjes, het dialect uit die tijd en Nederlandse personages. Dit wordt **verduitsing** genoemd.

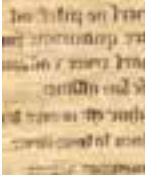
Nomen est omen

In *Warenar* gebruikt Hooft sprekende namen. *Warenar* is een 'ware nar', een echte dwaas. Ook Rijkert maakt zijn naam waar: hij is een vermogend man. Ritsert, de scharrel van Klaartje, doet zijn naam eer aan: hij is ritsig, hitsig. Door dergelijke sprekende namen, zijn de karakters in een komedie vaak stereotypen: ze hebben vaststaande gedragingen.

De al eerder genoemde Plautus, had hier een uitspraak voor: 'Nomen est omen',

verduitsing

oftewel: je naam is een voorteken. De Romeinen hechtten veel waarde aan naamgeving en waren van mening dat je naam ook iets zei over je levenslot. Tegenwoordig zien we dit ook nog wel, maar meer in de wensende vorm. Beatrix bijvoorbeeld, betekent 'zij die geluk brengt'.

Het noodlotmotief wordt het duidelijkst in de persoon van Warenaar: hij gaat zich gedragen naar zijn angst, als een echte nar. Zijn achterdochtige houding wordt zo opvallend, dat het de aandacht trekt en mensen hem in de gaten houden. Het geld wordt uiteindelijk gestolen en Warenaar heeft zijn eigen naam eer aangedaan. In tegenstelling tot de tragedie, waarin de hoofdpersonen zich in de hogere kringen bewegen, komen de karakters in een komedie vaak uit de lagere klasse, zoals arbeiders of boeren. Ook vertonen ze vaak uitgesproken gedrag: ze zijn lui, liederlijk, hitsig, gierig of verleidelijk. Dit gedrag is vaak zo overdreven en karikaturaal, dat het de lachlust opwekt, en dat is precies de bedoeling van de komedie.

Opvallend in *Warenaar* is, dat Hooft veel gebruikt maakt van een **terzijde**: hij laat een personage in zichzelf spreken. Een **terzijde** is bedoeld als onderonsje met het publiek. Dat blijft op de hoogte van de gedachten van een personage en kan zich daardoor beter inleven.

terzijde

Moraal

Warenaar is zijn geld kwijt en Klaartje is ongehuwd zwanger. Hoe moet deze komedie vrolijk eindigen?

Nadat Lekker de pot heeft gestolen, komt hij Ritsert tegen. Die betrapt hem en de zaak komt aan het rollen. Warenaar komt tot inkeer en beseft dat hij al die tijd de slaaf van zijn geld was.

Warenaar

*O Pot! wat hebjeme hertseer e kost,
'kSel mijn leven gien Potten
mit ghelt mier bewaren.*

O pot, wat kostte je me een hartzeer
Ik zal mijn leven lang geen potten
met geld meer bewaren.

Ritsert

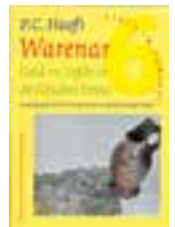
Wel hoe dan toe?

Wat doen we dan?

Warenaar

*Maer ick danckje van jou trouwicheyt
Ick heb genoeg om of te leven,
en om dat ick voor dat kruys, grou,
Schenk ickje al 'tgelt ten hylick
mitje toekomstende huysvrouw.*

Ik dank je voor je eerlijkheid
ik heb genoeg om van te leven
en omdat ik gruw van dit gedoe
schenk ik je al het geld als bruidsschat
met je aanstaande huisvrouw.

“...moraal: laat je niet beheersen door je hartstochten, maar wees verstandig.”

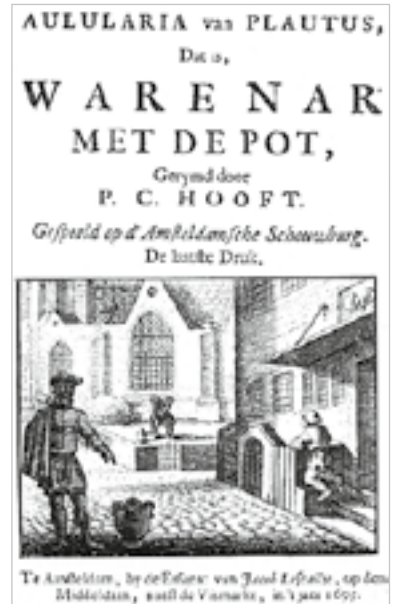
Warenar schenkt de schat aan Ritsert, die uiteindelijk met Klaartje trouwt. De warenar is plotseling tot inkeer gekomen en verlost van zijn obsessie. Dat was in het begin eigenlijk al duidelijk, toen Gierigheid uit het huis werd gejaagd. Maar eerst moest het fout lopen, want een vrek heeft een harde les nodig.

Zoals in de meeste zeventiende-eeuwse toneelstukken is de moraal: laat je niet beheersen door je hartstochten, maar wees verstandig.

P. C. Hooft

De auteur van *Warenar* wordt algemeen erkend als een van de meest begaafde schrijvers uit de zeventiende eeuw. Hooft komt uit een welgesteld gezin en krijgt een intellectuele, echt humanistische opvoeding. Als student maakt hij een *grand tour*: een culturele rondreis door Europa. Hooft gaat werken als drost (bestuursambtenaar) van Muiden en in zijn vrije tijd schrijft hij literatuur.

Hooft is een echte renaissancekunstenaar: hij vertaalt liefdespoëzie uit de petrarquistische traditie en schrijft vernieuwend toneel naar klassiek model. Van Hoofts hand verschijnen ook emblemen, die de liefde als onderwerp hebben. Deze worden gebundeld in *Emblemata amatoria*. Ook produceert Hooft een verslag van de Nederlandse opstand: de *Nederlandse historiën*.

Lekker kijkt toe hoe Warenar zijn pot begraaft.

De verlichting

ca. 1637 - 1863

Slavernij

Mensenhandel en gedwongen arbeid
in de Nieuwe Wereld

17e en 18e eeuw

Buitenhuizen

Rijk wonen buiten de stad

1780 - 1795

De patriotten

Crisis in de Republiek

1744 - 1828

Eise Eisinga

De verlichting in Nederland

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

verlichting

beweging, met name in de achttiende eeuw, waarin mensen zich laten leiden door hun eigen verstand

rationalisme

de overtuiging dat mensen door het gebruik van hun ratio (verstand) de waarheid kunnen vinden

empirisme

de overtuiging dat kennis gebaseerd moet zijn op zintuiglijke waarnemingen

gematigde verlichting

vorm van de verlichting die zoekt naar een verzoening tussen verlichte ideeën en het christelijk geloof

radicale verlichting

vorm van de verlichting die zich afzet tegen religie

tabula rasa

(Latijn voor: onbeschreven blad): uitdrukking die gebruikt wordt om aan te geven dat kinderen 'neutraal' (dus niet zondig) ter wereld komen

pedagogiek

wetenschap van de opvoeding

fysico-theologie

denkwijze waarin gegevens uit de natuurwetenschap gebruikt worden als bewijs voor Gods bestaan

atheïsme

de overtuiging dat er geen God is

deïsme

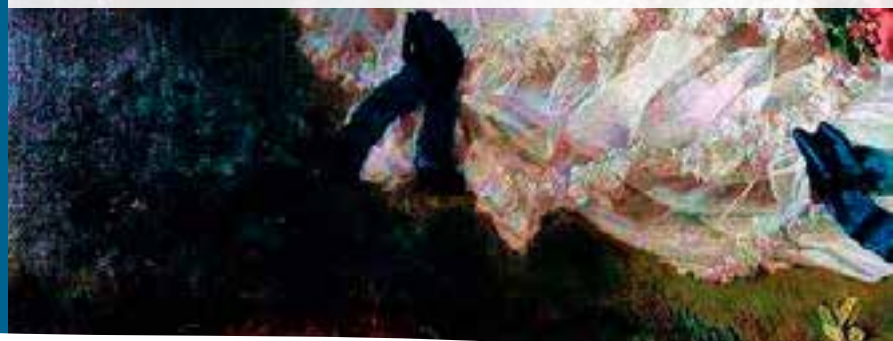
denkwijze waarbij van het christelijk geloof alleen datgene aanvaard wordt wat met de rede overeenstemt

patriot

burger die voor democratisering en tegen de Oranjes is

dichtgenootschap

genootschap ter bevordering van literatuur en dichtkunst

The background of the page features a painting of a woman in a vibrant green dress kneeling in a garden, surrounded by various flowers. The scene is set in a lush, sunlit garden with trees and a path in the background. The painting is partially obscured by a semi-transparent white box containing text.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat bedoeld wordt met de term 'verlichting';
- welke filosofische stromingen samenhangen met de verlichting;
- wat het verschil is tussen de radicale en de gematigde verlichting;
- wat het doel is van een verlichte opvoeding;
- wat het doel is van de fysico-theologie;
- hoe de strijd tussen patriotten en prinsgezinden in de literatuur is terug te zien;
- welke ideeën leden van dichtgenootschappen hadden over literatuur.

3.1 Algemene inleiding

Introductie: Eise Eisinga, een verlichtingsdenker

Er is paniek in Friesland. Op 8 mei 1774 zal er namelijk een unieke samenstand zijn van vier planeten en de maan. De dominee van het dorp Bozum beweert dat de aarde hierdoor uit haar baan geslingerd zal worden en zal vergaan in het laaiende vuur van de zon. Hij waarschuwt: het einde der tijden nadert!

Het planetarium in Franeker.

Eise Eisinga uit Franeker vindt zich op over de domheid van de dominee. Eisinga is een wolkammer uit Franeker, die voor zijn twintigste al boeken over wiskunde en sterrenkunde heeft gepubliceerd. Hij bedenkt een plan om het volk van zijn angst af te helpen. In zijn woonkamer gaat hij een model van het zonnestelsel maken. Dat heet een planetarium. In 1781 is het klaar: de planeten bewegen langzaam om de zon, aangedreven door een slingerklok die een geweldig raderwerk in beweging brengt. Saturnus bijvoorbeeld gaat eens in de 29 jaar helemaal rond – net als in het echt.

Eisinga wil het volk hiermee geruststellen. Hij denkt: als je op de hoogte bent van de wetenschap en gewoon redelijk nadenkt, moet je wel begrijpen dat de dominee van Bozum ongelijk heeft.

Eisinga's planetarium is echt een product van de verlichting. Verlichtingsdenkers gebruiken hun verstand om het op te nemen tegen aller-

lei vormen van bijgeloof. Sommigen van hen wijzen ook het complete christelijk geloof af, maar de meeste verlichtingsdenkers blijven gelovig. Christelijke verlichtingsdenkers vinden het wel belangrijk om het christelijk geloof te zuiveren van wat ze zien als bijgelovigheid. Zo ook Eise Eisinga. Hij neemt het op tegen een dominee, maar hij houdt wel vast aan het christelijk geloof.

Verlichting in soorten en maten

verlichting

De achttiende eeuw wordt wel de eeuw van de **verlichting** genoemd. Soms kom je ook het Duitse woord *Aufklärung* (opheldering) tegen.

De Duitse filosoof Immanuel Kant probeert in 1784 een antwoord te geven op de vraag wat verlichting eigenlijk is. Hij schrijft dan het volgende:

Verlichting is het uittreden van de mens uit de onmondigheid die hij aan zichzelf te wijten heeft. Onmondigheid is het onvermogen zich van zijn verstand te bedienen zonder de leiding van een ander. Men heeft deze onmondigheid aan zichzelf te wijten, wanneer de oorzaak ervan niet in een gebrek aan verstand, maar in een gebrek aan vastberadenheid en aan moed ligt, zich van zijn verstand zonder leiding door een ander te bedienen. *Sapere aude*. Heb de moed, je van je *eigen* verstand te bedienen! is derhalve de zinspreuk van de Verlichting.

Immanuel Kant (1724-1804), *Beantwoording van de vraag: wat is Verlichting?*

John Locke

Kant vindt het dus een goede ontwikkeling dat mensen meer zelfstandig gaan nadenken. Binnen de verlichting komen verschillende filosofische stromingen voor. Sommige denkers menen dat je door het gebruik van je rede de waarheid kunt vinden. Deze stroming noem je het **rationalisme**.

Een andere stroming is het **empirisme**. De Engelse filosoof John Locke, een vertegenwoordiger van deze stroming, stelt: je mag alleen conclusies trekken uit zaken die je met je zintuigen waarneemt. In de zeventiende en achttiende eeuw doen natuurwetenschappers allerlei ontdekkingen. Zaken die mensen eerst

niet begrepen, worden nu wel inzichtelijk doordat wetenschappers proeven doen. Zo hadden mensen onweer altijd als een bovennatuurlijk verschijnsel beschouwd, maar in deze tijd toont Benjamin Franklin met een proef aan dat de bliksem een vorm van elektriciteit is. Verlichte wetenschappers gaan dus niet langer uit van de overgeleverde kennis, maar ze gaan zelfstandig op onderzoek uit.

Het voorbeeld van Eise Eisinga laat al zien dat verlichtingsdenkers niet per se onchristelijk zijn. In Nederland blijven de meeste schrijvers en denkers christelijk. Ze proberen verlichte ideeën en het christelijk geloof met elkaar te verzoenen. Ze gaan voor een redelijk, tolerant, vriendelijk christendom. Dit noem je ook wel de **gematigde verlichting**. Aan de andere kant zijn er ook meer radicale filosofen, zoals de Nederlander Baruch de Spinoza, die in heel Europa berucht wordt vanwege zijn vrijzinnige ideeën; sommige Franse denkers worden werkelijk atheïst. Dit noemt men de **radicale verlichting**.

De verlichting heeft dus geleid tot een andere manier van denken. Dit had gevolgen op verschillende gebieden, namelijk voor de opvoeding, de wetenschap, de politiek en het sociale leven. Die gevolgen worden in het vervolg van deze paragraaf besproken.

Elektriseermachine in Teylers Museum Haarlem.

rationalisme
empirisme

gematigde
verlichting

radicale
verlichting

“Ze verzetten zich tegen het idee dat een kind zondig ter wereld komt.”

Opvoeding tot deugdzame burgers

De verlichting heeft gevolgen voor de ideeën die mensen hebben over de opvoeding van kinderen en van volwassen burgers. Schrijvers zien het als hun taak om de burgers op te voeden. Veel Nederlandse auteurs in de achttiende eeuw zijn namelijk somber over de toestand van ons land. In de vorige eeuw had Nederland Spanje overwonnen en de wereldzeeën beheerst, maar nu heeft Nederland internationaal nog maar weinig in te brengen. Hoe dat komt? De schrijvers zoeken de oorzaak ervan in een achteruitgang van de moraal. Nederlanders houden zich namelijk het liefst bezig met de Franse mode en het zoeken naar verfijnd genot. Schrijvers zien het daarom als hun taak om de Nederlandse lezers op te voeden tot deugdzame burgers, zodat er weer een welvarende maatschappij kan ontstaan.

Schrijvers richten zich niet alleen op de opvoeding van volwassen burgers, maar ook op de opvoeding van kinderen. Veel verlichte denkers zijn optimistisch, ze geloven in een maakbare wereld. ‘Bouw scholen, dan kun je de gevangenis sluiten.’ Een herstel van de natie begint natuurlijk met de kinderen. In het buitenland schrijven denkers als John Locke en Jean-Jacques Rousseau over de opvoeding van kinderen. Ze verzetten zich tegen het idee dat

Achttiende-eeuwse mode.

tabula rasa

een kind zondig ter wereld komt. Het pasgeboren kind is volgens hen een **tabula rasa**, een onbeschreven blad. Rousseau vindt dat kinderen ver van de stedelijke samenleving opgevoed moeten worden. Volgens hem worden kinderen door de zogenaamde beschaving alleen maar bedorven. Ook in ons land gaan mensen zich met **pedagogiek** bezighouden. Ook hierbij laten schrijvers van zich horen.

pedagogiek

Fysico-theologie

fysico-theologie

De verlichting heeft ook invloed op de wetenschap. Binnen de **fysico-theologie** worden gegevens uit natuuronderzoek gebruikt als bewijs voor Gods bestaan. In de achttiende eeuw doen wetenschappers allerlei ontdekkingen. Veel Europea-

nen zijn daarom bang voor de opkomst van het **atheïsme** en het **deïsme**. Sommige denkers beweren dat wonderen onmogelijk zijn, of dat er helemaal geen God nodig is om de natuur te laten voortbestaan: daar zorgen de natuurwetten toch voor? Christelijke schrijvers in de achttiende eeuw reageren op dit soort beweringen. Ze stellen dat uit de wetenschappelijke ontdekkingen juist blijkt dat God er is. Volgens christenen is er naast de Bijbel nog een tweede 'boek' waarin God zich openbaart. Dat is het boek der natuur, waarover bijvoorbeeld de Nederlandse Geloofsbelijdenis (artikel 2) schrijft. Juist uit de nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen blijkt hoe vernuftig die natuur in elkaar zit. Daar moet wel de conclusie uit volgen dat de natuur door een Schepper is gemaakt, die zijn schepping nog steeds bestuurt en in stand houdt. Christenen in de achttiende eeuw gebruiken de nieuwe natuurwetenschap dus om het geloof te verdedigen en het ongeloof aan te vallen. Heel populair wordt de *Kleine catechismus der natuur voor kinderen* (1779), waarin dominee J.F. Martinet uit Zutphen twee kinderen over de natuur laat praten. Steeds maakt hij duidelijk dat de schepselen ons op hun Schepper wijzen. Dit is een voorbeeld over vissen:

VRAAG Waardoor kan een vis zo snel voortschieten?

ANTWOORD Alleen door de beweging van de staart, die daarom breed gevormd is, om vat op het water te hebben, die ze dan naar de ene, dan naar de andere zijde schielijk wenden, en daardoor voortsnellen.

VRAAG En waartoe dienen de beweegbare vinnen?

ANTWOORD Net als riemen, alleen om te wenden en keren, waarom zij zo fraai met vliezen aan elkaar verbonden zijn.

VRAAG En hoe klimmen of dalen de vissen in het water?

ANTWOORD Zij hebben een sterk wit blaasje in 't lijf, en als ze dat met hun spieren inknippen, dalen ze, maar wanneer ze de lucht erin laten, wat in hun macht staat, stijgen ze; omdat ze in het eerste geval zwaarder en in het andere lichter dan water zijn.

VRAAG Hoe onderhoudt God de vissen?

ANTWOORD Zij eten planten en insecten, of leven door elkaar te verslinden, waarom God zo'n sterke vermenigvuldiging onder hen heeft vastgesteld, dat uit de kuit van een baars meer dan achtentwintigduizend jongen voortkomen.

Het boek van Martinet wordt internationaal bekend; het is vertaald in het Frans, Duits, Engels en Maleis.

Stadhouders tegenover patriotten

De gevolgen van de verlichting zie je ook terug in de politieke ontwikkelingen. De achttiende eeuw is in politiek opzicht een bewogen periode. Steeds is er in

patriot

Nederland spanning tussen de rijke, patriottische regenten en het Oranjegezinde volk dat aan de kant van de stadhouders staat. Als Willem III in 1702 overlijdt, blijft de stadhoudelijke zetel tot 1747 leeg. In tijden van crisis roept het volk echter om de Oranjes. Van 1747 tot 1751 is Willem IV stadhouder, in 1766 volgt Willem V hem op. De Nederlandse **patriotten** hebben intussen steeds meer macht gekregen. Ze zijn pro-Frans en ze willen meer democratie. In 1787 verkeert ons land op het randje van een burgeroorlog. Uiteindelijk moet de koning van Pruisen, de zwager van stadhouder Willem V, ervoor zorgen dat de stadhouder zijn plaats in Den Haag weer kan innemen. De vele patriotten vluchten naar het buitenland. Ze komen in 1794 weer terug, samen met de Franse legers. Willem V vlucht naar Engeland en de Bataafse Republiek is een feit.

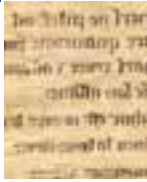

De verdeeldheid in Nederland zie je terug in wat auteurs in die tijd schrijven. Ons land wordt werkelijk overspoeld met romans, toneelstukken, tijdschriften en kranten waarin de politieke veranderingen worden besproken. De dichter Jacobus Bellamy verzucht in 1785 dat de wereld “een groot gekkenhuis” is geworden. Hij wil zich verre houden van politiek: “’t Begint mij zelfs te walgen om er van te hooren spreken.” Door deze politieke verdeeldheid komt er een eind aan veel vriendschappen. Ook in de dichtgenootschappen (zie hieronder) slaat de tweedracht toe. Een goed voorbeeld van een politiek geschrift is *Aan het volk van Nederland*, een pamflet dat in 1781 's nachts in een aantal steden op straat wordt gegooid. De schrijver ervan is Joan Derk van der Capellen tot den Pol. Hij klaagt de Oranjes aan wegens machtsmisbruik en schrijft over hen dat ze zich gedragen als koningen en dat ze de rechten van het volk minachten. Alle patriottische

burgers moeten zich bewapenen, volgens Van der Capellen. Ook vindt hij dat er een nieuw, democratischer systeem van volksvertegenwoordiging moet komen. De Staten van Holland verbieden het pamflet, maar toch raakt het wijdverspreid.

Wetenschappelijke en literaire genootschappen

Tot slot heeft de verlichting ook invloed op het sociale leven. Mensen vinden het belangrijk om met elkaar van gedachten te wisselen over de nieuwe ideeën. Ze

willen bijdragen aan een nationaal herstel. Samen streven ze daarom naar kennisvermeerdering en deugdzzaamheid. Zo ontstaan er allerlei soorten georganiseerde gezelschappen. Vaak geven ze een tijdschrift uit of een reeks van verhandelingen, om hun activiteiten bij een breder publiek bekend te maken.

Veel van dergelijke genootschappen houden zich bezig met de wetenschap.

Andere wijden zich aan de literatuur. Zelfs de Maatschappij tot het redden van drenkelingen is in deze tijd opgericht. Een ander voorbeeld is de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in 1784 wordt opgericht. Haar motto is: 'Kennis is de weg naar persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling'. Deze maatschappij streeft naar ontwikkeling van het volk. Ze sticht bijvoorbeeld scholen. Ook komen er bibliotheken, zodat boeken voor een groter publiek toegankelijk worden.

Literaire genootschappen noem je ook wel **dichtgenootschappen**. In 1669 richten enkele intellectuelen in Amsterdam het eerste dichtgenootschap op. Zij streven ernaar de dichtkunst te bevorderen en geven het genootschap de naam 'Nil Volentibus Arduum': niets is moeilijk voor hen die willen. Latere dichtgenootschappen heten bijvoorbeeld 'Kunstliefde spaart geen vlijt' en 'Kunst wordt door arbeid verkreegen'. Aan deze namen kun je zien dat de leden van de genootschappen denken dat er door ijver en doorzettingsvermogen goede literatuur kan ontstaan. Natuurlijk moet een dichter talent hebben, maar de dichter moet zijn talent ontwikkelen door studie, oefening en vlijt, vinden zij. De leden bespreken en bekritisieren binnen de genootschappen elkaars gedichten, met als doel een perfect eindresultaat. Latere lezers zijn echter vaak niet zo enthousiast over de literatuur uit de dichtgenootschappen.

Als je een psalmboekje met de berijming van 1773 doorbladert, zie je dat een aantal psalmen gemaakt is door een dichtgenootschap met de naam 'Laus Deo, Salus Populo' (Eer aan God, heil voor het volk). Een van de leden van dat genootschap was de dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken. Zij berijmde bijvoorbeeld Psalm 42. Wanneer je dus *'t Hijgend hert, der jacht ontkomen* aanheft, zing je een vers dat uit een dichtgenootschap afkomstig is.

dicht- genootschap

"In 1669 richten enkele intellectuelen in Amsterdam het eerste dichtgenootschap op."

3.2 Pieter Langendijk, *Het wederzijds huwelijksbedrog*

Kernbegrippen

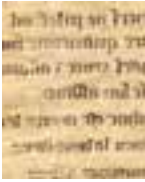
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

Frans-classicisme	literaire stroming die zich baseert op regels voor het toneel die zijn ontleend aan Franse schrijvers
waarschijnlijkheid	toneelregel dat het gedrag van personages in overeenstemming moet zijn met hun maatschappelijke positie en met hun karakter in het toneelstuk

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van het verhaal van *Het wederzijds huwelijksbedrog* is;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Pieter Langendijk zijn;
- wat de kenmerken van Langendijks taalgebruik zijn;
- hoe *Het wederzijds huwelijksbedrog* aansluit bij de regels van het Frans-classicisme;
- welk doel Langendijk met zijn blijspel heeft.

Introductie: schone schijn

Mensen die graag een relatie willen, zoeken soms op internet naar een partner. Op een datingsite hopen ze iemand te treffen die aan hun verwachtingen voldoet. Natuurlijk probeert iedereen zich op zo'n site op zijn voordeligst te presenteren. Er lijken alleen maar knappe mensen met positieve karaktereigenschappen te zijn. Als de internetdate op een echte ontmoeting uitloopt, valt de werkelijkheid wel eens tegen.

Mensen doen zich graag mooier voor dan ze zijn. In 1714 verschijnt *Het wederzijds huwelijksbedrog* van Pieter Langendijk, een toneelstuk dat laat zien dat dit nooit anders is geweest. *Het wederzijds huwelijksbedrog* is een blijspel, waarin de hoofdpersonen zich vooral veel rijker voordoen dan ze werkelijk zijn. Deze komedie is een humoristisch stuk, maar Langendijk heeft ermee als doel om de zeden te verbeteren.

Het wederzijds huwelijksbedrog

Lodewijk, een vroegere officier in het leger, is na veel tegenspoed straatarm in Utrecht aangekomen. Hij verkeert in het gezelschap van Jan, een verlopen soldaat, die hem helpt om met oneerlijk kaartspel aan de kost te komen. Als Lodewijk op de Maliebaan de mooie Charlotte Adelpoort heeft gezien, denkt hij dat ze steenrijk is. Door een huwelijk met haar zou hij zijn schulden te boven kunnen komen. Zij is echter even arm en ook zij ziet de oplossing van haar geldproblemen in een rijk huwelijk. Daarom heeft ze rondverteld dat ze van een oom een groot kapitaal heeft geërfd. Lodewijk geeft zich uit voor een edelman uit Polen, de graaf van Habislouw, en zijn knecht Jan speelt voor baron van Schraalenstein. Omdat het bij een gewoon huwelijk zou uitkomen hoe berooid de familie van Charlotte is, stelt de moeder van Charlotte voor dat Charlotte zich laat schaken (ontvoeren). Dan hoeft er geen bruidsschat te worden betaald en geen feest te worden gegeven. Charlotte schrijft een briefje, waarin ze Lodewijk meedeelt dat haar moeder tegen het huwelijk is. Haar dienstmeid brengt hem die brief en geeft hem het advies: *Heer graaf, je moet haar schaken*. Natuurlijk wil Lodewijk niets liever.

Maar dan komt – net op tijd – Charlottes broer Karel met zijn jonge vrouw Sofie in Utrecht aan. Hij herkent in de 'baron' zijn gedeserteerde oppasser Jan. Een half jaar geleden is die er met het paard van zijn heer vandoor gegaan. Nu volgt ook al gauw de ontmaskering van Lodewijk. Uiteindelijk blijkt ook Karel niet helemaal eerlijk te zijn geweest. Ze zijn dus allemaal bedriegers, en daarom heeft niemand het recht de anderen iets kwalijk te nemen. Het stuk eindigt daardoor toch niet in mineur.

Naam: Pieter Langendijk
(Haarlem 1683 – Haarlem 1756)

Belangrijke titels:

*Don Quichot op de bruiloft van
Kamacho* (1711)
Het wederzijds huwelijksbedrog (1714)
Xantippe (1856)

Opmerkelijk:

Laat zich als doopsgezind christen pas
op zijn sterfbed dopen.

PASPOORT: PIETER LANGENDIJK

Pieter Langendijk

Het is eigenlijk heel wonderlijk dat Pieter Langendijk zulke vrolijke blijspelen en kluchten heeft kunnen schrijven. Zijn leven verloopt namelijk niet zo heel prettig. Hij verliest al op jonge leeftijd zijn vader, zijn moeder verkwist veel geld. Tot zijn 44e jaar verzorgt hij zijn moeder. Daarna trouwt hij, maar zijn huwelijk lijkt niet heel gelukkig te zijn geweest. Zijn vrouw is verkwistend en ziekelijk. Zelf is hij een zachtaardige en vredelievende man.

Na de dood van zijn vrouw gaat Langendijk werken aan het beschrijven van de stadsgeschiedenis van Haarlem. De burgemeesters van Haarlem besluiten dat hij in het Proveniershuis, een soort verzorgingshuis, mag wonen, waar hij voor de rest van zijn leven gratis kost en inwoning heeft. Als Langendijk sterft, is de geschiedenis waaraan hij schrijft, nog niet voltooid.

Pieter Langendijk is de beste Nederlandse blijspeldichter van zijn eeuw geworden. Vooral vanwege de humor en verrassende wendingen is men de stukken van Langendijk blijven waarderen én opvoeren.

De taal van het stuk

Pieter Langendijk weet zijn personages heel goed te typeren. Hij kiest voor een natuurlijk taalgebruik, dat past bij hun stand. Om dicht bij de werkelijkheid te blijven, zijn de dialogen heel levendig. Langendijk vindt het wel belangrijk dat de taal fatsoenlijk blijft. Hij zet zich af tegen de schrijvers van kluchten die platte taal gebruiken om het publiek te vermaken.

In het volgende fragment is 'Baron' Jan verliefd op Klaar, de meid van Charlotte en haar moeder. Ze hebben een onderonsje. Beiden zijn volkse types (al denkt Klaar dat Jan baron is) en dat merk je aan hun directe taal en gedrag.

“Pieter Langendijk is de beste Nederlandse blijspeldichter van zijn eeuw geworden.”

(...) JAN *Nee, ik ben verliefd op jou.*

Ik wou wel, dat je mij een zoentje geven wou.

Hij zoent Klaar.

KLAAR *Nou, nou, het is zo wel, is dat een mens ook drukken!*

Ei foei! schei uit, Baron; niet meer, hoe zal het lukken?

Ga liever naar 't zalet (salon) en zoen daar jous gelijk.

JAN *Och! och! Me dunkt, dat ik van liefde schier bezwijk.*

KLAAR *Ei, ei, 't is lang genoeg, je zijt een harde zoender,*

Je hebt een baard zo scherp gelijk een platte boender,

Mijn wang is al aan bloed. JAN 't Komt dat ik je bemin.

Ik heb jou liever als de grootste koningin.

KLAAR *Ik kan 't wel denken. JAN Meid, ik wil het je wel zweren.*

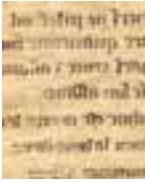
KLAAR *'t Is lang genoeg, mijn heer, met mij de gek te scheren:*

't is gans onnodig. JAN 'k Zeg nog eens, dat ik het meen.

Ik heb jou al bemind toen jij mij eerst verscheen.

Zie daar: dit goudstuk meen ik jou op trouw te geven;

Wij zellen met malkeer in Polen heerlijk leven.

Volgens de regels?

In Frankrijk ontwikkelt zich in de tijd van de verlichting een cultuur van verfijnde beschaving. Dat is niet alleen te zien in de mode, met zwierige, kleurige kostuums en japonnen en kunstige pruiken, maar ook op het gebied van de kunsten. Er worden allerlei theorieën met bijbehorende regels opgesteld. Toonaangevende kunstenaars stellen de regels op, bewonderaars volgen die na.

Deze Franse ideeën worden in de achttiende eeuw het grote voorbeeld voor de Nederlandse auteurs. Vooral het kunstgenootschap *Nil Volentibus Arduum* draagt de nieuwe voorschriften uit. De regels van het **Frans-classicisme** gaan bepalen hoe bijvoorbeeld een toneelspel geschreven moet worden.

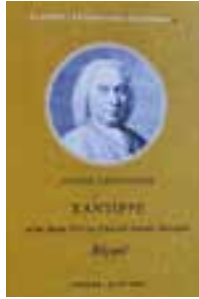
Een belangrijke regel is die van de **waarschijnlijkheid**: het gedrag van de personages moet in overeenstemming zijn met hun rang en stand, maar ook met hun karakter in het toneelstuk. Een ander voorschrift is dat van de drie eenheden: het stuk moet zich binnen 24 uur afspelen, op één plaats, en er mag maar één handeling centraal staan. Classicistisch toneel gaat vaak over het gevaar van onmatig beleefde emoties; de les is dat de mens zich niet door zijn hartstochten moet laten meeslepen, maar zijn handelen op de rede moet afstemmen.

In de dialoog van Jan en Klaar is al te zien dat Langendijk zich houdt aan de eerste eis: Jan en Klaar praten zoals bij hun afkomst past, al doet Jan of hij echt baron is. Ook de eenheden van tijd en plaats zijn gerespecteerd: *Het wederzijds huwelijksbedrog* speelt zich op een beperkte locatie in Utrecht af, binnen het bestek van een dag. Qua handeling wijkt Langendijk wel van de regels af: niet al-

Frans-classicisme

waarschijnlijkheid

leen Lodewijk en Charlotte hebben huwelijkswensen, maar ook Jan en Klaar. Er is dus een dubbele intrige. Dat laat meteen zien dat toneelschrijvers in de achttiende eeuw zich niet slaafs aan de regels van het Frans-classicisme houden.

Moraal

Het wederzijds huwelijksbedrog is geen stuk van eigen vinding. De stof ontleent Langendijk aan een Nederlandse schelmenroman, de *Vermakelijke vrijage van de kale Utrechtse edelman en de niet-hebbende Gelderse juffer, met de Overijsselse broodzoekende kamenier en de arme Franse lakei*, die in 1698 verschenen is.

Langendijk maakt er echter een heel eigen verhaal van. In de roman trouwen de twee die eigenlijk niets bezitten, en na het huwelijk gaat het steeds slechter met het stel. Ze ondervinden de gevolgen van het bedrog. Langendijk werkt volgens de regels langzaam naar een climax toe. In de ontknoping voorkomt hij echter dat het werkelijk tot een huwelijk komt.

Langendijk heeft de Franse blijspeldichter Molière als voorbeeld. Van hem leert hij een bepaalde ondeugd zo uit te beelden, dat die bespottelijk wordt.

Het doel van *Het wederzijds huwelijksbedrog* is om de zeden te verbeteren. Zelf schrijft Langendijk hierover in de Voorrede van het stuk: *Lees en aanschouw het tot lering en verfoeiing van een gebrek, dat al te veel bij onze landaard is ingekropen, namelijk kaal en groots te zijn (arm te zijn maar rijk willen lijken), en het laatste door bedrog staande te houden*. Het is natuurlijk de vraag of het publiek *Het wederzijds huwelijksbedrog* toch niet vooral heeft gewaardeerd vanwege de amusementswaarde van het stuk.

“Het doel van *Het wederzijds huwelijksbedrog* is om de zeden te verbeteren.”

3.3 Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

spectatoriaal geschrift	achttiende-eeuws tijdschrift waarin eigentijdse onderwerpen van commentaar worden voorzien
essay	verhandeling waarin de auteur zijn persoonlijke visie geeft op een bepaald onderwerp
vertoog	synoniem van essay; hier vooral: proza dat niet-fictieel is
moralist	schrijver over de zeden, over morele onderwerpen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke soorten tijdschriften in de achttiende eeuw verschijnen;
- waar het woord 'spectator' voor staat;
- welk karakter *De Hollandsche Spectator* heeft;
- welke opvattingen Van Effen uitdraagt;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Van Effen zijn;
- hoe Van Effen denkt over fictie en non-fictie;
- welke strekking *Kobus en Agnietje* heeft;
- hoe de spectatoriale tijdschriften aan hun einde komen.

Introductie: onwelluidend psalmgezag

... In een tweede [brief], wordt zeker misbruik in onze kerken, rakende het zingen der psalmen, aangewezen. De schrijver beklagt zich dat zijn godsdienstige aandoeningen dikwijls gestoord worden, door lieden, die om malkander te overschreeuwen, hunne longpijp in 't grootste gevaar stellen, de stem van de voorzanger te doen verdwijnen, en daardoor alle leiding en harmonie vernietigen. Ik ben volstrekt van 's mans gevoelen, en ik ben zelf dikmaals door die zelfde ergernis ten hoogste ontsticht geweest. Onze uiterlijke godsdienst is zo eenvoudig als ze van onze wijze Meester is ingesteld, zonder de minste bijvoeging van pracht en zwier. Zulks prijs ik ten hoogste, wat anderen ook mogen zeggen ten voordele van de gevoeglijkheid van een zeker praal en luister, die, mijns oordeels, bekwaamer werktuigen zijn van aftrekking van gedachten, dan van opwekking tot een Godsvrucht die in geest en waarheid moet bestaan. Die eenvoudigheid echter behoorde deftig en ordentelijk te zijn, zal zij voor verachting behoed worden. Ik wil wel geloven, dat het de opzet van die onbezonnen schreeuwers niet en is werkelijk de aandacht van de vergadering te verbijsteren. Ik wil liever mij verbeelden, dat zulks aan een dwaze eerezucht moet toegeschreven worden. Onze gemene lieden denken dat het wél zingen bestaat in hard te gillen en te schreeuwen; wanneer ze zelfs, om zich en anderen te verheugen, een straatliedje uitgalmen, zetten ze zo een vervaarlijke keel op, dat lieden van andere natiën zouden menen dat er moord en brand geroepen werd. 't Was waarlijk te wensen, dat de kinderen in dezelfde scholen, alwaar zij leren lezen en schrijven, de psalmen ook gevoeglijk leerden zingen, tot welk einde de [brief]schryver een werk van zijn goede vriend Witvogel met zeer veel ernst aanprijst. Doch om daarvan de vereiste vruchten te trekken, zou het vooral dienstig wezen, dat de leermeesters daarin gebruikt, zelf genezen werden van de dwaling, waartoe hun voorbeeld hun leerlingen vervoert. Ik heb dikwijls verscheidene van die Messieurs, in 't geven van hun lessen zulke pogingen met de keel horen doen, dat ze bont en blauw werden, en dat hun de aderen zo dik als een pink opzwellen.

Het is 11 januari 1732. De redacteur van *De Hollandsche Spectator* beantwoordt in aflevering 23 van zijn tijdschrift een brief van een lezer die zich geërgerd heeft. De brieveschrijver beklagt zich erover dat mensen met hun luide, schreeuwende psalmgezag tijdens de kerkdienst zijn godsdienstige gevoelens verstoren. De heer Spectator, pseudoniem voor Justus van Effen, deelt mee dat ook hij zich regelmatig aan dergelijk gezag stoort. Die manier van zingen is in strijd met de eenvoud van de eredienst zoals onze Meester (Jesus) die ingesteld heeft, meent Van Effen. Het leidt af van waar het werkelijk om gaat: de eenvoudige, waarachtige godsvrucht. De Spectator heeft een redelijke oplossing paraat: de kinderen, die op school leren lezen en schrijven, zullen er ook moeten leren psalmzingen.

Spectatoriale geschriften

Schrijvers in de tijd van de verlichting willen zo veel mogelijk verlichte ideeën uitdragen om daardoor hun landgenoten te beschaven. Maar hoe bereik je als auteur een groot publiek? Het antwoord is: door een tijdschrift te beginnen.

Er zijn in de achttiende eeuw verschillende soorten tijdschriften: gewone nieuwsbladen, maar ook geleerdentijdschriften, waarin nieuwe wetenschappelijke boeken worden samengevat. Verder zijn satirische tijdschriften populair; daarin wordt flink de spot gedreven met gebeurtenissen en personen, vaak naar aanleiding van verzonnen nieuwsberichten.

Heel populair worden de **spectatoriale geschriften**. Dit soort bladen verschijnt voor het eerst in Engeland. In het begin van de achttiende eeuw beginnen Richard Steele en Joseph Addison met *The Spectator*. *The Spectator* wordt geschreven vanuit het gezichtspunt van een Engelse landedelman, die Londen als een soort toerist gaat bekijken. Hij is dus 'spectator', toeschouwer en waarnemer – vandaar de titel van het tijdschrift.

Het succes van *The Spectator* is zo groot, dat het tijdschrift zich verspreidt over het vasteland van Europa. Al spoedig verschijnen er in Frankrijk en in Nederland soortgelijke bladen.

De Nederlandse schrijver Justus van Effen schrijft aanvankelijk in het Frans. Die taal is in die tijd een wereldtaal. Van Effen denkt dat hij zo een groot publiek zal bereiken. Later merkt hij dat het toch beter werkt om in het Nederlands te schrijven. Zo ontstaat *De Hollandsche Spectator*. Door de keuze voor het Nederlands draagt Van Effen bij aan de emancipatie van de landstaal.

Hoe functioneert *De Hollandsche Spectator*?

De Hollandsche Spectator verschijnt eerst één, later twee keer per week. Elke aflevering bevat acht pagina's in octavoformaat, te vergelijken met twee in elkaar gevouwen A4'tjes in onze tijd. Iedere aflevering bevat een of meer **essays** over brandende kwesties uit die tijd.

Met het woord 'spectator' is iets bijzonders aan de hand. *De Hollandsche Spectator* is niet alleen de titel van het tijdschrift, maar ook de aanduiding voor de persoon die zorgt voor de inhoud. De spectator is dus een tijdschrift én een man. Lezers die hem een brief schrijven, noemen hem in de aanhef van hun epistel dan ook: 'Geachte heer Spectator'.

De spectator stelt zich voor als een vrijgezel van middelbare leeftijd. Hij heeft veel gereisd en dus veel gezien. Hij is een ontwikkeld man, die goede raad wil geven over allerlei zaken uit het dagelijks leven. Hij blijft anoniem; de lezers

spectatoriaal
geschrift

essay

Naam: Justus van Effen
(Utrecht 1684 – 's Hertogenbosch 1735)

Pseudoniem: Spectator

Belangrijke titels:

Le Misanthrope (Franstalig spectatoriaal tijdschrift) (1711-1712)

De Hollandsche Spectator (1731)

Opmerkelijk:

Is vertaler van Robinson Crusoe van Daniel Defoe (uit het Engels naar het Frans!).

PASPOORT: JUSTUS VAN EFFEN

weten niet wie 'de heer Spectator' is. Zijn taalgebruik is vaak eenvoudig. Het lijkt erop dat hij op een gezellige toon wil babbelen over van alles en nog wat. Vaak stuurt hij aan op een discussie met zijn lezers over allerlei godsdienstige en ethische kwesties. Hij vraagt hun te reageren met ingezonden brieven en die komen ook. In volgende afleveringen beantwoordt hij ze dan. Op die manier kan hij een vertrouwelijk gesprek met zijn lezers voeren.

In werkelijkheid is het overgrote deel van de brieven afkomstig van de schrijver zelf. In de achttiende eeuw moet de briefport betaald worden door de ontvanger. Financieel gezien zouden grote aantallen brieven daarom een ramp geweest zijn voor het tijdschrift. Behalve in essays en brieven draagt de schrijver zijn ideeën soms ook uit in de vorm van een verhaal of een gedicht, maar Van Effen deelt zelf mee dat de vorm van het pure **vertoog** zijn voorkeur heeft.

vertoog

Een groot succes

"De kranten werden achter de bank geworpen, zo haast de Spectator kwam. Men zag me maandags en vrijdags altoos op de stoep of voor het venster, om de jongen van Monsieur Uijtwerf [die het blad bezorgde] af te wachten", schrijft een lezer in de achttiende eeuw. *De Hollandsche Spectator* wordt aan huis bezorgd, wordt verkocht in de boekwinkels en ligt op de leestafels van koffiehuisen en sociëteiten. Het tijdschrift wordt dus erg populair.

Door *De Hollandsche Spectator* wordt Van Effen de morele leidsman van de Hollandse natie. Je zou hem kunnen vergelijken met een invloedrijke columnist in de huidige tijd. Van Effen probeert altijd een wijze, gematigd-christelijke middenkoers aan te houden. Over de godsdienst schrijft hij bijvoorbeeld dat atheïsten verwerpelijke lieden zijn, maar aan de andere kant heeft hij het ook niet op orthodoxe scherpslijpers zoals de 'fijnen'. Over de opvoeding: je moet niet te toegankelijk zijn voor je kinderen, maar het is ook niet goed om alleen te verbieden en te straffen. Voor huisvrouwen is een al te grote schoonmaakwoede verkeerd, maar het moet in huis ook geen rommeltje worden.

De Hollandsche Spectator blijkt een groot succes te zijn. Er zijn tweeduizend personen op het tijdschrift geabonneerd, een aantal dat voor die tijd heel hoog is. Steeds als er dertig afleveringen van *De Hollandsche Spectator* uitgekomen zijn, worden die door een uitgever gebundeld en verschijnen ze in boekvorm. De uitgave van het tijdschrift heeft geduurd van 1731 tot enkele maanden voor de dood van de schrijver in 1735. Er zijn dan 360 afleveringen verschenen, met in totaal 2880 bladzijden.

Justus van Effen

Justus van Effen groeit op in een Utrechts officiersgezin. Zijn vader vindt het belangrijk dat zijn zoon een goede intellectuele opvoeding krijgt. Justus is ambitieus en volgt een opleiding tot jurist aan de universiteit. Helaas moet hij de studie al vroeg afbreken, als zijn vader overlijdt. Hij moet dan een bijdrage leveren aan het onderhoud van het gezin en solliciteert daarom als naar de functie van gouverneur, privéleraar, bij een adellijke familie. Zulk werk houdt in dat hij gaat inwonen bij het gezin waarvan hij de kinderen onderwijst. Dat levert meestal een wat wonderlijke, eenzame positie op: de gouverneur hoort niet bij het overige huispersoneel, maar hij maakt ook niet echt deel uit van de familie.

Van Effen is gouverneur geweest bij verschillende adellijke families. Soms vragen zijn werkgevers hem om deel uit te maken van een gezantschap: een gezelschap dat een soort staatsbezoek aflegt bij een buitenlands vorstenhuis. Zo bezoekt hij enkele malen Engeland en komt hij ook in Zweden en Duitsland.

Fictie

Van Effen is niet zo gesteld op fictie. Toch zijn het juist de verhalen uit *De Hollandsche Spectator* die tot op de dag van vandaag bij het publiek bekend zijn gebleven. Een daarvan is *Kobus en Agnietje*. Het verhaal lijkt een realistisch tafereeltje te schetsen, maar het gaat de **moralist** Van Effen om de boodschap: ook mensen uit een lagere stand zijn mensen! Een briefschrijver vertelt aan de heer Spectator dat hij zich eerst niet kon voorstellen hoe mensen zonder ontwikkeling elkaar de liefde kunnen verklaren. Hij is echter tot de ontdekking gekomen dat ook gewone burgermensen ware liefde kunnen voelen en uiten. Hun gedrag en conversatie worden er zelfs beter door. Het verhaal van Kobus en Agnietje illustreert dat.

moralist

De verteller ziet Agnietje, ongeveer achttien jaar oud, op een avond voor de deur van haar huis staan, waarschijnlijk om te wachten op haar moeder. Dan komt Kobus langs, met de vraag of hij zijn pijp mag aansteken; Agnietje heeft namelijk een stoofje met gloeiende kolen bij zich. Als Agnietje zegt dat ze Kobus regelmatig voorbij ziet lopen, ontstaat er een gesprek:

Dat is geen wonder zeker, hervatte de vrijer [Kobus], och ik ben hier meer als honderd maal voorbij gekomen, maar ik heb je nooit durven aanspreken; 't was of ik de koorts op 't lijf kreeg, als ik maar een voet naar je toe wou zetten. Maar ik heb evenwel nou men stoute schoenen aangetrokken; hoor het hoogste woord moet 'er uit. Zonder dat kan ik toch nacht noch dag, om jouwentwil niet rusten, en ik wil hopen, mijn lieve kind, dat je 't me ten beste zult houden, en niet kwaad 'er om tegen me worden, want hoe kan ik het helpen dat ik je zo lief heb, en dat kan immers jou 't minste kwaad niet doen ...

Ei, hoort die malle jongen eens aan, sprak Agnietje hier op, wat kan hij zoet keuzelen (babbelen), zou me niet denken, dat hij 't meende? Kom, kom, jij vrijer, dat pijp aansteken duurt me wat te lang, je hebt de rechte niet voor, vriendje, dat verzeker ik je. Had ik geweten, dat je hier kwam om de gek wat met me te steken, je zou men test (vuur) niet gehad hebben; kom, lustig jij vrindje, geef jij de test maar gauw weer over, en marcheer maar af naar andere meisjes die zo gek zijn, dat ze aan zulke praatjes geloof slaan.

[Kobus:] *Ik de gek met jou steken? Ik de gek met jou steken? Zie, als ik zulke woorden van je hoor, dan is 't of er een mes deur men hart gaat. Och, mijn Engel, och mijn hartje lief, geloof dat van mij niet, daar is geen ziertje valsheid in men hele hart van onder tot boven; dat zal de hele wereld van me moeten getuigen, mijn alderliefste bekje.*

[Agnietje:] Kom, kom, talm maar niet, geef me maar aanstonds men test weerom; ik moet in huis gaan; en daarbij, ik heet geen bekje, geen hartje, geen Engeltje, en ik wil niet dat je me die malle namen langer geeft; *Agnietje* ben ik gedoopt, en zo moet je me noemen als je me wat te zeggen hebt.

Eind goed, al goed: het verhaal eindigt na enkele verwickelingen met het huwelijk van de twee hoofdpersonen.

Het einde van de spectators

Eén onderwerp vermijdt Van Effen zorgvuldig: de politiek. Als het daarover gaat, raken de gemoederen gemakkelijk verhit en ontstaan er vervelende discussies.

Dat zou niet stroken met de gemoedelijke toon die bij de spectatoriale tijdschriften past. In de tweede helft van de achttiende eeuw, en vooral na de Franse Revolutie in 1789, begint het publiek zich te interesseren voor politieke kwesties. Dan gaat het bergafwaarts met de spectatoriale geschriften. Rond 1800 sterft het genre uit.

3.4 Betje Wolff en Aagje

Deken *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

briefroman	roman waarvan de tekst bestaat uit brieven die de personages aan elkaar schrijven
polemie	heftige pennenstrijd, waarbij auteurs vaak gebruikmaken van satirische elementen
speaking name	naam van een personage waardoor zijn karakter wordt uitgedrukt

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de hoofdlijn van het verhaal van *Sara Burgerhart* is;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Betje Wolff en Aagje Deken zijn;
- wat er nieuw is aan *Sara Burgerhart*;
- wat de voor- en nadelen van een roman in brieven zijn;
- wat de boodschap van *Sara Burgerhart* is.

Introductie: klikjes en preken

Je bent een wees en je moeder heeft op haar ziekbed bepaald dat je bij je tante moet gaan inwonen. Deze tante gebruikt het geld dat ze voor jouw verzorging krijgt, echter vooral om er zelf met haar vrienden en vriendinnen lekker van te eten. Jij krijgt intussen op zijn best opgewarmde klikjes – en de ene preek na de andere, want vroom is tante wel. Je voogd zit intussen ver weg in Parijs, voor zaken. Dat is in een notendop de situatie van Sara Burgerhart, de hoofdpersoon van de gelijknamige **briefroman** uit 1782, die is geschreven door het schrijversduo Betje Wolff en Aagje Deken. Is het een wonder dat Sara haar tante ontvlucht?

Sara Burgerhart: hoofdlijn van het verhaal

Sara Burgerhart is wees geworden toen ze zestien was. Ze woont nu in bij haar ongetrouwde tante Suzanna Hofland, die onder invloed is geraakt van vrome bedriegers als Broeder Benjamin en Cornelia Slimpslamp. Saartje wordt door haar tante veel te kort gehouden - ze mag bijvoorbeeld nauwelijks pianospelen - en ze klaagt haar nood aan haar voogd Abraham Blankaart. Die kan er weinig aan doen, zo lang hij voor zaken in Parijs verblijft.

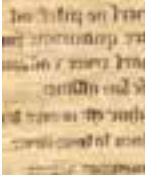
Als tante haar het leven al te zuur maakt, vlucht Saartje het huis uit. Ze neemt haar intrek bij de weduwe Spilgoed, geboren Buigzaam.

Verscheidene heren raken op Sara verliefd, onder wie de onberispelijke Hendrik Edeling. Maar Saartje heeft nog geen zin om zich te verloven. Liever gaat ze winkelen of bezoekt ze een schouwburg of concertzaal.

Dan ontmoet ze de 'deftige' heer R., die al menig meisje in het ongeluk gestort heeft. Saartje is te naïef om zijn bedoelingen te doorzien en ze is lichtzinnig genoeg om welgemeende waarschuwingen in de wind te slaan. Ze ziet haar fout pas in als de heer R. Saartje heeft meegelokt naar zijn afgelegen landhuis, waar zijn ware bedoelingen blijken. Door een gelukkig toeval kan ze aan een ongelukkig lot ontkomen.

Hendrik Edeling heeft haar nog altijd lief en – door de ervaring wijzer geworden – begrijpt zij nu dat hij de beste man voor haar zal zijn. Eerst maakt Hendriks vader nog bezwaar, want Saartje is hervormd en Hendrik is Luthers. Maar Blankaart heeft vader Edeling door een van zijn rondborstige brieven *zodanig overhoop gegooid* dat hij alsnog toestemming geeft.

Hendrik en Saartje worden een gelukkig paar. De geboorte van een zoon maakt hun geluk volkomen.

Twee kinderloze moeders: Elizabeth Bekker en...

Hoewel Elizabeth Bekker opgroeit in een traditioneel gereformeerd gezin, krijgt ze een verlichte opvoeding. Daarbij hoort ook het lezen van filosofische boeken en het onderhouden van een uitgebreide correspondentie met geleerde vrienden. Betje beschikt over een goed verstand en een levendige geest. Ze laat graag merken dat ze veel leest en van veel zaken op de hoogte is. Dat brengt haar soms in botsing met orthodoxe gelovigen, ook uit haar eigen familie.

Op haar zeventiende raakt ze smoorverliefd op Matthijs Gargon, een berooide militair. Ze laat zich door hem schaken, om haar milieu te ontvluchten. Ze krijgt echter spijt en is na enkele dagen weer thuis. Het voorval geeft aanleiding tot veel roddel in haar woonplaats Vlissingen, en de kans op een eervol huwelijk in die stad is nu wel verkeken.

Dan komt dominee Wolff in haar leven. Hij is ruim dertig jaar ouder dan zij en is predikant in Middenbeemster. Ze kent hem, doordat ze met hem correspondeert. Vol overgave stort Betje zich na haar huwelijk op het literaire leven. Vooral als ze zich wijdt aan de **polemiek**, blijkt ze goed te kunnen schrijven. Dat blijkt wel uit het satirische gedicht *De menuet en de domineespruik*. Als ze daarna nog enkele van dat soort werken schrijft, krijgt ze een vermanende brief van een zekere Aagje Deken uit Amsterdam, omdat die bezorgd is over haar zielenheil. Er ontstaat een uitgebreide correspondentie en de dames worden vriendinnen.

polemiek

...Aagje Deken

Agatha Deken is al jong wees geworden. Het protestantse weeshuis dat haar opneemt, maakt veel werk van de opvoeding. Haar hele leven lang is Aagje christelijk gebleven, maar ze wil zich niet binden aan dogma's. Als dominee Wolff in 1777 sterft, gaan de dames Wolff en Deken samenwonen in een piepklein huisje in De Rijp. Ze gaan ook samen schrijven. Hun geschriften hebben hoofdzakelijk een opvoedkundig doel. Als twee 'kinderloze moeders' leveren de auteurs een bijdrage aan de vorming van hun lezers tot deugdzame burgers.

Samen schrijven ze in 1782 de eerste oorspronkelijke Nederlandse roman in brieven, in twee delen: *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*.

Graag werken de auteurs in hun tuinhuisje in Beverwijk, waar ze inmiddels zijn gaan wonen. Ze worden zo beroemd dat allerlei mensen hen als een bezienswaardigheid komen bekijken. In november 1804 sterft Betje. Aagje volgt haar na negen dagen.

Aagje Deken

Betje Wolff

Naam: Elizabeth Wolff-Bekker
(Vlissingen 1738 – Den Haag 1804)

Belangrijke titels:

De menuet en de domineespruik (1772)
Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart (1782)
Historie van den heer Willem Leevend (1784-1785)

Opmerkelijk:

Vormt een hecht schrijversduo met Aagje Deken (1741-1804).

PASPOORT: ELIZABETH WOLFF-BEKKER

Niet vertaald

Trots laten de dames op de titelpagina van *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* de woorden 'Niet vertaald' afdrukken. Tot die tijd worden er wel romans in het Nederlands gelezen, maar het betreft dan veelal vertaalde werken. Zulke romans worden niet hoog aangeslagen, want ze bevatten in de meeste gevallen onbenullige liefdesgeschiedenissen of onwaarschijnlijke avonturen. Wolff en Deken gaat het niet alleen om de gebeurtenissen, maar ook om de karaktertekening. *Sara Burgerhart* wordt daarom wel de eerste Nederlandse psychologische roman genoemd.

Het tuinhuisje in Beverwijk.

Sara Burgerhart als briefroman

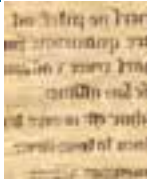
In *Sara Burgerhart* komen 24 personen aan het woord in 175 brieven. Er is dus geen verteller die met de lezer communiceert over de romanpersonages; de lezer krijgt alleen de communicatie tussen de personages zelf onder ogen. De personages dragen zogenaamde **speaking names** (bijvoorbeeld Edeling, Blankaart). Het verwerpelijke sujet dat Sara wil verleiden, heeft niet eens een naam. Hij wordt als 'de heer R.' aangeduid.

Een roman in briefvorm heeft een aantal voordelen:

- De vorm sluit goed aan bij de werkelijkheid: in het dagelijks leven worden er immers ook brieven geschreven.
- Tijd en ruimte kunnen door middel van brieven makkelijk overbrugd worden.
- De lezer ziet een zaak van verschillende kanten belicht.
- Elke persoon komt op zijn eigen wijze, in zijn eigen stijl aan bod. Wat dit punt

speaking name

betreft, mag de *Sara Burgerhart* bijzonder geslaagd heten: Wolff en Deken weten aan elke briefschrijver een heel eigen stijl te verlenen. De springerige brieven van Sara zijn bijvoorbeeld heel anders dan de serieuze epistels van haar vriendin Anna Willis.

In de achttiende eeuw ziet men nog een voordeel aan het genre briefroman. Men vindt namelijk dat literatuur niet alleen aangenaam, maar ook nuttig moet zijn. De briefroman kan aan beide eisen voldoen. Er is namelijk niet alleen plaats voor actie, maar ook voor uitgebreide bespiegelingen, die in een gewone roman het verhaal al te zeer zouden onderbreken. Dat wordt gezien als een pluspunt van de briefroman.

Problematisch aan de briefvorm is dat de auteur vaak feiten aan de lezer moet meedelen waarvan de personages al lang op de hoogte zijn. Niet altijd vinden Wolff en Deken voor dit probleem een goede oplossing. Het is bijvoorbeeld niet zo logisch dat Sara aan haar goede vriendin Anna Willis schrijft dat haar vader Jan Burgerhart heette en in thee handelde: dat wist Anna natuurlijk al lang.

Sara Burgerhart als opvoedingsroman

Na de gebeurtenissen met de heer R. omschrijft Sara zichzelf als...

... een onvoorzichtig meisje, dat geen kwaad vermoedde, daar zij 't niet zag; en die, door haar trek tot vermaken en uitspanningen, zich in een gevaar gebracht heeft, dat op haar bederf kon zijn uitgelopen: een meisje, dat God dankt voor deze ontkoming en dat voortaan nog meer zichzelf dan anderen zal mistrouwen.

De boodschap van Wolff en Deken is dan ook dat de jeugd goede leiding nodig heeft; de opvoeding moet niet te streng zijn en niet te meegaand, maar wijs, geduldig en liefdevol.

In een veilig, beschut, huiselijk milieu moeten jonge meisjes zich voorbereiden op hun taak als echtgenote en moeder. Sara Burgerhart wordt pas echt gelukkig als ze Sara Edeling is geworden. Revolutionair is de boodschap van de verlichte dames Wolff en Deken dus niet, voor ons in elk geval.

Vroomheid vinden Wolff en Deken goed, als het maar echte vroomheid is. Schijnheiligheid wordt door hen meedogenloos bespot. De manier waarop ze 'fijnen' als Suzanna Hofland, Cornelia Slimp-slamp en Broeder Benjamin neerzetten, is vermakelijk, maar de lezer moet daarbij wel bedenken dat het om een karikatuur gaat.

3.5 Hieronymus van Alphen, *Kleine gedichten voor kinderen*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

kinderliteratuur	literatuur voor kinderen
aanschouwelijk onderwijs	onderwijs waarbij de leerling te zien krijgt waarover het gaat

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe de ontstaansgeschiedenis van de *Kleine gedichten* verliep;
- wat de belangrijkste feiten uit het leven van Hieronymus van Alphen zijn;
- welke ideeën over de opvoeding Van Alphen had;
- welke twee doelen een verlichte opvoeding had;
- wat het nieuwe is aan de *Kleine gedichten*;
- hoe de vorm en inhoud van de *Kleine gedichten* te typeren zijn.

Introductie: 'k Wou zo graag verstandig wezen

De eenzaamheid

*Denk niet, lieve speelgenoten!
Dat de tijd mij heeft verdrotten,
Toen ik gistren zat alleen.
Die vermaak heeft in het lezen,
Hoeft geen eenzaamheid te vrezen.
Maar is altoos wel te vreên.*

*Vader zegt, dat brave mensen
Dikwijls naar die uurtjes wensen;
Dikwijls naar hun kamer gaan,
Om in oude en nieuwe boeken
Wijze lessen op te zoeken:
En dat staat mij wonder aan.*

*'k Wou zo graag verstandig wezen,
En ik worde ook graag geprezen,
'k Zeg, zo als het bij mij leit:
Dient er dan, om veel te weten,
Menig uurtje nog gelezen,
Welkom! welkom! eenzaamheid!*

Het gedicht 'De eenzaamheid' staat in de *Kleine gedichten voor kinderen*, een bundeltje met kinderversjes uit de achttiende eeuw. De Utrechtse advocaat Hieronymus van Alphen schrijft het omstreeks 1780 voor zijn jonge kinderen. Hij wil ze een goed voorbeeld voorhouden: een kind dat graag wijs wil worden en daarom graag leest. De inhoud van het gedicht komt op ons heel braaf over, maar in die tijd is het een modern versje. Het nieuwe erin is dat het gedichtje geschreven is voor een kind en dat de dichter ook geprobeerd heeft om aan te sluiten bij het begripsvermogen van een kind. Typisch een versje uit de tijd van de verlichting.

Proeve van kleine gedichten voor kinderen

In 1778 verschijnt in Utrecht een klein boekje met 24 kindergedichtjes. De bladzijden hebben ongeveer het formaat van een half A4'tje. De schrijver ervan is heel bescheiden. Het eerste woord van de titel is daarom 'Proeve', probeersel. Ook is zijn naam niet op de titelpagina vermeld, en in het Voorbericht merkt hij op dat hij met deze gedichtjes weinig roem zal behalen. Maar dat is ook

Naam: Hieronymus van Alphen
(Gouda 1746 – Den Haag 1803)

Belangrijke titels:

Klaagzang (naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw) (1775)

Kleine gedichten voor kinderen (1778)

De ware Volksverlichting (1793)

Opmerkelijk:

Oranjegezind; legt daarom in 1795 zijn hoge overheidsfunctie binnen de Republiek neer.

PASPOORT: HIERONYMUS VAN ALPHEN

niet de bedoeling. Hij is zelf vader van drie zoontjes en wil andere ouders van dienst zijn.

Het bundeltje blijkt een groot succes te zijn. Al in hetzelfde jaar komt er een vervolg met 22 gedichten, nu met de naam van de schrijver, Hieronymus van Alphen, op de titelpagina. Die had in beide boekjes graag illustraties gezien, maar de uitgever vond dat een te groot financieel risico. Een andere uitgever geeft de plaatjes los uit. Geïnteresseerde kopers kunnen de illustraties in setjes aanschaffen en die daarna door een boekbinder aan de boekjes laten toevoegen. In die tijd koopt men een boek namelijk niet kant-en-klaar. Het wordt aangeschaft bij een boekhandelaar. Vervolgens laat men het bij een boekbinder afwerken.

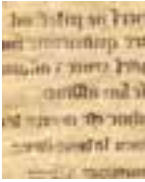
De gedichtenbundeltjes verkopen zo goed, dat de ene herdruk na de andere verschijnt. In 1782 komt nog een tweede *Vervolg* uit, nu met de illustraties in het bundeltje zelf. Na dit jaar schrijft Van Alphen geen gedichtjes voor kinderen meer. Hij is door zijn kindergedichten inmiddels een beroemd man geworden.

Hieronymus van Alphen, verlicht opvoeder

Tot het verschijnen van het eerste bundeltje heeft Van Alphen niet veel geluk gekend; maatschappelijk niet en privé niet. Als jurist kan hij geen werk vinden en zijn vrouw overlijdt in het kraambed, als in 1775 hun derde zoontje geboren wordt.

De weduwnaar besluit de opvoeding van de drie jongetjes zelf ter hand te nemen en die niet over te laten aan een gouverneur, want daarvoor vindt hij opvoeden veel te belangrijk.

Verlichte pedagogen uit het buitenland hebben hun ideeën over de pedagogiek opgeschreven en Van Alphen beschouwt hen als zijn voorbeeld. Zo is het kind volgens de Engelse filosoof John Locke een tabula rasa: een onbeschreven blad, dat door de opvoeding ingevuld wordt. Het kan dus nog alle kanten op met het kind. Locke gelooft dan ook niet dat een kind zondig ter wereld komt en dat opvoeders vooral de verkeerde neigingen van het kind moeten intomen. Een ander idee van

Locke is dat een kind vooral spelend leert. Bij Van Alphen zegt een kind dan ook: "Mijn spelen is leren, mijn leren is spelen. En waarom zou mij dan het leren vervelen?" Verder moet er in de opvoeding niet alleen gestraft worden, maar ook beloond. Bij Van Alphen zijn overigens niet alleen verlichte ideeën te bespeuren. Ook de gereformeerde traditie, met haar beklemtoning van de zondigheid van de mens en de noodzaak van de 'vreze des Heeren', speelt bij hem een rol.

Van opvoedkunde hangt zowel het geluk van het individu als de welvaart in de maatschappij af. Door een goede opvoeding is het karakter van de mens te vormen, maar ook de samenleving. Het opvoedingsideaal van die tijd is: een maatschappij met redelijke en deugdzame burgers. In de bundel van Van Alphen zie je dan ook dat vaderlandsliefde een belangrijk thema is.

Na 1782 heeft Van Alphen het maatschappelijk beter: hij heeft inmiddels een baan aan het Utrechtse gerechtshof en is weer getrouwd.

De kleine gedichten: iets nieuws

Er wordt vaak gesteld dat Van Alphen met de *Kleine gedichten* de eerste Nederlandse **kinderliteratuur** geleverd heeft. Dat is niet helemaal juist. Kinderen lezen altijd al boeken die voor hen bestemd waren. Alleen, de inhoud van de kinderboeken is vaak niet afgestemd op het kinderlijk begripsvermogen. Vooral de zogenaamde volksboeken gaat men in de achttiende eeuw minder geschikt vinden voor kinderen; dat is begrijpelijk, want er zijn smakelijke beschrijvingen van moord en doodslag, drinkgelagen en hoerenbezoek in te vinden. Vanaf ongeveer 1760 komen er veel meer kinderboeken op de markt. De auteurs

kinderliteratuur

houden rekening met de nieuwe pedagogische inzichten. Zo richt Van Alphen zich nadrukkelijk tot jonge kinderen, met een voor hen begrijpelijke, opvoedkundige boodschap. Het uitgangspunt is een voorval uit het dagelijks leven, want de nieuwe pedagogen willen **aanschouwelijk onderwijs** leveren. Vandaar ook de plaatjes.

Vorm en inhoud

Van Alphen weet in natuurlijk taalgebruik trefzeker een situatie te schetsen. De vorm van zijn gedichten is opvallend. Zo is er veel verscheidenheid in de regel­ lengte en de strofenbouw. Ook de genres zijn heel afwisselend. We komen ver­ tellingen, rijmbrieven, samenspraken en lyrische gedichten tegen.

Een voorbeeld van een vertelling is 'Het gebroken glas'. Keesje krijgt geen straf maar een zoen – omdat hij de waarheid spreekt.

Het gebroken glas

Een vertelling

*Cornelis had een glas (ruit) gebroken
Voor aan de straat.*

*Schoon hij de stukken had verstoken
(verstopt),*

Hij wist geen raad.

Hij had een afschrik van te liegen,

Wijl God het ziet:

En zou hij nu Mama bedriegen,

Dat kon hij niet.

Hij stond onthutseld en bewogen,

De moeder komt:

Zij ziet de tranen in zijn oogen,

Hij scheen verstomd.

Heeft Keesje, zei ze, wat bedreven?

Wat scheelt er aan?

'k Heb zei hij, moeder lief! zo even

Weer kwaad gedaan.

*Terwijl ik bezig met paletten (soort tennis)
Bij 't venster was.*

*Vloog mijn volan (shuttle), door 't fors ra-
ketten,*

Daar in het glas.

Maar als uw Keesje 't van zijn leven

Niet weder doet,

Dan wilt gij 't immers hem vergeven,

Gij zijt zo goed!

*Kom Keesje lief! hou op met krijten
(huilen),*

Zei moeder toen:

'k Wil u die misslag niet verwijten,

Hij kreeg een zoen.

'Die altoos wil de waarheid spreken,

Wordt wel beloond.

Die leugens zoekt voor zijn gebreken,

Wordt nooit verschoond (verontschuldigd).'

Wat de inhoud betreft: alles in de gedichten speelt zich af in de huiselijke kring en bij de mensen die daarbij horen, zoals de tuinman en de verloskundige. Pro- blematischer is de confrontatie met een buitenstaander, zoals een bedelaar. Als

het kind de bedelaar ziet, is het dankbaar voor zijn geluk, maar het weet ook dat het behoort tot een hogere stand dan de bedelaar.

De moraal van de gedichten is dat een ijverig, oppassend kind niets te vrezen heeft: niet van vader, die ons liefheeft en onze beste vriend is, en niet van God, Die ons tot geluk geschapen heeft. Ook de dood heeft niets akeligs en de natuur is altijd mooi, ook als het onweert. Er is dus alle reden tot vrolijkheid, dankbaarheid en tevredenheid.

Men spreekt in verband met Van Alphen wel van de 'gevoelige verlichting'. Daarmee wordt bedoeld dat het gevoel bij hem, in vergelijking met bijvoorbeeld Justus van Effen in de vroege achttiende eeuw, een grotere rol gaat spelen. Als Mietje een vogelnestje vindt en dat uit de struik wil halen om zich er thuis mee te vermaken, blijkt zowel haar moeder als Mietje zelf een grote gevoeligheid voor dierenleed te hebben:

*Lieve Mietje, zei de moeder,
Stoor toch nimmer vogelnestjes!
Denk maar eens, hoe de oude vogels,
Om dat storen zouden treuren;
Zoudt gij, Mietje-lief, niet treuren;
Als men u, met Piet en Jetje,
Tegen wil en dank vervoerde!
Mietje-lief, heb medelijden,
Met die oude lieve vogels!
Zoek toch nimmer uw genoeg
In de droefheid van een ander.*

*Neen, zei Mietje, lieve moeder!
Neen, dat niet! maar hoor ze eens schreeuwen
Ach, ze hebben zulk een honger.*

Opmerkelijk in de gedichten is de afwezigheid van godsdienstige leerstellingen. Nergens rept de christen Van Alphen over erfzonde, hemel, hel of verlossing. Hij is van mening dat zulke begrippen in een latere fase van de opvoeding aan de orde moeten komen. Jezus is in zijn kindergedichten de grote kindervriend:

Jesus**Een zangstukje***Claartje en Jantje*

te samen

*Jesus is een kindervriend!
Onzer wil hij zich erbarmen.
Hij nam kinders in zijn armen:
Jesus is een kindervriend!*

Claartje alleen

*Ach was Jesus nog op aarde!
Aanstonds vloog ik naar hem heen.*

Jantje alleen

*Ach was Jesus nog op aarde!
'k Vloog met u naar Jesus heen.*

te samen

*Zoon van God! die eeuwig leeft!
Hoor ons smeeken,
En vergeeft
Onze stoutheid en gebreken!
Zoon van God! die eeuwig leeft,
Zegen onze jeugd, en geeft,
Dat wij dikwijls van U spreken!*

Populariteit

De bundel van Van Alphen wordt geweldig populair. Er verschijnen al snel allerlei navolgingen. Pas in de negentiende eeuw gaat men zich ergeren aan de braafheid van de gedichtjes. Zo schrijft de dichter-dominee P.A. de Génestet kritisch over “de vrome vaerskens van Hieronymus van Alphen”. Volgens De Génestet tref je er geen kinderen in aan, maar “Hieronymusjes”...

Hoofdstuk

Romantiek

1769 - 1821

Napoleon Bonaparte
De Franse tijd

1839

De eerste spoorlijn
De versnelling

1772 - 1843

Koning Willem I
Het koninkrijk van Nederland
en België

1848

De Grondwet
De belangrijkste
wet van een staat

1860

Max Havelaar
Aanklacht tegen wantoe-
standen in Indië

1853 - 1890

Vincent van Gogh
De moderne
kunstenaar

19e eeuw

Verzet tegen
kinderarbeid
De werkplaats
uit, de school in

1750

1800

1850

1900

1950

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

romantiek

een reactie op de verlichting. Stroming in de westerse cultuur die ongeveer samenvalt met de negentiende eeuw. Hoofdkenmerk: onvrede met het hier en nu.

preromantiek
sentimentalisme

periode voor de tijd van de romantiek

periode van de 'gevoelige verlichting'. Kenmerkend is de overgang aan de zogeheten 'dierbare droefgeestigheid'.

Reveil

een internationale opleving van het christelijk denken en handelen. Men zorgt voor de armen, strijdt tegen alcoholisme, geeft hulp aan verwaarloosde jeugd, prostituees en zwakzinnigen.

weltschmerz
sehnsucht

wereldpijn, lijden en verdriet om het leven zoals het is
gevoel van vurig, pijnlijk verlangen

humorcultus

de overdadige toepassing van het humoristische in levenshouding en literatuur gedurende de romantiek. Cultus betekent hier 'cultuur, opzettelijke aankweking'.

nationalisme

een ideologie gebaseerd op het idee dat mensen trouw moeten zijn aan de eigen staat, natie of het eigen volk; ook: vaderlandsliefde

chauvinisme

overdreven vaderlandsliefde

realisme

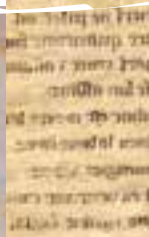
een stroming in de negentiende-eeuwse beeldende kunst, in het theater en in de literatuur, waarin gestreefd wordt naar het weergeven van de werkelijkheid (liever: de waarheid)

lyrisch gedicht
lied, ballade

gedichten waarmee dichters hun persoonlijke gevoel uiten
(in de romantiek) volkslied met een verhalende (epische) inhoud

historische roman

een roman die speelt in een tijd die voor de auteur 'verleden' is

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je

- over welk tijdperk het gaat en wat de kenmerken daarvan zijn;
- het ontstaan en de betekenis van de romantiek;
- wat de preromantiek of het sentimentalisme is;
- welke kenmerken de literatuur van de romantiek vertoont (inhoud én vorm).

4.1 Algemene inleiding

Ik had toch op mijn reizen vele vrouwen en meisjes ontmoet, zo schoon en mischien nog schoner dan deze: maar nooit had ene daarvan zulk een indruk op mij gemaakt. Was die teweeggebracht door het verrassende, het romaneske (gelijk men het thans zou noemen) der ontmoeting? – Maar zoveel ik mij zelve kende, was mijn karakter kalm en bedaard; zelden of nooit nam mijn ziel haar vlucht naar het gebied der verbeelding, en niemand had ooit uit zijn aard minder aanleg dan ik om zich idealen te scheppen, die met ingebeelde hoedanigheden te versieren, de wezenlijkheid aan de schijn op te offeren: in 't kort, een romanheld te worden. Ik verwonderde mij dus zelf over de onrustige beweging, die ik in het hoofd voelde, en over de ongewone heftigheid, waarmede mij het hart in de boezem klopte: ja, ik was er ten laatste niet verre van af, om die toe te schrijven aan de invloed van de brandewijn, die ik genuttigd had, en die misschien van beter en sterker allooi was dan de geestrijke dranken, welke men in andere landen tapte.

Jacob van Lennep

Romantiek?

De held Ferdinand Huyck uit het fragment hierboven is een betrouwbaar en oprecht persoon. Hij laat niets blijken van zijn onrust die ontstaat door zijn ontmoeting met een schone dame, al voelt hij zich compleet van zijn stuk gebracht. Dit soort hoofdpersonen komt veelvuldig voor in de romans van de negentiende eeuw: moreel hoogstaande mensen aan wie de lezers een voorbeeld kunnen nemen. Door zulk soort hoofdpersonen wordt de roman een geaccepteerd genre.

Tegelijkertijd ontstaat er aandacht voor het irrationele en irreële. Ferdinand spreekt hierboven over het 'romaneske van deze ontmoeting'. De hoofdpersoon beleeft allerlei spannende avonturen en ook deze ontmoeting verloopt zoals het 'in een roman, in een verhaaltje' zou kunnen gebeuren.

De term 'romantisch' heeft bij ons de betekenis van gevoelig, sentimenteel, emotioneel, erotisch et cetera. Romantisch in de romantiek betekent meer 'als in een roman' of 'als in een verhaaltje'. De term duidt op het fictieve karakter van het werk. Het is lastig om precies aan te geven wanneer de romantiek begint en eindigt. Je kunt zeggen dat de **romantiek** gelijkstaat aan de negentiende eeuw. Maar dat is alleen voor het gemak. Want ook in de achttiende eeuw waren er al auteurs die je romantisch kunt noemen. En eigenlijk is de romantiek nooit helemaal geëindigd. Ook in de twintigste eeuw kun je nog spreken van romantische auteurs en romantische literatuur.

romantiek

Preromantiek (sentimentalisme)

Aan het eind van de achttiende eeuw krijgen auteurs meer belangstelling voor het gevoel. Deze periode noemen we wel de **preromantiek**. Misschien is het

preromantiek

beter te spreken van **sentimentalisme**. Het gaat daarbij niet om overdreven gevoeligheid, maar meer om het intuïtief benaderen van de wereld om ons heen. Dit verschijnsel komt rond het jaar 1760 op in Engeland. Het is vooral de Engelse schrijver Laurence Sterne die er de betekenis aan gegeven heeft die wij hier bedoelen. In zijn werk *A Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick* (1768) lees je over een hoofdpersoon die enkele ontmoetingen met andere mensen beschrijft. Die ontmoetingen leiden bij hem tot allerlei bespiegelingen over ethische kwesties. Volgens hem is de emotie het beste werktuig om morele oordelen te geven. De hoofdpersoon moet daartoe zeer fijngevoelig zijn.

In de sentimentele romans van de Nederlanders Rhijnvis Feith en Elisabeth Maria Post komen fijnbesnaarde personen voor, die diepzinnige en fijngevoelige overdenkingen aan het papier van hun brieven toevertrouwen. De hoofdpersonen in deze romans zijn deugdzaam en gevoelige mensen, die buiten hun eigen schuld in de akeligste omstandigheden terechtkomen. Die omstandigheden worden zeer summier beschreven, terwijl er veel aandacht wordt besteed aan de gevoelens die door de omstandigheden in de hoofdpersonen opkomen. Zo proberen de auteurs van deze briefromans een positieve invloed uit te oefenen op de morele gevoelens van hun lezers. Maar deze stroming krijgt kritiek: de hoofdpersonen in de romans zijn zo overgevoelig, hun overdenkingen zo buitensporig en de manier van beschrijven zo opvallend, dat ze veelvuldig bespot en geparodieerd worden.

Tijdsomstandigheden

In 1789 breekt de Franse revolutie uit. Die dringt de macht van adel en geestelijkheid terug, het Franse koningshuis wordt afgeschaft en het volk krijgt via een grondwet meer invloed. Er ontstaan binnenlandse conflicten tussen voor- en tegenstanders van de revolutie en het land raakt in oorlog met buitenlandse mogendheden. De chaos wordt bedwongen door Napoleon, die in 1799 aan de macht komt. Maar Napoleons rijk houdt geen stand.

De geest van revolutie dringt in heel Europa door. De ideeën van de verlichting krijgen veel invloed. De machtsverhoudingen komen onder druk te staan en men spreekt van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Het bestuur van een land berust volgens Franse denkers op onderlinge afspraken tussen mensen. Zij gaan ervan uit dat de mens van nature goed is. Daarom heeft hij geen gezag van hogerhand

nodig. Alle mensen moeten in wezen helemaal vrij zijn. Die vrijheid moet echter wel dienstbaar zijn aan het algemeen belang van de gehele samenleving.

Ook het gezag van religieuze tradities wordt aangetast. Gezag ziet de revolutionair niet als een door God ingestelde orde. De verwerping van het goddelijk gezag werkt steeds meer door in de negentiende eeuw. Gelukkig zijn er ook auteurs in die periode die de staatkundige, zedelijke en godsdienstige normen van Gods Woord niet overboord gooien. In 1847 schrijft Groen van Prinsterer zijn werk *Ongeloof en revolutie*, waarmee hij de grondslag legt voor de protestants-christelijke politiek. Revolutie leidt volgens hem tot tirannie. Als men God eenmaal heeft verloochend, is er geen weg meer terug. Ook de bekeerde jood Isaïc da Costa wijst op de 'intolerantie van de tolerant' en de gevaren die dreigen voor het christelijk geloof. Zowel Groen van Prinsterer als Isaïc da Costa behoort tot het **Reveil**. Het Reveil (1815-1865) is een internationale opleving (opwekking) van het christelijke denken en handelen in de negentiende eeuw in Europa. Willem Bilderdijk wordt de vader van het Reveil in Nederland genoemd.

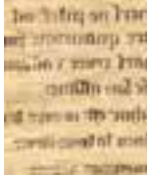
De verlichting en de wetenschap dringen ook steeds verder door in de kerk. In de achttiende eeuw begint men met Bijbelkritiek op wetenschappelijk niveau. Het christelijk geloof wordt steeds meer bedreigd door de uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek. Dit brengt veel mensen tot twijfel en onzekerheid.

Op economisch en sociaal gebied zijn er eveneens grote veranderingen gaande. In de loop van de achttiende eeuw verdwijnt de belangrijke positie van Nederland als handelsland. Onze handelscompagnieën (VOC en WIC) worden de laatste jaren van die eeuw opgeheven. Na een inzinking krijgt Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw weer een belangrijke positie als doorvoerland. Hierbij profiteert ons land van de opkomst van de industrie in het Ruhrgebied in Duitsland, die de ontwikkeling van onze havens en infrastructuur (water- en spoorwegen) sterk stimuleert.

In de tweede plaats blijkt Nederlands-Indië een belangrijke factor voor de economie. Hierdoor komt de textielindustrie tot bloei en met de 'Indische baten' legt Nederland onder andere spoorwegen aan. De keerzijde is dat de Indiërs onder zware lasten gebukt gaan. Deze koloniale politiek wordt in Nederland in toenemende mate bekritiseerd.

Kenmerken van de romantiek

Veranderingen in de maatschappij leiden tot veranderingen binnen de literatuur. De romantische auteurs zetten zich af tegen hun voorgangers. De schrijvers willen zich niet meer aan de klassieke regels houden, ze willen hun voorgangers

niet meer nabootsen en proberen het beter te doen dan zij. Ze willen heel andere literatuur schrijven.

Daarnaast of daarbij ervaart de romanticus onvrede met het hier en nu. Dat kunnen we het hoofdkenmerk van de romantiek noemen. Een mooie term hiervoor is **weltschmerz**. Het duidt op het lijden aan het bestaan. Dat lijden, die onvrede met het hier en nu, leidt tot een aantal reacties:

weltschmerz

- **Sehnsucht**

De romanticus probeert dit bestaan te ontvluchten. Hij ligt overhoop met zichzelf en met de wereld om hem heen. Hij voelt zichzelf als een gespleten mens in een gespleten wereld. Zijn bestaan is tragisch. **Sehnsucht** geeft uitdrukking aan zijn verlangen naar betere tijden of plaatsen.

sehnsucht

- **Verheerlijking van de natuur**

Juist als de laatste restjes oerbos en andere natuurlandschappen zijn verdwenen onder invloed van de achttiende-eeuwse beschavingsdrang, lijkt de romanticus door te hebben dat daarmee iets waardevols verloren gegaan is. De natuur beschouwt hij als primitief, ongekunsteld en dus aantrekkelijk, maar ook overweldigend. Overweldigend en verontrustend tegelijk. De onherbergzame natuur brengt ons dichterbij onze sterfelijkheid. Men noemt de natuur subliem.

- **Verheerlijking van het verleden**

Het verleden is al vaker een belangrijk thema geweest in de literatuur. De romantici zien vooral de middeleeuwen als een inspirerende tijd. Dat heeft te maken met de verheerlijking van de natuur: in de middeleeuwen is het leven eenvoudig, niet gecultiveerd. Het primitieve, sprookjesachtige boeit de romanticus. Voor Nederlandse schrijvers is ook de zeventiende eeuw vaak een inspiratiebron, omdat die Gouden Eeuw een bloeitijd voor ons land is geweest.

- **Verheerlijking van het religieuze gevoel**

In de verlichting ziet men de duisternis als negatief. Maar de romanticus zoekt juist de duisternis weer op. In de nacht voel je de dingen anders aan dan overdag. Er zijn zaken die je wel kunt aanvoelen, maar die je moeilijk onder woorden kunt brengen. De dichter heeft een soort zesde zintuig, mystieke ervaringen, die geïnterpreteerd worden als religieuze gevoelens. Deze zijn lang niet altijd christelijk, al heeft in ons land juist het Reveil gepleit voor de persoonlijke omgang met God. In Vlaanderen schrijft Guido Gezelle prachtige lyriek over de natuur, waarin hij het werk van de Schepper herkent.

• Gebruik van humor

Humor is voor de romanticus een uitstekend middel om de werkelijkheid te onvluchten en zich af te zetten tegen de wereld om zich heen. Door de bevrijdende lach die de humor teweegbrengt, kan de romanticus voor een ogenblik zijn lijden aan dit leven vergeten. En door met humor problemen te bespreken, relativeert hij de ernst van de problemen en maakt hij problemen of mensen belachelijk. In de negentiende eeuw ontstaat er een ware **humorcultus**.

humorcultus

• Opstand

Niet alle romantici 'lopen weg' voor de onbevredigende situatie waarin zij verkeren. Er zijn er die zich er welbewust en strijdbaar tegen verzetten. Isaac da Costa publiceert in 1823 zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw*. Daarin neemt hij afstand van de geest van de Franse revolutie. Een ander duidelijk voorbeeld is Multatuli, die in opstand komt tegen de koloniale uitbuiting van Nederlands-Indië.

Nationalisme en chauvinisme

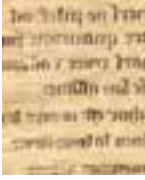
In 1815 ontstaat het Koninkrijk der Nederlanden, waar koning Willem I over gaat regeren. De tegenstellingen tussen het protestantse noorden en het roomse zuiden zijn echter te groot. Daarnaast zijn er allerlei economische en politieke ongelijkheden tussen de twee rijkdelen. Dit leidt tot de Belgische opstand in 1830. Onder bevel van de kroonprins, de latere koning Willem II, trekken Nederlandse troepen naar het zuiden. Maar de opmars van een Frans leger dwingt Nederland tot een wapenstilstand en een diplomatieke oplossing van het conflict. Koning Willem I gaat akkoord met de scheiding van het koninkrijk. Een succes voor het Belgische nationalisme. In de literatuur van de negentiende eeuw komen deze gebeurtenissen uitvoerig aan de orde. Vooral in gedichten spelen de Hollanders een heldenrol die beslist niet overeenkomt met de werkelijkheid. Dit houdt verband met het sterk opkomende **nationalisme en chauvinisme**. Niet alleen schilders, maar ook veel dichters werpen zich op de 'heldendaad' van Van Speyk, die met zijn kanonneerboot 'liever de lucht in' ging. De romanticus ziet het volk als een organische eenheid met een eigen karakter of volksgeest. Er is grote belangstelling voor het nationale verleden.

nationalisme
chauvinisme

Realisme

Romantische schrijvers laten eenzame mensen 's nachts door de onherbergzame, sprookjesachtige natuur lopen. Dat is niet echt realistisch; de mens is een sociaal wezen en de samenleving een sociologisch systeem. Wie zal er nu in zijn eentje 's nachts door een donker bos gaan dwalen? Rond 1830 ontstaat er een stroming die je kunt aanduiden met **realisme**: auteurs beschrijven de alledaagse, eigentijdse werkelijkheid met normale personen in de hoofdrol, geen historische helden of gefantaseerde personen.

realisme

Het realisme lijkt een soort tegenhanger van de romantiek, maar je kunt het zien als een uitvloeisel van de romantiek. Gevoel en verbeelding blijven belangrijk en humor vind je ook in het realisme. Realisten willen niet slechts de werkelijkheid beschrijven, het gaat hun vooral om de waarheid. Met hun literatuur willen ze de lezer opvoeden en veranderingen in de maatschappij teweegbrengen. Een goed voorbeeld is (wederom) *Multatuli* van Max Havelaar:

Ik heb niets tegen verzen op zichzelf. Wil men de woorden in 't gelid zetten, goed! Maar zegt niets wat niet waar is. 'De lucht is guur, en 't is vier uur'. Dit laat ik gelden, als het werkelijk guur en vier uur is. Maar als 't kwart voor drieën is, kan ik, die mijn woorden niet in 't gelid zet, zeggen: 'de lucht is guur en 't is kwart voor drieën'. De verzenmaker is door de guurheid van de eerste regel aan een vol uur gebonden. Het moet voor hem juist een, twee uur, enz. wezen, of de lucht mag niet guur zijn. Zeven en negen is verbonden door de maat. Daar gaat hij dan aan 't knoeien! Of het weer moet veranderd, of de tijd. Eén van beide is dan gelogen.

Vormkenmerken

Ook wat de vorm betreft willen de romantici de vrijheid. Als de literatuur maar voldoet aan de eis van originaliteit.

- Nieuw is het schrijven van **lyrische gedichten** die de gemoedsgesteldheid van de dichter kenbaar maken. Het liefst in de vorm van **liederen**, **ballades**. Ze verdringen het geestelijke lied, het gedicht ter lering en vermaak, het lied dat de heldendaden van een persoon vertolkt. In verband met het nationalisme worden ook de gemoedsgesteldheid en emoties van het volk vertolkt in gedichten.
- De dichters laten de klassieke regels los. Zo wordt het enjambement een steeds belangrijker stijlmiddel in de negentiende eeuw; de grammaticale zin hoeft niet langer samen te vallen met de versregel.

lyrisch gedicht
lied, ballade

*o Sterren leert het mij in letteren
van vier; o weêrlicht, laat het schetteren,
verre in het hemelbreed gewelf:
wat is Hij, dat niet een bekwame is
te weten hoe en wie zijn name is,
en hoe Hij heet, Hij, - 't Wezen zelf?*

Guido Gezelle

- De roman bestond al in de achttiende eeuw, maar in de nieuwe romans is er veel meer aandacht voor de functie van de natuur, de omgeving en vooral voor de historie. In deze **historische romans** beschrijven de auteurs nauw-

historische roman

keurig en tot in detail het verleden. De historische roman heeft doorgaans een auctoriale verteller, die zich richt tot de lezer met uitleg, vragen en commentaar op gebeurtenissen in het boek. Zo'n roman gaat over geheimzinnige, onbekende personen, het liefst personen met een onbekende afkomst.

- Een ander nieuw genre is het historisch dichtverhaal. Deze korte verhalen in dichtvorm zijn vaak heel dramatisch wat inhoud betreft, vol hartstocht en onheil. Een voorbeeld van zo'n verhaal is *Guy de Vlaming* van Nicolaas Beets.
- Binnen het proza komen er andere manieren van vertellen:
 1. Soms is er de auctoriale, alwetende verteller die commentaar geeft op de gebeurtenissen in het boek. Of die juist vragen stelt.
 2. Daarnaast is er de auctoriale, alwetende verteller die als het ware de verhalen aan elkaar verbindt, zonder commentaar te geven.
 3. En een auteur kan net doen alsof hij het verhaal niet zelf verzonnen heeft: hij heeft een oud manuscript gevonden, dat hij alleen maar bewerkt heeft (manuscriptfictie).

Schilderij van Louwrens Hanedoes.

Verlichting tegenover romantiek

De achttiende eeuw wordt vaak de eeuw van het verstand genoemd en de negentiende eeuw die van het gevoel. Maar al in de barok (zeventiende eeuw) wordt de uitdrukking van emoties belangrijk. In de hele achttiende eeuw is er zowel aandacht voor de rede als voor het gevoel. Daarbij speelt de rede wel een overheersende rol. En ook al lijkt in de negentiende eeuw het gevoel te overheersen, in de wetenschap blijft het verstandelijke element onverminderd van belang. Als

we willen spreken van een tegenstelling tussen de verlichting en de romantiek, dan kunnen we die schematisch zo weergeven:

verlichting	romantiek
beheersing/verstand	vrijheid/emotie, intuïtie
cultuur	natuur
het bewuste	het onbewuste
realiteit	droom
aandacht voor klassieke oudheid	aandacht voor eigen land en verleden
navolging van de klassieken	originaliteit
optimisme	pessimisme

4.2 De historische roman Hermingard van de Eikenterpen

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

historische ideeënroman	een roman die in het verleden speelt, maar waarin duidelijk de opvattingen van de auteur naar voren komen
natuurlijke godsdienst	men gelooft dat God te kennen is door middel van Zijn schepping. Daarmee wordt vaak het idee van de goddelijke openbaring door de Bijbel aan de mens verworpen; de schepping wordt gezien als enige kenbron van God.
couleur locale	uitgebreide schildering van de omgeving (uiterlijk, spreektrant, kleding, landschap en architectuur)

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- het ontstaan van de historische roman kort te schetsen;
- welke bedoeling Drost had met zijn roman;
- waarom Hermingard een romantisch kunstwerk is.

“Vaarwel, Marcella! Breng mijn afscheidsgroet – wilde God het nu zo – mijn laatste afscheidsgroet aan Hermingard. Er is een leven na dit leven....” De grijsaard boog ter aarde en bad.

Marcella verliet hem diep ontroerd. Timotheus vergezelde haar, zij deelde hem de maatregelen mee, die voor de veiligheid van de grijsaard beraamd waren. Hij beloofde die in acht te zullen nemen, zijn gevoel was bij het afscheid diep bewogen, maar toch riep hij, toen Marcella aan gene zijde van het moeras de eikenstam neder deed zinken: “Lieve Marcella! Vaarwel! Zorg dat gij om onzentwil niet van voornemen verandert.”

Deze woorden schreef de voortreffelijke Origines eenmaal aan zijn vader, toen deze in de kerker het uur van de laatste martelstrijd verwachtte.

De Romeinse Marcella en de Germaanse Hermingard zijn in de leer geweest bij de grijsaard Caelestius. Hij heeft hun alles verteld van het christendom en Marcella en Hermingard hebben zich laten dopen. Maar hun geheime bezoeken aan de grijsaard zijn aan het licht gekomen en ze zijn bang dat ze hem in gevaar brengen als ze nog langer bij hem op bezoek gaan. Vandaar dit emotionele afscheid.

Dit is een fragment uit *Hermingard van de Eikenterpen*. Deze roman speelt zich af aan

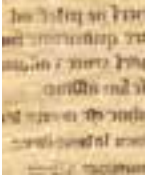
het begin van de vierde eeuw in de omgeving van het huidige Arnhem. De hoofdpersonen zijn Hermingard, een jonge Germaanse vrouw, en Marcella. Beide vrouwen kennen veel verdriet en vinden hun troost inde christelijke leer van Caelestius.

Andere belangrijke personen zijn Siegfried, die het Frankische leger in gaat om de strijd aan te binden met het Romeinse leger van keizer Constantijn de Grote, en Paulinus, de zoon van Marcella.

De historische roman

De roman *Hermingard van de Eikenterpen* wordt een historische roman genoemd. Van oorsprong heeft de ‘roman’ (het genre) een slechte naam. In de achttiende eeuw zorgen de dames Wolff en Deken er met hun zedelijke briefroman *Sara Burgerhart* voor dat de roman meer aanzien krijgt. In de negentiende eeuw worden de romans van (Sir) Walter Scott in ons land populair. In zijn historische romans vertelt hij op een levendige manier de geschiedenis van zijn land. Hij geeft een nauwkeurige beschrijving van de werkelijkheid, de verhalen spelen zich af

in een historische setting en de hoofdpersoon is een neutraal figuur. De gezaghebbende Amsterdamse hoogleraar geschiedenis David J. van Lennep wijst de Nederlandse schrijvers erop dat ze niet zomaar de romans van Scott moeten navolgen. Ze moeten zich richten op de eigen geschiedenis, de romans laten spelen in een echt Nederlands landschap en daarmee een eigen (Nederlandse) historische roman tot ontwikkeling brengen.

De zoon van Van Lennep (Jacob van Lennep) zal diverse historische romans gaan schrijven, maar de eerste Nederlandse historische roman zoals Van Lennep die voor ogen heeft, wordt in 1829 geschreven door zijn nicht Margaretha Jacoba De Neufville: *De Schildknaap (Iets uit den ouden tijd)*. Een jaar later schrijft Aarnout Drost (een leerling van Van Lennep) ook een historische roman: *Hermingard van de Eikenterpen*. Het is de eerste Nederlandse historische roman die de aandacht trekt van het grote publiek.

Een ideeënroman

Drost wil met zijn **historische ideeënroman** meer bieden dan een spannend verhaal of een beschrijving van de late oudheid. Hij schrijft in de inleiding dat hij zijn roman zelf ziet als een literair kunstwerk dat een visie, een bepaalde idee uitdraagt. De idee die Drost wil uitdragen, is dat het christendom in de beoefening van de liefde de ideale vorm van religie is. Deze **natuurlijke godsdienst** kan zich vanuit het aangeboren religieuze gevoel van de mens vanzelf ontwikkelen.

historische
ideeënroman

natuurlijke
godsdienst

Je kunt hierin duidelijk de lijn terugvinden die zich in de achttiende eeuw al heeft ontwikkeld. Men meent dat de mensheid, de beschaving, zich in de loop der eeuwen tot een steeds hoger niveau ontwikkelt.

Diverse culturen

Gezien het ideële karakter van *Hermingard van de Eikenterpen* moet je geen nauwkeurige beschrijving van een historische werkelijkheid verwachten. Drost heeft wel veel historische elementen ingevoegd, maar die dienen vooral de **couleur locale**. Hij heeft veel bronnen ter beschikking en die gebruikt hij waar hij kan. Hij laat bijvoorbeeld de verteller regelmatig andere auteurs citeren, zoals in het fragment waarin hij Marcella woorden van Origines in de mond legt. Toch gaat het hem er niet om 'geschiedenis en oudheidkunde te onderwijzen. De historie zij slechts het toneel, waarop godsdienstigheid en zedelijkheid zich ontwikkelen'. Hij wil in de eerste plaats een kunstwerk maken dat, 'gelijk de schilder van geschiedkundige en godsdienstige taferelen, door zijn penseel, gewaarwordingen en zielsgesteldheid uitdrukt, en heimelijk de zuivere snaren van het hart des beschouwers in dezelfde toon stemt'.

couleur locale

De auteur tekent diverse culturen in zijn roman.

Naam: Aarnout Drost
(Amsterdam 1810 – Amsterdam 1834)

Belangrijke titels:

Hermingard van de Eikenterpen (1832)

De pestilentie te Katwijk (1835)

Schetsen en verhalen (1835-1836)

Opmerkelijk:

Ongeveer de eerste literaire criticus.

Oefende veel invloed uit op Potgieter.

Richt het literair tijdschrift *De Muzen* op (voorloper van *De Gids*). Jong overleden.

PASPOORT: AARNOUT DROST

Allereerst de Germaanse cultuur met zijn ruwe en barbaarse uitingen aan de ene kant en aan de andere kant een (typisch romantische) verheerlijking van het primitieve Germaanse leven.

Daarnaast toont hij de Romeinse cultuur: verfijnd, ijdel, maar ook wreed. Het is bekend dat Constantijn de Grote ondanks zijn overgang naar het christendom veel wreedheden heeft begaan. Dat laat Drost ook in deze roman zo nu en dan uitkomen.

Verder schildert hij de vroegchristelijke cultuur. Voor Drost wordt die gekenmerkt door een ondogmatisch geloof, waarbij het vooral belangrijk is elkaar onvoorwaardelijk lief te hebben.

Een romantisch kunstenaar

De romantische kunstenaar Drost kent grote waarde aan het gevoel toe. Dat blijkt ook uit een uitspraak die hij Hermingard in de mond legt: 'het is beter ongelukkig dan ongevoelig te zijn'. De waardering voor het gevoel ontstaat in de achttiende eeuw en is van de negentiende-eeuwse kunst een van de voornaamste en duidelijkste kenmerken.

Daarnaast zijn andere romantische kenmerken – verheerlijking van het verleden, de natuur, en religieuze gevoelens – ruimschoots aanwezig. De natuur dient niet

“De romantische kunstenaar Drost kent grote waarde aan het gevoel toe.”

alleen om de gevoelens van de hoofdpersonen te weerspiegelen: Drost laat Hermingard in de natuur ontdekken dat er een andere God moet bestaan dan zij tot nu toe kende:

Lang bleef men in stille aandacht staan. Hermingard scheen niet te weten, dat zij weende, maar bleef eerbiedig, met tezamen gevouwen handen, alles wat haar omringde, gadeslaan. Eindelijk zweefde een glimlach van verrukking om haar mond, zij sloeg het vochtig oog ten hemel, en lispelde, nauw hoorbaar, maar diep gevoelig: 'Ach! ach! hoe schoon!'

'Ja, Goddelijk schoon!' riep de diepgeroerde Marcella uit.

'Een weldadige Godheid moet in de natuur wonen,' hernam Hermingard, 'zij zal de verscheidenheid daargesteld hebben, welke zich in heerlijke overeenstemming oplost, en ons tot een aanbedding voert, verhevener en verbinderder dan ooit nog mijn ziel in het offeruur vervulde. O Marcella! Het is mij een behoefte, die Godheid te beminnen. [...] Kunt gij mij een Godheid noemen, die ik mijn gloeiende aanbedding toe zal wijden?'

'De aanblik uwer verrukking, edele vriendin,' gaf Marcella ten antwoord, 'verlevendigde dezelfde gewaarwording in mijn ziel; telkens vervult mij dezelve, wanneer ik de natuurpracht mag gadeslaan.'

4.3 Hildebrand (Nicolaas Beets)

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

schets	gedachte die men later kan gebruiken in een van de werken, of zoals hier: kort verhaal, anekdote
ironie	een stijlfiguur waarbij dat wat gezegd wordt, afwijkt van dat wat bedoeld wordt
stichtelijke poëzie	religieuze gedichten voor godsdienstige mensen, met als doel deze mensen te stichten, te laten groeien in het geloof (in tegenstelling tot wereldse poëzie)
domineespoëzie	poëzie geschreven door dominees

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie de *Camera Obscura* heeft geschreven;
- waarom Hildebrand/Nicolaas Beets zijn boek de titel *Camera Obscura* geeft;
- wie Hildebrand/Nicolaas Beets is en wat hij nog meer geschreven heeft;
- wat voor boek de *Camera Obscura* is en wat er zoal in staat;
- hoe men in verschillende tijden over het werk van Hildebrand/Nicolaas Beets heeft geoordeeld.

Pieter is waratje verliefd, en hoe wij uit spelevaren gaan

De hoofdpersoon (Hildebrand) wordt wakker in dezelfde kamer als Pieter Stastok. Pieter is nogal knorrig naar bed gegaan en Hildebrand weet waarom. Pieter heeft de avond ervoor voortdurend stille blikken in het witte halsje van Koosje, en openlijke blikken op haar gelaat willen werpen. Maar hij heeft weinig bereikt. Koosje heeft de hele avond nauwelijks tegen hem gesproken en hij heeft nauwelijks in haar richting durven kijken.

'Goedemorgen, Pieter'; riep ik toen de keukenmeid de andere morgen om zes uur zoals gewoonlijk haar knokkels op de kamerdeur had laten spelen, zonder dat ik evenwel mijn bedgordijnen openschoof; ik kon genoeg van hem zien.

'Goedemorgen, neef!' zei hij, op de rand van zijn bed in gedachten zittende, en nog zonder bril.

'Ik heb waarlijk van Koosje Van Naslaan gedroomd!'

Pieter bloosde, en bukte om een kous aan te trekken, met zoveel inspanning dat het lijken moest of hij alleen daarvan een kleur kreeg.

'Zo', zei Pieter.

'Ja', zei ik, 't is een heel mooi meisje.'

'Vind je dat?' vroeg Pieter, zijn tweede kous aantrekkende en naar de wastafel gaande. 'Ja, 't is een lief gezichtje; maar zo heel mooi kan ik ze maar niet vinden.'

'Niet?' riep ik verwonderd uit en ging overeind zitten.

'Waratje niet!' zeide hij.

Verliefdheid, die haar voorwerp loochent, verraadt zich ontegenzeggelijk.

'Ik wou dat meisje wel wat nader leren kennen, Piet! Zou er geen kans op zijn, haar tussen nu en overmorgen nog eens te ontmoeten?'

'Ik weet het niet', antwoordde Pieter, de lampetkom óverschenkende; 'ga haar een bezoek brengen.'

'Dat gaat niet, jongen!' zei ik; 'maar weet je er niets anders op?'

'Wel nee!' sprak Pieter.

'Ik dan wel!' zei ik uit bed springende. 'Zeg reis, Piet', ging ik hem sterk aanziende voort; 'hoe komt het dat je je bril vergeten hebt'- Kijk, 't is alledag heerlijk weer: we willen een roeischuitje huren, en we gaan Koosje en nog een andere dame van je kennis, liefst van je familie, vragen om ons de eer aan te doen eens met ons te gaan varen.'

'Varen?' vroeg Pieter op de toon der alleruiterste verbazing.

'Wel ja; varen; dat's om te praten en te minnekozen veel beter dan rijden. Of wou je niet minnekozen? Heidaar! jongen! waarom trek je je pantalon verkeerd aan?'

Dit is een fragment uit het verhaal 'De familie Stastok'. Deze familie bestaat uit een oom, een tante en een neef van Hildebrand. Hildebrand gaat bij zijn familie op bezoek en beschrijft uitvoerig de reis erheen, zijn verblijf bij hen in huis en

een paar bijzondere gebeurtenissen, waaronder een gezellig avondje en een uitje. 'De familie Stastok' is een van de verhalen uit het boek *Camera Obscura*.

Camera Obscura

schets In 1839 schrijft Nicolaas Beets onder het pseudoniem Hildebrand een bundel met verhalen (**schetsen**) onder de titel: *Camera Obscura*. Aanvankelijk staat er een tiental kortere en langere verhalen in. De bundel wordt telkens uitgebreid tot meer dan twintig titels. Heel populair zijn de verhalen over de familie Kegge en de familie Stastok.

Een camera obscura (donkere kamer) is een verduisterde doos waarbij in een van de wanden een klein gaatje is aangebracht, soms ook wel een lens. Het hierdoor invallende licht werpt een afbeelding van de buitenwereld op de tegenoverliggende wand. Voordat de lichtgevoelige plaat wordt ontdekt (rond 1800), is de camera obscura een kermisattractie. Men kan immers

de wereld buiten ongezien bespieden. Kunstschilders gebruiken de camera obscura als hulpmiddel om de werkelijkheid nauwkeurig over te nemen op hun doek.

De verteller Hildebrand kijkt met zo'n camera rond. Met de *Camera* biedt hij ons een doorsnede van de hele maatschappij uit het midden van de negentiende eeuw. Alle rangen en standen zijn erin vertegenwoordigd, van hoog tot laag. Het Diakenhuismannetje Keesje, de banketbakkersdochter Saartje, de parvenu Kegge (hij heeft veel geld, maar hoort door zijn komaf niet thuis in de kring van rijke mensen), de jonge arts Gerrit Witse, en de baron Van Naghel. Hun spraak, hun kleding en dat wat ze leuk en interessant vinden, past heel precies bij de stand die ze vertegenwoordigen.

Zo is neef Pieter Stastok een rasechte student: 'Zijn hele voorkomen sprak collegeloude uit; zijn gehele lichaam dicteerde dictaten. De bleke kleur, het gebogen hoofd, de stalen bril, de theehoekige das, de sluitjas...' De lezer verwacht niet anders dan dat Pieter niet kan roeien. En nadat hij eindelijk de slag te pakken heeft gekregen ('Je hoeft de singel niet uit te diepen!'), eindigt hij aan het roer van de roeiboot, omdat hij met puimsteenkleurige glacéhandschoenen wilde roeien, 'die nu als vellen om zijn vingers hingen en, daar hij de riemen veel te stijf had vastgehouden, had hij vrij aanzienlijke blaren in de handen.' Nu zit de schuit vast en probeert het gezelschap met vereende krachten de roeiboot los te krijgen.

'Hoor eens', zei hij (Dolf, een jongen die tegen de zin van Pieter mee was gaan roeien), 'Koojsje! als we hier voor eeuwig blijven moeten, dan trouw ik met jou, hoor!' En hij maakte een beweging om haar de hand te kussen.

Op dit gewichtig ogenblik was het dat de merkwaaardige Petrus Stastokius Junior een Simsonsverzuchting slaakte, de haak in edele verontwaardiging opnam, tegen de wal zette, en er met zoveel geweld en zo grote inspanning van krachten op neerviel, dat de schuit plotseling losraakte en achteruit stoof, terwijl de edele bewerker van dit voorval zelf voorover in het water stortte. Daar lag hij; alleen zijn laarzen waren nog aan boord; de panden van zijn jasje zweefden boven de golven, en de merkwaaardige Petrus Stastokius Junior, zich op zijn handen op de bodem des waters ophoudende, hield het beslikte, maar nog altijd bebrilde gelaat niet dan met moeite boven. Zijn hoed dobberde op de ongewisse baren. Het was verschrikkelijk.

De *Camera Obscura* valt onder het realisme (zie ook 4.1). Het realisme streeft naar een grote natuurgetrouwheid en een nauwkeurige uitbeelding van de werkelijkheid. Het unieke van Beets is dat hij het karakter en het gedachteleven van de figuren laat raden, door hun uiterlijke verschijningsvorm en gedragingen te noteren. Uit wat hij waarneemt, deelt hij precies datgene mee, wat typerend is voor het innerlijk. Hij schrijft toneel in romanvorm. Niet alleen de lezer is hierbij toeschouwer, maar ook de schrijver kijkt als het ware mee. Hij kijkt mee en hij observeert. Het enige wat zijn eigen opinie verraadt, is de ironische toon.

Wat is nu het geheim van Beets' **ironie**? Hij gebruikt verheven taal om iets volstrekt onbenulligs te vermelden. Het idee om het belachelijke belachelijk te maken, door het als een hoogst ernstige zaak voor te stellen, is een Engelse vondst. Beets heeft die kunstgreep afgekeken van Charles Dickens, een belangrijke Engelse schrijver, wiens werk Beets bewondert. Waarschijnlijk is Beets de eerste Nederlandse schrijver die op deze manier schrijft.

ironie

Ontwikkeling

Als student is Beets een enthousiaste navolger van Byron, een Engelse schrijver, een romanticus. Byron schrijft sombere verhalen over goddeloze personen met een duister verleden en een tragisch levenseinde, hanteert nieuwe versvormen en laat een nieuw geluid horen. Van Byron wordt gezegd: 'Zulk een geest loopt niet in het gareel, ziet de wereld niet in de vaststaande ordeningen, wetten, theorieën, maar heeft een eigen, vrij, nieuw zielsbestaan, een eigen, verse blik op de natuur en het leven. Maar daarbij staat de revolutionair tegenover de wereld in eenzaam trots, verbitterd en met cynisch oordeel en gevoel.' Byron heeft een enorme invloed op Beets gehad.

Hoewel Beets lang niet zo ver gaat als Byron in zijn romantische verzen, neemt hij op latere leeftijd toch afstand van de sombere en naargeestige verhalende

Naam: Nicolaas Beets
(Haarlem 1814 – Utrecht 1903)

Pseudoniem: Hildebrand

Belangrijke titels:

Camera Obscura (1839)

Opmerkelijk:

Predikant en hoogleraar in de theologie.
Schreef na de *Camera* alleen nog preken, stichtelijke poëzie en andere stichtelijke werken.

PASPOORT: HILDEBRAND

stichtelijke
poëzie

gedichten uit zijn studententijd. Hij schrijft daarover in 1839 *De zwarte tijd*. In 1839 maakt hij met de *Camera Obscura* de overgang naar meer realistische verhalen. Na de *Camera* schrijft Beets talloze preken en gedichten, vriendelijke, **stichtelijke poëzie**. Een bekend gedicht is 'De moerbeitoppen ruisten'.

De moerbeitoppen ruisten

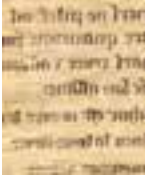
'De moerbeitoppen ruisten;
God ging voorbij;
Neen, niet voorbij, hij toefde;
Hij wist wat ik behoefde,
En sprak tot mij;

Sprak tot mij in de stille,
De stille nacht;
Gedachten, die mij kwelden,
Vervolgden en ontstelden,
Verdreef hij zacht.

Hij liet zijn vrede dalen
Op ziel en zin;
'k Voelde in Zijn' vaderarmen
Mij koest' ren en beschermen,
En sluimerde in.

De morgen, die mij wekte
Begroette ik blij.
Ik had zo zacht geslapen,
En Gij, mijn Schild en Wapen,
Waart nog nabij

“Na de *Camera* schrijft Beets talloze preken en gedichten, vriendelijke, stichtelijke poëzie.”

Waardering

De *Camera Obscura*, het meesterwerk van Beets, kan niet iedereen waarderen. De bekende criticus E.J.Potgieter (1808-1875) heeft het laatsdunkend over 'kopi-eerlust des dagelijksen levens'. Maar zelfs Potgieter moet bekennen: 'Een hoofd-verdiens-te van het boek hebben wij, onder onze beschouwing der opstellen, her-haalde malen ter loops geprezen; wij moeten er nog eenmaal op terugkomen: het is de stijl, de taal.' Die stijl en die taal weten heel veel mensen te bekoren. Tijdens het leven van de auteur is het boek al 21 keer herdrukt.

Zijn **domineespoëzie** levert hem veel kritiek op van de dichters die rond 1880 debuten (de Tachtigers, zie hoofdstuk 5). 'Stichtelijk gerijmel' vinden ze het. Maar een deel van die poëzie wordt nog regelmatig gezongen in verschillende kerken. 'Daar is uit 's werelds duistere wolken' is een bekend lied. Het lied 'Wie heeft op aard de prediking gehoord' is minder bekend, maar het is in de tijd dat Beets het schrijft een belangrijk gedicht/gezang en ook nu is het nog erg geliefd.

domineespoëzie

Het Hildebrandmonument.

4.4 Willem Bilderdijk

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

homo universalis	kunstenaar die actief en begaafd is op diverse terreinen; persoon die zich op bijna alle wetenschappelijke terreinen ontwikkeld heeft
relativisme	stroming die stelt dat de waarheid relatief is. De waarheid van een uitspraak of theorie is afhankelijk van de mens (het subject, de waarnemer) met zijn specifieke eigenschappen.
tijdzang	een soort poëzie waarin actuele gebeurtenissen, meestal van politieke of maatschappelijke aard, behandeld worden
contrarevolutionair	iemand die ernaar streeft de gevolgen van een revolutie teniet te doen
antirevolutionair	politicus die zich verzet tegen de beginselen van de Franse revolutie en daar de soevereiniteit van God tegenover plaatst
sciencefiction	letterlijk wetenschapsfictie, maar meestal gaat het om toekomstbeelden met verzonnen technologische vooruitgang en wetenschappelijke ontwikkelingen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie Willem Bilderdijk is;
- wat zijn poëtische ideeën zijn;
- dat Bilderdijk de vader van het Reveil genoemd wordt;
- hoe je die stroming kunt toelichten;
- wie Isaäk Da Costa is;
- wat Da Costa behandelt in zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*.

Fabel

*Ik weet een kleine Fabel
Die ik u zeggen zal:
Ik heb haar eens gelezen;
Gelezen bij geval.*

*Eens ging door een der beemden
van 't zangrig Leeuwendal¹
een ezel zich vermeiden²;
vermeiden bij geval.*

*De langoor vond een pijpzak³,
die, bij een schapenstal,
een herder had vergeten,
vergeten bij geval.*

*Daar trapt hij op de doedel,
en 't geeft een groot geschal,
een largo⁴ op zijn ezels:
een largo bij geval.*

*'Ai hoor eens,' zei de lomperd -
'Ceci ne va pas mal⁵!'.
Wat praat men dan van ezels?
't Is overloop van gal⁶.*

*Ja, kunst verwekt benijders,
Dat ziet men overal.
'Een ezel weet van spelen!'
Ja, zeker; bij geval.*

'Dit versje kan als bewijs dienen, dat Bilderdijk inderdaad de grappige toon wist te treffen. Vooral dat 'bijgeval' in zijn verschillende toepassingen werkt zacht-komisch', schrijft Willem Kloos in 1911 in een door hem samengestelde bloemlezing met gedichten van Bilderdijk.

Of dit gedicht zacht-komisch bedoeld is, is nog maar de vraag. Tijdgenoten zullen ongetwijfeld geweten hebben wie Bilderdijk met die ezel op het oog had. Opmerkelijk is wel dat Bilderdijk een grap in zijn gedicht verwerkt, want hij heeft niet zo'n plezier in het leven. Hij lijdt aan de voor de romantiek zo kenmerkende weltschmerz. Talloze sombere verzen schrijft hij.

Bilderdijk heeft meer dan een kwart miljoen rijmende regels op papier gezet. Om een bloemlezing daaruit samen te stellen is 'geen werkje, dat men in een verloren uurtje klaarspeelt'; ook voor Kloos niet.

Willem Bilderdijk

Rond 1830 zijn er drie topauteurs aan te wijzen, die door hun groot literair talent opvallen: Feith, Tollens en Bilderdijk. In 1830 is Rhijnvis Feith al overleden, maar hij heeft met zijn sentimentele geschriften nog steeds invloed.

Een tekening van Bilderdijks hand.

1 Vondel noemde de Nederlanders
Leeuwendalers.
2 zich (in de natuur) vermaken
3 doedelzak

4 het langzaamste tempo in de muziek
5 Dit gaat niet slecht!
6 Door de lever afgescheiden, bittere vloeistof.

Naam: Willem Bilderdijk
(Amsterdam 1756 – Haarlem 1831)

Belangrijke titels:

Het gebed (1796)

De kunst der poëzy (1809)

De ondergang der eerste wereld (1820)

Opmerkelijk:

Door een ongeluk aan zijn linkervoet moet hij vanaf zijn zesde veel binnenblijven. Hij gebruikt zijn tijd om veel te studeren. De kennis die hij dan opdoet, maakt hem tot een homo universalis. Hij wordt 'vader van het Reveil' genoemd, maar zijn gedrag komt niet overeen met de ideeën van het Reveil: hij scheidt van zijn eerste vrouw (als hij al jaren samenwoont met zijn vriendin), trouwt niet met zijn vriendin, klaagt voortdurend over zijn miserabele leven en is verslaafd aan opium.

PASPOORT: WILLEM BILDERDIJK

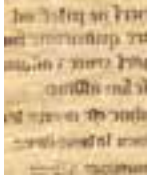
Hendrik Tollens wordt vooral door de burger gewaardeerd; hij schrijft eenvoudig, over alledaagse zaken.

Bilderdijk daarentegen voelt zich nogal 'elitair'. Veel van zijn werk is niet eenvoudig te lezen. Het werk van andere dichters kan hij doorgaans maar matig waarderen. Net als de ezel in het gedicht kunnen ze af en toe een mooi gedicht schrijven, maar dat is dan toch 'bij geval'. Een gedicht produceren staat voor Bilderdijk gelijk aan een religieuze ervaring. Het is een lichamelijk proces. Op een gegeven moment raakt hij in trance en blaast God als het ware door hem heen. En tijdens dat fysieke proces is hij enorm productief.

**homo
universalis**

Bilderdijk wordt door sommigen de laatste **homo universalis** genoemd: hij is een man van buitengewone belesenheid en kennis. Na zijn rechtenstudie vestigt hij zich als advocaat. Als vurig Oranjeklant moet hij in 1795 uitwijken naar Engeland. Later zwerft hij enkele jaren door Duitsland. Terug in Nederland wordt hij de leermeester van de (Franse!) koning Lodewijk Napoleon. Onder de regering van koning Willem I ontgaat hem een benoeming tot hoogleraar te Leiden, wat hem heel wat frustratie oplevert. Hij geeft van 1817 tot 1827 privaatcolleges in Leiden, waardoor hij invloed uitoefent op vele jonge, begaafde mannen. Velen van hen behoren later tot het Reveil. Een van hen is Isaïc da Costa.

Het Reveil

Het Reveil is een opleving van het protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw. Het is een reactie op het deïsme en rationalisme. De geest van de verlichting en de Franse revolutie komt tot uiting in de godsdienst: men hecht veel belang aan de rede (het verstand) en laat die heersen over Gods Woord. Verdraagzaamheid is een ander 'toverwoord', waarmee de geest van het **relativisme** vrij spel krijgt. Het relativisme acht alle godsdiensten in wezen gelijk. Het maakt niet uit welke godsdienst je aanhangt; als je maar volgens de beste inzichten leeft, zul je zeker wel een goede bestemming bereiken. Het Reveil is in eerste instantie gericht op de persoonlijke vroomheid en de omgang met God. Vaak beschouwt men het Reveil als een stroming van buitenlandse oorsprong (Zwitserland); juist is het om de bronnen te zoeken in het gezelschapsleven (de conventikels) in de zeventiende en achttiende eeuw.

relativisme

De dichter Willem Bilderdijk wordt gezien als de 'vader van het Reveil'. Hij geeft tussen 1817 en 1827 colleges in de geschiedenis en de taalkunde. Daardoor krijgt hij invloed op verscheidene studenten, van wie Isaïc da Costa de bekendste is. In een latere fase treedt het Reveil meer naar buiten: armenzorg, strijd tegen alcoholisme, hulp aan verwaarloosde jeugd, prostituees en zwakzinnigen. Ds. O.G. Heldring (1804-1876) sticht in 1847 het asiel *Steenbeek* te Zetten, een toevluchtsoord voor gewezen prostituees, die hier een tweejarige opleiding tot dienstbode kunnen volgen. Ook de politiek komt in de belangstelling; Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) zet zich vooral in voor het christelijk onderwijs. Hij wordt gezien als de grondlegger van de protestants-christelijke politiek.

Opmerkelijk

Aanhangers van het Reveil hebben oog voor hun medemens. Slaven zijn ook medemensen. Toch is Da Costa het niet eens met de afschaffing van de slavernij, een van de opmerkelijkste gebeurtenissen van de negentiende eeuw. In 1823 schrijft Da Costa onder meer:

Ik houd het daarvoor, dat de afschaffing van de slavernij der negers eveneens behoort tot die hersenschimmige menselijke wijsheid, die de Almacht wil vooruitlopen, en niets uit zal richten ten goede, maar veeleer eindeloos veel ten kwade. Terecht zegt een Frans schrijver van veel verstand en naam er het volgende van: 'De wijsbegeerte onzer dagen tracht overal de loop der natuur, zo wel als die der Voorzienigheid om te keren: daarom heeft zij ook met groot geschreeuw de vrijheid der negers geëist, zonder bedenking, zonder voorzorg, zonder onderzoek of deze mensen wel vatbaar of ten minste rijp waren voor die vrijmaking. Wat is het gevolg geweest? Verwoesting der koloniën, moord der planters, volslagen regeringloosheid, bloedige en dodelijke oorlogen.'

Naam: Isaïc da Costa
(Amsterdam 1798 – Amsterdam 1860)

Belangrijke titels:

Bezwaren tegen den geest der eeuw (1823)

Vijf en twintig jaren (1840)

Hagar (1847)

De chaos en het licht (1850)

Opmerkelijk:

Schrijft enkele lange **tijdzangen**.

Staat aan de wieg van het Reveil.

PASPOORT: ISAÏC DA COSTA

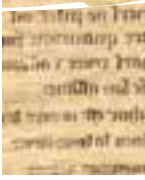
Isaïc da Costa

Da Costa is afkomstig uit een familie van Sefardische (of Portugese) joden. Zijn vader is wijnhandelaar en neemt een vooraanstaande plaats in in de synagoge. Al jong is hij actief in de dichtkunst: hij schrijft zowel in het Latijn als in het Nederlands. Hij studeert in Amsterdam en Leiden rechten en letteren. In beide vakken promoveert hij, respectievelijk in 1818 en 1821. Hij komt tot bekering en wordt christen. Twee zaken spelen daarin mee: zijn belangstelling voor de wetten van Mozes en zijn contacten met Bilderdijk, die hem leert de Bijbel beter te lezen.

In 1823 schrijft hij zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw*. Hierin neemt hij stelling tegen de verlichtingsgeest, die het denken van zijn tijd doortrekt. Hij bestrijdt de geest van de Franse revolutie (ni Dieu, ni maître) en het vooruitgangsgeloof, dat in zijn tijd de toon aangeeft. Men verwacht dat de mensheid zich ontwikkelt tot een steeds hoger plan, terwijl de christen Da Costa daarin juist een loslaten van Gods Woord waarneemt. De publicatie van dit werk wordt wel beschouwd als de geboorte van het Reveil. Het wordt hem niet door iedereen in dank afgenomen. In latere jaren vindt Da Costa meer en meer erkenning. Dat hangt samen met het feit dat zijn stellingname minder fel wordt. Hij neemt dan enigszins afstand van de ideeën van zijn leermeester Bilderdijk. In zijn beginperiode is hij **contra-revolutionair** ingesteld: tegen volksinvloed in de regering, tegen gezangen in de kerk. Later wordt hij **antirevolutionair** genoemd: hij is tegen de gedachten van de Franse revolutie en wil aandacht voor christelijke actie op het gebied van onderwijs, politiek, wetenschap en kunst.

Het werk van Bilderdijk

Naast dichter is Bilderdijk ook taal- en letterkundige, jurist, historicus, filosoof, theoloog, mathematicus, medicus, botanicus, architect, tekenaar, etsen en portrettist. Maar hij wordt vooral door zijn gedichten bekend. In *De kunst der poëzy*

schrijft hij wat hij verstaat onder goede poëzie. Hieruit, en uit zijn gedichten, blijkt dat Bilderdijk een echte man van zijn tijd is, een romanticus. Gevoel, originaliteit, onvrede met het bestaan, en zijn doodsverlangen zijn telkens terugkerende thema's. Hij houdt wel vast aan de klassieke versvormen, een strak rijmschema, strakke metra. Beroemd is zijn *Gebed*, dat hij in 1796 schrijft.

Gebed

*Genadig God, die in mijn boezem leest!
Ik vlied tot U, en wil, maar kan niet smeken.
Aanschouw mijn nood, mijn neêrgezonden geest,
En zie mijn oog van stille tranen leken!*

*Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd.
Gij ziet me een prooi van mijn bedwelmden zinnen:
Gij weet alleen hetgeen Uw kind behoeft,
En mint het meer, dan 't ooit zichzelf kan minnen.*

*Geef, Vader, geef aan Uw onwetend kroost,
Hetgeen het zelf niet durft, niet weet te vragen!
Ik buig mij neêr; ik smeek noch kruis, noch troost;
Gij, doe naar Uw ontfermend welbehagen!*

*Ja, wond of heel; verhef, of druk mij neêr:
'k Aanbid Uw wil, hoe duister in mijn ogen:
Ik offer me op, en zwijg, en wens niet meer:
'k berust in U. zie daar mijn enigst pogen!*

*Ik zie op U met kinderlijk ontzag:
Met christen hoop, noch lauw noch ongeduldig.
Ach leer Gij mij, hetgeen ik bidden mag!
Bid zelf in mij: zo is mijn beê onschuldig*

In 1811 schrijft Bilderdijk een 'Kort verhaal van een aanmerkelijke luchtreis en nieuwe planeetontdekking', dat in 1813 verschijnt als 'uit het Russisch vertaald'. In het verhaal wordt literatuur gecombineerd met wetenschap. Tegenwoordig noemen we dat **sciencefiction** en daarmee is Bilderdijk zijn tijd ver vooruit. Bovendien laat hij zien dat verstand en gevoel best samengaan: de wetenschap kan de romanticus gebruiken om te reizen, te ontsnappen aan het hier en nu.

sciencefiction

4.5 Multatuli

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

alter ego	een tweede persoonlijkheid van een persoon naast zijn werkelijke identiteit
cultuurstelsel	belastingstelsel van 1830 tot 1870 ter vervanging van het land-rentestelsel. Voor winstgevendende producten (koffie!) bleef het stelsel langer van kracht. De inheemse bevolking moest bij wijze van pacht 20% van haar grond gebruiken voor producten voor de Europese markt. Deze producten werden door de Nederlandse Handel-Maatschappij in Europa verkocht, en geveild. De Amsterdamse koffieveilingen waren een wereldwijd begrip.
Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM)	maatschappij met als doelstelling bevordering van handel, scheepvaart, scheepsbouw, visserij, landbouw en het fabriekswezen. Door de verbondenheid met de Nederlandse regering speelde de NHM een belangrijke rol in de handel tussen de Nederlanden en Nederlands-Indië.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- globaal de levensloop van Multatuli;
- zijn relatie met de roman *Max Havelaar*;
- de opbouw van de roman;
- de bedoeling van Multatuli met de roman;
- Multatuli's teleurstelling over de allereerste uitgave.

Eerlijke producten

Max Havelaar is het keurmerk van een stichting die koffie, bananen, honing, allerlei vruchten en vruchtensappen en nog veel meer producten uit derdewereldlanden op de markt zet. Het keurmerk garandeert dat organisaties van kleine boeren of plantages in ontwikkelingslanden een eerlijke prijs ontvangen voor hun producten en dat hun producten aan hoge kwaliteitseisen voldoen.

Max Havelaar is ook de titel van de beroemdste Nederlandse roman uit de negentiende eeuw. Volgens sommigen is het de beste roman die ooit in het Nederlands is geschreven. Het boek is in meer dan veertig talen vertaald. De volledige titel luidt: *Max Havelaar, of de koffieveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij*.

Wie is Max Havelaar?

Max Havelaar is het **alter ego** van Eduard Douwes Dekker. Hij komt ter wereld als zoon van een kapitein bij de koopvaardij. Op 18-jarige leeftijd gaat hij naar Nederlands-Indië, waar hij als ambtenaar in diverse functies werkt. In 1856 komt hij in conflict met zijn superieuren, als hij maatregelen probeert te nemen tegen een inlands dorpshoofd dat zijn macht misbruikt tegenover zijn onderdanen. Dit leidt tot zijn ontslag. Hij gaat terug naar het vaderland, waar hij een armoedig, zwervend leven leidt en onder zijn pseudoniem Multatuli *Max Havelaar* schrijft.

alter ego

Douwes Dekker schrijft zijn roman

De auteur zelf staat model voor de hoofdpersoon Max Havelaar in het boek. Hun belevenissen zijn nagenoeg identiek. De roman wordt in 1860 uitgegeven door de bekende auteur Jacob van Lennep, die diverse wijzigingen aanbrengt. Hij deelt de hoofdstukken anders in en laat belangrijke plaatsen en persoonsnamen weg. Dat is echter niet de bedoeling van Douwes Dekker. Het boek is een aanklacht tegen het onrecht dat de Indische bevolking wordt aangedaan, en hij wil ook eerherstel voor zichzelf. Heel bewust kiest hij voor de vorm van een roman, want hij wil een breed publiek bereiken.

Het is voor hem dan ook bijzonder schrijnend dat Jacob van Lennep niet alleen veel wijzigt, maar het boek ook nog eens in een kostbare editie uitbrengt. Daarmee is het slechts voor een select publiek te koop. Een publiek dat er bovendien belang bij heeft dat de situatie blijft zoals ze is.

Douwes Dekker had de rechten verkocht aan Van Lennep en pas in 1874 lukt het hem die terug te krijgen. Dan kan hij de oorspronkelijke, maar inmiddels vijfde, druk uitbrengen. Deze editie wordt beschouwd als de echte *Max Havelaar*.

Naam: Eduard Douwes Dekker
(Amsterdam 1820 – Ingelheim am Rhein 1887)

Pseudoniem:

Multatuli (= ik heb veel gedragen)

Belangrijke titels:

*Max Havelaar, of de Koffievelingen der
Nederlandse Handelmaatschappij* (1860)

Ideeën (1862)

Opmerkelijk:

Hij keert zich op scherpe, satirische toon tegen het bestaande gezag en levert kritiek op christendom, regering en maatschappij. Wordt in Duitsland gecremeerd (als eerste Nederlander).

PASPOORT: MULTATULI

De Max Havelaar: compositie

Als Multatuli in 1860 zijn *Max Havelaar* publiceert, is dat zijn eerste roman. Het is ook zijn enige roman gebleven. Dat dit debuut zo veel roem oogst, hangt samen met de knappe compositie. In de roman komen drie vertellers aan het woord. Het verhaal begint met Batavus Droogstoppel. Hij is een ik-verteller, die de heersende klasse van de rijke Hollandse aristocratie vertegenwoordigt. Een kortzichtige, zelfgenoegzame man, die meent in zijn rijkdom de zegen van God te mogen herkennen. Hij kijkt neer op Sjaalman: iemand die zo arm is dat hij 's winters geen warme jas maar alleen een sjaal draagt, kan geen goed mens zijn. Hij is de eerste verteller in het boek.

Als hij aan Ernest Stern de opdracht gegeven heeft de papieren van Sjaalman te ordenen, dient de tweede verteller zich aan, een auctoriale. Deze vertelt de belevenissen van Max Havelaar: zijn aankomst en installatie in zijn nieuwe standplaats, met welke moeilijkheden hij te maken zal krijgen en hoe hij het beste voor de bevolking wil zoeken.

Als Stern een gedeelte klaar heeft, wordt er een voorleesavondje georganiseerd. Daar schrijft Droogstoppel dan weer over, die duidelijk laat merken dat het verhaal van Havelaar hem helemaal niet aanstaat.

“Als Multatuli in 1860 zijn *Max Havelaar* publiceert, is dat zijn eerste roman.”

Met bevreemding heb ik uit Sterns geschrift vernomen -- en uit Sjaalmans pak heeft hij me aangetoond dat het waar was -- dat er in die Afdeling Lebak geen koffie wordt geplant. Dit is zeer verkeerd, en ik zal mijn moeite ruim beloofd achten, als de regering door mijn boek op die fout wordt opmerkzaam gemaakt. Uit de papieren van Sjaalman zou blijken, dat de grond in die streken voor de koffiecultuur niet geschikt is. Maar hierin ligt volstrekt geen verschoning, en ik beweere dat men zich schuldig maakt aan onvergeeflijk plichtverzuim omtrent Nederland in het algemeen en de koffiemakelaars in 't bijzonder, ja omtrent de Javanen zelf, door niet, of die grond te veranderen -- de Javaan heeft toch niets anders te doen -- of, als men meent dit niet te kunnen, de mensen die dáár wonen, te zenden naar andere streken waar de grond wèl goed is voor koffie.

Droogstoppel gaat liever om met dominee Wawelaar, die in zijn preek in een bidstond voor de zending het koloniale stelsel verdedigt. Medelijden met inlanders? Dat is niet nodig. Laat ze maar hard werken. God zegent brave mensen, en verkeerde mensen zegent Hij niet.

'Maar, geliefden,' ging dominee Wawelaar voort, 'God is een God van liefde! Hij wil niet dat de zondaar verloren ga, maar dat hij zalig worde met de genade, in Christus, door het geloof! En daarom is Nederland uitverkoren om van die rampzaligen te redden wat ervan te redden is! Daartoe heeft Hij in Zijn onnaspeurlijke Wijsheid aan een land, klein van omvang, maar groot en sterk door de kennisse Gods, macht gegeven over de bewoners dier gewesten, opdat zij door het heilig nooit volprezen Evangelium worden gered van de straffen der helle! De schepen van Nederland bevaren de grote wateren, en brengen beschaving, godsdienst, Christendom, aan de verdoolde Javaan! Neen, ons gelukkig Nederland begeert niet voor zich alleen de zaligheid: wij willen die ook mededelen aan de ongelukkige schepselen op verre stranden, die daar gebonden liggen in de klauwen van ongelooft, bijgeloof en zedeloosheid!

Indrukwekkend is het verhaal dat Max vertelt over Saïdjah en Adinda, waarin de trouw en oprechte liefde van twee jonge inlanders afsteekt tegen de wreedheid van de koloniale overheersers.

In het laatste gedeelte dat Stern schrijft, gaat het over de aanklacht die Max Havelaar (als assistent-resident, de hoogste Nederlandse ambtenaar van het plaatselijk bestuur) indient tegen zijn superieuren, de regent en de gouverneur-generaal (de hoogste bestuurder in Indië). Het leidt tot het ontslag van Havelaar.

Aan het slot van het boek komt er nog een derde (ik-)verteller bij: Multatuli zelf neemt nu het woord en snoert Stern de mond:

Genoeg, mijn goede Stern! Ik, Multatuli, neem de pen op. Ge zijt niet geroepen Havelaars levensgeschiedenis te schrijven. Ik heb u in 't leven geroepen ... ik liet u komen van Hamburg ... ik leerde u redelijk goed Hollands schrijven, in zeer korte tijd ... ik liet u Louise Rosemeyer kussen, die in suiker doet ... het is genoeg, Stern, ge kunt gaan!

Die Sjaalman en zijn vrouw...

Halt, ellendig product van vuile geldzucht en godslasterlijke femelarij! Ik heb u geschapen... ge zijt opgegroeid tot een monster onder mijn pen... ik walg van mijn eigen maaksel: stik in koffie en verdwijn!

Ja, ik, Multatuli, 'die veel gedragen heb' neem de pen op. Ik vraag geen verschooning voor de vorm van mijn boek. Die vorm kwam mij geschikt voor ter bereiking van mijn doel.

Dit doel is tweeledig:

Ik wilde in de eerste plaats het aanzijn geven aan iets dat als heilige poesaka (= erfstuk) zal kunnen bewaard worden door kleine Max en zijn zusje, als hun ouders zullen zijn omgekomen van ellende.

Ik wilde aan die kinderen een adelbrief geven van mijn hand. En in de tweede plaats: ik wil gelezen worden.

Ja, ik wil gelezen worden! Ik wil gelezen worden door staatslieden, die verplicht zijn te letten op de tekenen des tijds ... door letterkundigen, die toch ook eens 't boek moeten inzien waarvan men zoveel kwaad spreekt ... door handelaren, die belang hebben bij de koffieveilingen... door kameniers, die me huren voor weinige centen ... door gouverneurs-generaal in ruste ... door ministers in bezigheid ... door de lakeien van die Excellentiën ... door bidpredikers, die more majorum (= oudergewoonte) zullen zeggen dat ik de Almachtige God aantast, waar ik slechts opsta tegen 't godje dat zij maakten naar hun beeld ... door duizenden en tienduizenden van exemplaren uit het Droogstoppelras, die -- voortgaande hun zaakjes op de bekende wijze te behartigen -- 't hardst zullen meeschreeuwen over de mooiigheid van m'n geschrijf... door de leden der volksvertegenwoordiging, die weten moeten wat er omgaat in 't grote Rijk over zee, dat behoort tot het Rijk van Nederland...

De compositie sluit nauw aan bij het werkelijke ontstaan van het boek. In de achterliggende jaren heeft Douwes Dekker veel geschreven. Hele stukken van zijn boek liggen al klaar en hij voegt ze in betrekkelijk korte tijd samen tot een complete roman.

... of de koffieveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij

Vanaf 1602 krijgt ons land steeds meer invloed in het huidige Indonesië. De VOC, de Verenigde Oost-Indische Compagnie, sticht hier vele handelsposten. Koffie, tabak, specerijen en nog veel meer producten haalt men hiervandaan. In de achttiende eeuw worden de voormalige vestigingsplaatsen van de VOC in de Indonesische archipel onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden als de 'kolonie Nederlands-Indië'. Het Ministerie van Koloniën in Den Haag regelt de koloniale zaken. Tijdens het **cultuurstelsel** (1830-1870) worden inheemse bestuurders van Java gedwongen bepaalde landbouwproducten te leveren. Koffie bijvoorbeeld. De **Nederlandsche Handel-Maatschappij** (NHM) krijgt het monopolie op het exporteren van deze gewassen. De inlanders zijn verplicht 20% van hun grond te bebouwen met producten die het moederland voorschrijft. Er ontstaat al gauw misbruik: de inlanders moeten meer produceren en werken voor een hongerloontje. Bovendien eisen hun eigen dorpschouwen, de regenten, dat ze allerlei hand-en-spandiensten verrichten. De schouwen 'stelen' ook buffels, waarmee hun onderdanen het land moeten bewerken.

cultuurstelsel
Nederlandsche Handel-Maatschappij

Realistisch en romantisch

Eduard Douwes Dekker probeert zijn verhaal een hoog werkelijkheidsgehalte te geven. In de titel van *Max Havelaar* staat niet het woord 'roman' vermeld, terwijl we het boek wel als zodanig beschouwen. Het woord 'roman' zou de indruk kunnen geven dat het maar een (liefdes)verhaal is en niet de harde werkelijkheid. Bovendien maakt Douwes Dekker gebruik van manuscript-fictie: Droogstoppel krijgt van Sjaalman een pak papier met diverse verhandelingen en opstellen. Met zijn boek komt Douwes Dekker in opstand tegen het onrecht dat de mensen in Nederlands-Indië wordt aangedaan. Samen met de humoristische opmerkingen, de auctoriale verteller en zijn weltschmerz is Eduard Douwes Dekker een echte romanticus.

4.6 Humoristen in de romantiek

Kernbegrippen

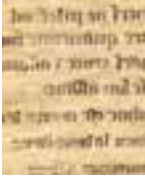
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

realistische humor	situaties uit het dagelijks leven worden op een humoristische wijze beschreven. Het bekendste voorbeeld hiervan is de <i>Camera Obscura</i> van Hildebrand.
kolderieke humor	dolkomische, dwaze, onzinnige humor
knittelvers	vrij vers zonder een bepaald metrum. De indruk van onbeholpenheid die dit soort poëzie bij sommige lezers wekt, heeft vaak een humoristisch effect.
mystificatie	een auteur foft het publiek door bijvoorbeeld een vervalste datum of een vervalste auteursnaam te presenteren als de echte datum of auteursnaam
zwarte humor	gebaseerd op het leed van anderen met als doel te spotten en te amuseren: een vorm van cynisme

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe je humor in negentiende-eeuws werk kunt herkennen;
- welke vier groepen humoristische procedés er te benoemen zijn;
- wie de Schoolmeester is;
- wie Piet Paaltjens is;
- hoe je het humoristische en romantische in hun werk kunt aanduiden.

“In de eeuwen daarvoor was humor voornamelijk terug te vinden in een blijspel, maar nu kom je humor tegen in alle genres: de dichtkunst, de roman, de novelle.”

Romantische humor

Humor is typisch iets van de negentiende eeuw. In de eeuwen daarvoor was humor voornamelijk terug te vinden in een blijspel, maar nu kom je humor tegen in alle genres: de dichtkunst, de roman, de novelle. Er zijn zelfs aparte literaire humoristische tijdschriften met namen als *De Humorist: Magazijn voor luimige verhalen* en *Momus: tijdschrift voor lagchers*.

De *Camera Obscura* van Hildebrand (zie paragraaf 4.3 en ook hierboven) staat bekend om de humoristische titels, onverwachte beeldspraak en gezwollen taal. Hildebrand gebruikt vooral **realistische humor**. Multatuli maakt in zijn *Max Havelaar* ook veel gebruik van humor (zie paragraaf 4.5).

In 1932 schrijft Elisabeth Jongejan een uitvoerig werk over de humorcultus in de negentiende eeuw. Volgens haar is er een verschil tussen humor die een komische situatie of een komiek personage beschrijft (humor op toneel) en humor die gebruikmaakt van talige technieken. Binnen die laatste categorie onderscheidt zij vier samenhangende groepen:

- humor door onverwachte woorden of beeldspraak;
- humor door onverwachte herhalingen of uitspraak;
- humor door onverwachte wendingen in het verhaal;
- De schrijver verstoort de werkelijkheidsillusie door de vertelling te onderbreken met commentaar op het verhaal. Of hij weidt zonder enige noodzaak uit en vertraagt bewust de vertelling. Ook het spel met fictieve bronnen van een verhaal hoort hierbij.
- humor door een onverwachte indeling of lay-out.

De twee bekendste humoristen uit de negentiende eeuw zijn de Schoolmeester en Piet Paaltjens.

De Schoolmeester

De gedichtenreeks *Natuurlijke historie voor de jeugd* leidt de Schoolmeester (pseudoniem van Gerrit van de Linde) in met de woorden:

realistische humor

*'In mijn natuurlijke Historie voor jonge lui,
 Maak ik met opzet geen gewach van de regenbui,
 Om dat kinderen in Holland zelfs familiaarder¹ zijn
 Met den regen, dan wel met den zonneshijn.
 Ik heb my dus liever daartoe willen bepalen
 Om hun iets nieuws uit het beestenspel der natuur te verhalen.
 Iets, waar een ander ('t is me 't zelfde of hy dood is dan leeft)
 Zijn Natuurlijke Historie geen hand water by heeft.
 Doch dit is juist het laken,
 Waar ik een rok van voor de Natuurlijke Historie wil maken.'
 By voorbeeld, aangaande een dier zijn instinct,
 Waarom een ezel, die dood is, niet drinkt,
 Of waarom, als 't je blijft, een hond dadelijk stil
 Blijft staan, zoo dra hij niet langer loopen wil,
 Waarom een haas, die in 't duin loopt, het land heeft aan een jager,
 En een runderhaas daar-en-tegen, of een gebraden speenvarken, aan een slager.
 Voorts wil ik de jeugd attent maken op een beest zijn overleg:
 Want immers ging die mopshond te Kampen voor 't vuur uit den weg²?
 Op zijn volharding by zijn beroep:
 Of zat niet Van Rijn³ soms dagen lang op een stoep?
 Op de naarstigheit van zoo menig dier,
 By voorbeeld, zoo iemand als een mier:
 Op de beesten hun eigendommelijken aart;
 - Of waarom is een oud beest zoo bejaard,
 En een dood beest in den regel zoo bedaard?
 En met meer dergelijke belangrijke zaken
 Zou ik wenschen hen bekend te maken.
 Daarom geef ik nu dit boek
 In uwe hand, en verzoek,
 O jeugd en kinderen!
 Dat niets u in 't leeren moge hinderen.*

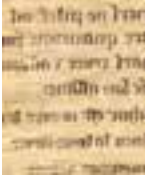
**kolderieke
humor**

In de gedichten van de Schoolmeester zijn zo'n beetje alle humoristische procedés vertegenwoordigd. Er is sprake van **kolderieke humor**: dwaze, onzinnige humor die zich op alle niveaus openbaart. De Schoolmeester beschrijft onder-

1 bekend

2 gezelschapshondje voor de bovenlaag van de bevolking, in de achttiende eeuw een symbool voor prinsgezinden

3 een beroemde New-Foundlander te Leiden, zeer bekend

werpen die niet kunnen, die onlogisch of absurd zijn. Hij laat woorden op een ongebruikelijke manier op elkaar rijmen, geeft komische namen en gebruikt verheven taal in alledaagse situaties. Helaas kunnen wij niet meer al zijn woorden en toespelingen begrijpen, waardoor het soms lastig is de humor in zijn gedichten te vinden. Zo is de gedichtenreeks *Natuurlijke historie voor de jeugd* te beschouwen als een parodie op de destijds gebruikelijke natuurlijke-historie-boekjes voor de jeugd. We zouden eerst zo'n boekje moeten zien voor we begrijpen waar de Schoolmeester mee spot. Dat neemt niet weg dat we in bovenstaand fragment veel humoristische opmerkingen kunnen herkennen.

Na dit fragment gaat de auteur verder met de woorden:

*Aan dezen of genen regel ontbreekt somwijlen een voet;
Doch anderen hebben er zoveel te meer: dat's door mekanderen goed.*

Pas als je weet dat de Schoolmeester knittelverzen schrijft, kun je begrijpen waarom hij deze opmerking maakt. Een **knittelvers** is een vers waarbij nauwelijks of geen gebruikgemaakt wordt van (vers)voeten. Bij de gedichten van de Schoolmeester hoeven we dus niet op zoek te gaan naar een metrum. Sterker nog, ze bevatten ook geen ingewikkelde rijmschema's of een vaste strofe-indeling, en de ene versregel kan een stuk langer of korter zijn dan de volgende.

knittelvers

In de *Natuurlijke historie* beschrijft de Schoolmeester diverse diersoorten, zoals de leeuw, de olifant, de aap en de haan. En dan plotseling kom je een verrassende titel tegen:

De Ruiter

*Een Ruiter is een mensch te paard,
Omtrent drie voet hoger dan een mens op aard,
En die zich somtijds vasthoudt aan de manen en somtijds aan den staart.*

Hij sluit af met een gedicht over eieren(!):

Eieren

*Ofschoon men natuurlijk voor eieren eer naar een hen zou gaan,
Krijgt men echter geen goede eieren zonder een haan.*

Naam: Gerrit van de Linde
(Rotterdam 1808 – Highgate, (Engeland) 1858)

Pseudoniem:

de Schoolmeester

Belangrijke titels:

Gedichten van de Schoolmeester (1859)

Opmerkelijk:

Leidt een losbandig leven.

Vanwege zijn wangedrag en hoge schulden moet hij naar Engeland vluchten. Daar koopt hij een kostschool met hulp van Jacob van Lennep.

PASPOORT: DE SCHOOMEESTER

De Schoolmeester is ook bekend om zijn grafschriften. Een paar voorbeelden:

Op Poot⁴.

*Hier ligt Poot:
Hy is dood.*

Op Bilderdijk.

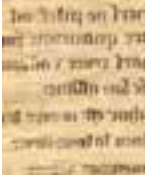
*Geen grafschrift zoo rijk
Als uw naam, Bilderdijk!*

Op N.N.

*Dat Heertjen dat hier leit,
Dat is zijn leven kwijt.*

De poëzie van de Schoolmeester past binnen de romantiek. Hij maakt van alles en iedereen belachelijk en zet veel zekerheden op losse schroeven, maar de werkelijke persoon achter deze gedichten leren we niet kennen. De dichter vlucht als het ware in de poëzie. Iemand die dat ook doet, maar dan op een heel andere manier, is Piet Paaltjens.

⁴ H.K. Poot (1689 - 1733) was een boer die van zijn gedichten probeerde te leven. Zijn werk was niet van hoog niveau, maar hij had er veel succes mee.

Piet Paaltjens

Er zijn levensgeschiedenissen, die zich uiterst moeielijk laten schrijven. Vooreerst, dewijl ze zoo aandoenlijk zijn, dat men er zich niet mee kan inlaten, of men moet het uitsnikken van ontroering; en dan, omdat ze bijna geheel in den nacht der vergetelheid begraven liggen. - Van al zulke levensgeschiedenissen is die van Piet Paaltjens de onbeschrijfelijkste.

Men weet haast niets van hem, en wat men nog van hem weet, dat is hartverscheurend.

Wanneer is hij geboren en waar? Wie droeg hem onder haar hart en wie gaf hem als vader aan bij den burgerlijken stand? Bij wien lag hij school en in wat jaar deed hij staatsexamen? - Op al die vragen kreeg nooit iemand een antwoord.

Het schijnt, dat de stukken, met behulp waarvan men den sluier van Paaltjens' jeugd had kunnen opheffen, verloren zijn geraakt. Eenigen willen, dat ze opzettelijk verdonkeremaand werden. Het is niet onmogelijk. Wij beleven een zonderlingen tijd.

Wat er van aan is, dat Paaltjens een Fries was, of liever - is, - want hij is nog, - durf ik niet beslissen. Ik heb het stellig hooren ontkennen door iemand, die jarenlang in Friesland gewoond heeft. - 'Geen Fries spot met zijn land,' zei de man, 'en P.P. heeft in Des zangers min en De Friesche poëet het land der Friezen belachelijk pogen te maken.' - Doch geen beschuldiging kon onbillijker zijn.

Met deze woorden leidt François HaverSchmidt de bundel *Snikken en grimlachjes* van Piet Paaltjens in. HaverSchmidt doet zijn hele leven zijn best om de mensen te doen geloven dat Paaltjens een bestaande dichter is, maar Piet Paaltjens is een pseudoniem waaronder HaverSchmidt zijn werk uitgeeft. Het is niet ongebruikelijk dat een dichter een pseudoniem gebruikt, maar HaverSchmidt gaat er wel heel ver in. Hij vertelt dat hij Piet Paaltjens als student in Leiden gekend heeft. Kort geleden heeft hij hem nog een keer gezien en bij die gelegenheid is hij in het bezit van Paaltjens' gedichten gekomen. Ook andere mensen hebben Paaltjens ontmoet en gesproken. Voor in zijn bundel staat een portret van Piet Paaltjens afgebeeld en F.H. (HaverSchmidt) is de uitgever van de 'nagelaten' gedichten van Piet Paaltjens. HaverSchmidt drijft deze **mystificatie** zo ver door dat hij de gedichten achtereenvolgens nummert als I, III, IX, XVI, XXV, XXXIII enzovoorts. De 'beste' van de nagelaten gedichten geeft hij nu uit. Deze mystificatie rondom het auteurschap is typisch voor de romantiek. HaverSchmidt had een alter ego nodig om zijn eigen gevoelens onder woorden te brengen.

mystificatie

Er zijn meer romantische trekjes bij Piet Paaltjens terug te vinden. Uit zijn werk wordt duidelijk hoe hij het studentenleven geïdealiseerd heeft. Dat gebeurt al als hij als student in Leiden rondloopt. De tegenstelling tussen de vrijheid van het

Naam: François HaverSchmidt
(Leeuwarden 1835 – Schiedam 1894)

Pseudoniem:

Piet Paaltjens

Belangrijke titels:

Snikken en grimlachjes (1867)

Familie en Kennissen (1876)

Opmerkelijk:

In heel ons land bekend door voordrachten van gedichten en verhalen van anderen en zichzelf. Predikant te Foudgum, Raard, Den Helder en Schiedam. Hangt zichzelf op.

PASPOORT: PIET PAALTJENS

Leidse studentenbestaan en de koude, harde en verdorven maatschappij overdrijft Piet Paaltjens enorm. In zijn gedichten is vaak sprake van een onbeantwoorde liefde of van verdriet om wat geweest is. Ook deze dichter vlucht dus in de poëzie, zodat hij zijn verdriet en teleurstellingen op een humoristische manier kan verwerken. Maar zijn humor is heel anders dan de kolderieke humor van de Schoolmeester.

zwarte humor

Doorgaans wordt zijn humor **zwarte humor** genoemd. Soms melancholisch, droevig, zwaarmoedig, soms ook macaber en sinister. Goede voorbeelden van zijn melancholieke gedichten zijn XLIV en LX van de 'Immortellen'. Een immortelle is een bloem die niet verwelkt als hij wordt geplukt; een symbool voor eeuwigheid en onvergankelijkheid.

Een van Paaltjens' bekendste gedichten is het gedicht 'De zelfmoordenaar' uit 1852. Dit is waarschijnlijk vooral bekend geworden omdat hij in 1894 zelf zijn leven beëindigt. Zijn hele leven is hij melancholiek van aard geweest en lijdt hij aan depressies. Maar na het plotselinge overlijden van zijn vrouw in 1891 ziet hij leven helemaal niet meer zitten.

Immortelle XLIV

*Wel menigmaal zei de melkboer
Des morgens tot haar meid:
'De stoep is weer nat.' Och, hij wist niet,
Dat er 's nachts op die stoep was geschreid.*

*Nu, dat hij en de meid het niet wisten,
Dat was minder; - maar dat zij
Er hoegenaamd niets van vermoedde,
Dat was wel hard voor mij.*

Immortelle LX

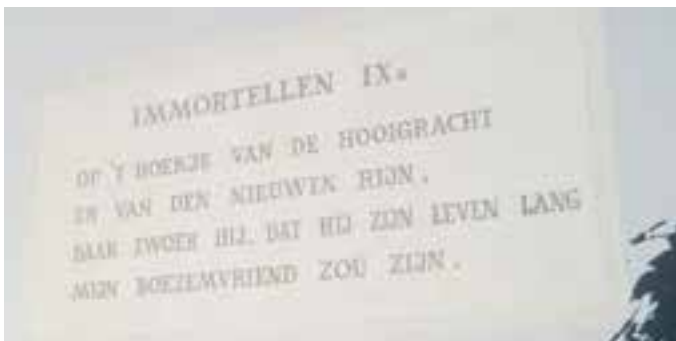
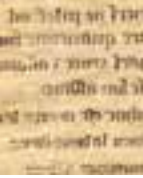
Toen Knaap⁵ mij de laatste maal knipte,
Was hij aangedaan onder zijn werk.
'Wat wordt u al grijs!' sprak hij somber,
'Ik vrees, u studeert te sterk.'

En Jongmans, toen hij mij gistren
De maat voor een pantalon nam,
Keek van mijn magerheid zóó op,
Dat ik dacht, dat hem iets overkwam.

Vater Muller ontzei me zijn tafel.⁶
Ze verliep anders heelemaal.
Mijn holle kaak deed de lui denken
Het eten was bij hem zo schraal.

En mijn oppasser⁷ heeft zelfs den ploert⁸ al
Een goed woord voor een draagplaats verzocht,
Als soms mijnheers begraafnis
Te Leiden plaats hebben mocht.

Maar wie er ook zien en beweenen,
Dat ik zoo jong moet vergaan,
Niet hare grijsblauwe oogjes,
En die hebben 't mij juist gedaan.

6 Vader Müller is een Duitse restauranthouder, Breestraat 175.

7 oudere student die voor de eerstejaars zorg draagt

8 de huisbaas van de student (zie WNT)

Aan Rika

*Slechts éénmaal heb ik u gezien. Gij waart
Gezeten in een sneltrein, die den trein,
Waar ik mee reed, passeerde in volle vaart.
De kennismaking kon niet korter zijn.*

*En toch, zij duurde lang genoeg, om mij
Het eindloos levenspad met fletsen lach
Te doen vervolgen. Ach! geen enkel blij
Glimlachje liet ik meer, sinds ik u zag.*

*Waarom ook hebt gij van dat blonde haar,
Daar de engelen aan te kennen zijn? En dan,
Waarom blauwe oogen, wonderdiep en klaar?
Gij wist toch, dat ik daar niet tegen kan!*

*En waarom mij dan zoo voorbijgesneld,
En niet, als 't weerlicht, 't rijtuig opgerukt,
En om mijn hals uw armen vastgekneld,
En op mijn mond uw lippen vastgedrukt?*

*Gij vreesdet mogelijk voor een spoorwegramp?
Maar, RIKA, wat kon zaalger voor mij zijn,
Dan, onder helsch geratel en gestamp,
Met u verplet te worden door één trein?*

Familie en kennissen

In de negentiende eeuw houden predikanten en geleerden in de grote steden van ons land bijna wekelijks voordrachten. Die voordrachten worden bijvoorbeeld georganiseerd door de plaatselijke afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Soms zijn ook musici aanwezig. Dan worden de voordrachten afgewisseld met muziek. In het verhaal *De familie Kegge* van Hildebrand komt een mooie beschrijving voor van zo'n avond.

François HaverSchmidt is een populaire spreker op dit soort avonden. Daaraan zal zijn bekendheid als dichter van de *Snikken* wel hebben bijgedragen, maar zijn voordrachten zijn zeker niet minder geliefd. Die verhalen zijn gebundeld in *Familie en kennissen*. Deze verhalenbundel is nog altijd de moeite van het lezen waard.

4.7 Domineedichters

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

biedermeier	periode ± 1815 – ±1850 waarin men verlangt naar huiselijkheid en orde en aandacht heeft voor het kleine, het vriendelijke en het normale, overgoten met een sausje romantiek. Literatuur is 'goed-schoon-waar', bieder (Duits) = braaf, burgerlijk.
voordrachtskunst	de kunst van het declameren. In de negentiende eeuw vooral in een genootschap of in huiselijke kring. Kunstzinnigheid, toon, mimiek en gebaar spelen een grote rol.
improvisatie	betekent: onvoorzien. Het is het spontaan schrijven, maken of bedenken van iets, waarbij je bij de start niet aan kunt geven wat aan het eind het resultaat zal zijn.

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- waarom veel predikanten tegelijkertijd letterkundige zijn;
- over welke onderwerpen de predikanten dichten;
- wat enkele namen van predikantdichters zijn;
- hoe je de waardering van de predikantdichters onder woorden kunt brengen.

*Dankt allen God en weest verblijd,
Omdat gij Nederlanders zijt!*

Nicolaas Beets

Dichtende dominees

Veel gedichten in de negentiende eeuw zijn geschreven door predikanten. Deze domineedichters hebben een belangrijke plaats in de literatuur van de negentiende eeuw. Dat er in die tijd zoveel dichtende dominees zijn, heeft te maken met de situatie

Nicolaas Beets

J.P. Hasebroek

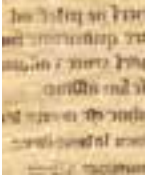
die in 1816 in de nieuwe Hervormde Kerk is ontstaan. Als je predikant wilt worden, is een academische vooropleiding verplicht. Met beurzen kunnen ook jongens uit de middenstand deze brede studie volgen. Als de afgestudeerde predikanten eenmaal in de pastorie zitten, kunnen ze rekenen op een staatsuitkering. Het is dan ook niet verwonderlijk dat veel jonge mannen theologie gaan studeren. Aangezien colleges in de letterkunde een onderdeel van hun opleiding vormen, is het evenmin verwonderlijk dat de dominees zich gaan bezighouden met poëzie.

Bekende domineedichters zijn Nicolaas Beets, J.P. Hasebroek, Bernard ter Haar, J.J.L. ten Kate en Eliza Laurillard.

Onderwerpen

- Domineedichters dichten graag over de vaderlandse geschiedenis. Deze gedichten zijn nationalistisch en chauvinistisch van toon.
- Daarnaast schrijven ze veel stichtelijke poëzie. Die gedichten voeden de lezer op of sterken hem in gevoelens van vroomheid. Een goed voorbeeld daarvan zijn gedichten die geschreven zijn ter gelegenheid van inzamelingsacties, gehouden na enkele watersnoodrampen die ons land toen teisterden.
- Ook worden er veel gedichten geschreven over allerlei gebeurtenissen in huiselijke kring.
- En ten slotte speelt godsdienstigheid in algemene zin een belangrijke rol.

Deze periode van brave, burgerlijke en zelfvoldane kunst noemen we ook wel **biedermeier** **biedermeier**.

Modernisme en orthodoxie?

De negentiende eeuw is de tijd waarin moderne natuurwetenschappelijke denkbeelden steeds meer invloed krijgen (evolutionisme, Bijbelkritiek). Er wordt getwijfeld aan wonderen die in de Bijbel beschreven staan en ook de Godheid van de Heere Jezus en de waarheid van Zijn opstanding worden aangevochten.

Die invloed zie je terug bij de domineedichters. Zij behoren in hoofdzaak tot de irenisch-orthodoxe richting. Dat betekent dat ze zich over het algemeen houden aan de gereformeerde leer, zeker op de kansel, maar dat zij niet bereid zijn tot strijd over allerlei dogmatische kwesties. Zij zijn vreedzaam (irenisch) ingesteld, in tegenstelling tot de steile calvinisten uit de zeventiende eeuw, die de Synode van Dordrecht (1618-1619) gehouden hadden. Van die synode moet men in het begin van de negentiende eeuw niet zoveel meer hebben. Dat ondervindt ook ds. Nicolaas Schotsman in Leiden, als hij in 1819 een redevoering met veel waarde-

ring houdt bij het eeuwfeest van deze synode.

Uit het hele land komen afkeurende reacties en een van de weinigen die hem verdedigen, is de vader van het Reveil, Willem Bilderdijk.

Eliza Laurillard

J.J.L. ten Kate

De afkeer van het gereformeerde verleden wordt in de loop van de tijd steeds

sterker. Veel predikanten die (vooral) in Leiden gestudeerd hebben, zijn erdoor aangestoken. Soms leidt dat ertoe dat zij hun ambt neerleggen. Dan hoeven ze niet meer te preken over wat ze zelf niet kunnen geloven. Dat geldt voor de predikant Busken Huet, die bekend wordt als scherp literatuurcriticus.

De predikant P.A. de Génestet dicht vaak over het gezinsleven en godsdienstige zaken. Hij wordt ook tot de domineedichters gerekend. Maar omdat hij een kritische, soms spottende toon hanteert en openlijk spreekt over de twijfel die hij voelt, is hij geen echte vertegenwoordiger van deze groep.

Voordragen

In dezelfde tijd bloeit de **voordrachtskunst** op. In veel plaatsen, niet alleen in steden, maar ook op het platteland, nodigt men schrijvers en dichters uit om voor te dragen uit hun werk. Natuurlijk zijn juist predikanten daar bijzonder geschikt voor. Voordrachtskunst is een belangrijk onderdeel van hun opleiding. Zij trekken er op doordeweekse dagen opuit om voor te lezen uit hun eigen

**voordrachts-
kunst**

improvisatie werk en dat van anderen. Sommigen van hen leggen zich daarbij toe op de **improvisatie**: een voordracht die slechts in hoofdpunten is voorbereid en uit het hoofd wordt gehouden.

Verschillende waardering

De domineedichters oogsten veel lof. Hun werk verschijnt in herdruk na herdruk. Bij jubilea wordt soms in het hele land aandacht aan hun werk besteed. Toch is hun roem niet blijvend. Een van de eersten die hun werk bekritiseert als 'dichtkunst van de huiselijke haard', een tweederangs dichtkunst, is de ex-predikant en literatuurcriticus Busken Huet. Rond 1880 begint een groepje jonge dichters een aanval op de domineedichters. Deze zogenaamde Tachtigers bespotten hun werk. De voortgaande ontkerkelijking en verwereldlijking hebben ertoe bijgedragen dat domineedichters niet meer begrepen en daarom niet meer gewaardeerd worden.

Hun poëzie is vaak niet van een hoog dichterlijk gehalte en wordt meestal afgedaan als 'berijmde stichtelijkheid'. Toch zijn deze schrijvers van betekenis geweest:

- In de eerste plaats hebben zij een cultuurhistorische betekenis. Zij zijn de vertegenwoordigers van een bevolkingsgroep die in de negentiende eeuw heel belangrijk is: de rijkere burgerij.
- Ten tweede vormen ze een wezenlijk contrast met de Beweging van Tachtig, die een nieuwe tijd in de literatuurgeschiedenis inluidt. De Tachtigers verzetten zich tegen alles wat voor de predikanten normaal is. In plaats van geachte burgers komen nu 'revolutionairen' aan het woord, die de schoonheid willen vereren in plaats van God. Dichtkunst wordt als diepzinnige kunst voor een ingewijde elite een doel in zichzelf, in plaats van een middel om een grote menigte te bereiken.
- Dat laatste is tegelijkertijd een derde facet van hun betekenis: zij worden zeer gewaardeerd en door velen gelezen. Het maatschappelijk belang van hun poëzie is dan ook groot geweest.
- Ten slotte kan niemand ontkennen dat het werk van deze dichters literaire waarde heeft. Ook in hun poëzie zijn gedichten te vinden die 'onsterfelijk' zijn. Een heel duidelijk voorbeeld is 'De moerbeitoppen ruisten' van Nicolaas Beets (4.3).

"Ten slotte kan niemand ontkennen dat het werk van deze dichters literaire waarde heeft."

Een nieuw geluid

1853 - 1890
Vincent van Gogh
De moderne
kunstenaar

1854-1929
Aletta Jacobs
Vrouwenemancipatie

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

naturalisme

literaire stroming die rond 1870 in Frankrijk is ontstaan en die methoden van de natuurwetenschappen ook in de menswetenschappen wil toepassen. Erfelijkheid en milieu ziet men als bepalende omstandigheden.

impressionisme

het zo nauwkeurig mogelijk uitbeelden van nuances, indrukken en gevoelens door een schilderend taalgebruik

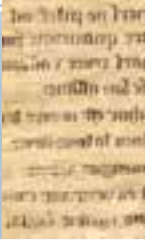
neoromantiek

stroming die ruimte geeft aan de verbeelding, en de droom boven de werkelijkheid stelt

noodlot

macht die onverbiddelijk bepaalt hoe iemands leven verloopt

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe de Beweging van Tachtig ontstaan is en wat de Tachtigers samenbindt;
- in welk tijdschrift de Tachtigers publiceren;
- wat volgens de naturalisten de taak van een schrijver is;
- wat de impressionistische schrijfstijl kenmerkt;
- wat kenmerkend is voor de neoromantiek;
- wat het ideaal van de jongeren rond *Van nu en straks* is;
- rond welk tijdschrift protestantse schrijvers zich tot 1940 verzamelen.

5.1 Algemene inleiding

Vernieuwing in de literatuur

*Een nieuwe lente en een nieuw geluid:
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit...*
Herman Gorter

Een nieuw geluid, dat is het wat enkele jonge dichters omstreeks 1880 willen laten horen. Met minachting en spot spreken zij over het werk van de vorige dichtersgeneratie. Zij willen échte poëzie schrijven!

Ook in het proza is er vernieuwing: de naturalistische verhalen die tegen het einde van de negentiende eeuw geschreven worden, verschillen behoorlijk van de verhalen die tot dan toe verschenen zijn. Omstreeks 1910 schrijven neoromantici hun verhalen, die op hun beurt totaal anders zijn dan de naturalistische verhalen. Nieuw is ook de impressionistische stijl, toegepast in proza én in poëzie. Vernieuwing in de literatuur heeft ook in Vlaanderen de aandacht van jongeren.

Portret van Albert Verwey door Jan Veth, 1885.

De Beweging van Tachtig

De vernieuwing in de poëzie begint als begaafde leerlingen zoals Willem Kloos, Jacques Perk en Albert Verwey op school gestimuleerd worden buitenlandse literatuur te lezen en zelf gedichten te schrijven. Deze jongeren bezoeken literaire avonden en krijgen de gelegenheid te publiceren in het tijdschrift *De Nederlandse Spectator*.

Zij richten een letterkundig genootschap op. Hun opvattingen over poëzie verschillen, maar de afkeuring van de bestaande dichtkunst bindt hen samen. Niets dan hoon hebben ze voor de domineespoëzie uit de tweede helft van de negentiende eeuw. De dominee-dichters moeten het vooral ontgelden vanwege hun retorische taalgebruik, de keuze voor huiselijke en godsdienstige onderwerpen en de voorkeur voor het toegankelijke gelegenhedsgedicht.

Een belangrijk uitgangspunt voor de poëzie van de Tachtigers is dat het in de kunst alleen om schoonheid gaat, en niet om het doorgeven van een moralistische

boodschap: kunst als doel, niet als middel.

Graag willen de jonge letterkundigen een eigen tijdschrift uitgeven. In de bestaande tijdschriften, waarvan *De Gids* het belangrijkste is, zien ze te weinig mogelijkheden voor jonge kunstenaars.

De Nieuwe Gids

In 1885 verschijnt het eerste nummer van het tijdschrift *De Nieuwe Gids*. Net als *De Gids* is het geen zuiver literair blad, maar een algemeen cultureel tijdschrift. Het bevat literaire bijdragen, maar ook onderwerpen als schilderkunst, architectuur, muziek, beeldhouwkunst en politiek worden besproken. De eerste redactieleden zijn Frederik van Eeden, Frank van der Goes, Willem Paap, Albert Verwey en Willem Kloos. Literair en ideologisch blijkt er uiteindelijk weinig eenheid tussen de redactieleden te bestaan. Al gauw valt de redactiegroep uiteen door onderlinge ruzies en blijft alleen Willem Kloos als redacteur over.

Het naturalisme

Vanaf ongeveer 1880 verschijnen de naturalistische verhalen. Uitgangspunt voor het **naturalisme** is de empirische methode van de natuurwetenschappen, waarbij men door observeren relaties van oorzaak en gevolg ontdekt en vervolgens wetmatigheden formuleert. Deze methode willen naturalisten ook toepassen om het karakter en gedrag van mensen te verklaren.

De Franse schrijvers Gustave Flaubert en Emile Zola zijn invloedrijke naturalisten. Zola formuleert de naturalistische grondregel: "Opvoeding voor een zeer klein, erfelijkheid voor verreweg het grootste gedeelte, bepalen het menselijk karakter."

Deze opvatting leidt tot een bepaalde manier van schrijven: het naturalistisch proza. De taak van de schrijver is, volgens Zola, nauwkeurig te beschrijven wat er met een persoon met een bepaalde aanleg in een bepaald milieu gebeurt. Daarbij mag hij het

verhaal niet mooier maken of er commentaar op leveren. De schrijver kruipt als het ware in de huid van een hoofdpersoon en levert een objectief verslag. Hij geeft een nauwkeurige en onbevooroordeelde weergave van de werkelijkheid.

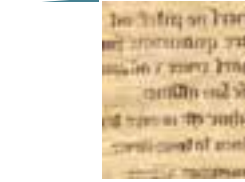

Emile Zola

Het impressionisme

In dezelfde tijd gaan schrijvers gebruikmaken van de impressionistische stijl. Uit "verwantschap met de grote negentiende-eeuwse schilderkunst", zoals de auteur Lodewijk van Deijssel schrijft.

Het **impressionisme** is van oorsprong een stroming in de schilderkunst, ontstaan rond 1860. Een impressionist wil de zichtbare werkelijkheid weergeven

naturalisme

impressionisme

Impression, soleil levant (Claude Monet, 1894).

door de stemming, de sfeer, op zich te laten inwerken en die indrukken (impressies) in kleur te vertalen. Een impressionistisch schilderij is dan ook een subjectieve weergave van de werkelijkheid. Daarin verschilt het van een realistisch schilderij: het realisme streeft naar een objectieve weergave van de werkelijkheid, vergelijkbaar met een foto.

Wat een impressionistische schilder met kleuren doet, proberen impressionistische schrijvers met woorden te doen. In het volgende voorbeeld is een brood op tafel 'geschilderd' in woorden:

Het hellende dak der korst, van boven, was donker zwart bruin en ging, bij het zijwaards afdalen van de korst, in een melk-chocola-kleurig bruin over, van daar in lichter bruin, geel bruin, en de onderkant was grijzig geel, zwart doorschemerd.

L. van Deijssel

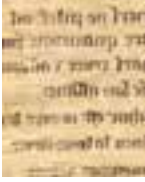
Sommige schrijvers gaan erg ver in wat men dan - positief bedoeld - 'woordkunst' noemt:

Er volgt een oogenblik van zwaardrukkende stilte, bruinzwart, waarin Cornelis op straat, geelbruin, het geronkel van eene kar op de keien hoort, en dichtbij, wit-zilver-gespikkeld, het tiktik-tiktik-tiktik van de pendule op den schoorsteenmantel.

Vosmeer de Spie

Zo nauwkeurig mogelijk worden (kleur)nuances, indrukken en gevoelens onder woorden gebracht door het gebruik van:

- veel schilderende bijvoeglijke naamwoorden;
- nieuwe woorden (neologismen), bijvoorbeeld *geronkel*;
- woordkoppelingen, bijvoorbeeld *wit-zilver-gespikkeld*;
- synesthesie, een vermenging van zintuiglijke indrukken, bijvoorbeeld *zwaardrukkende stilte, bruinzwart* (zwaardrukkende, bruinzwarte stilte);
- een afwijkende, 'verbrokkelde' zinsbouw.

“...De Vlaamse beweging, die streed voor erkenning van de Vlaamse taal en cultuur.”

Neoromantiek

Een aantal schrijvers wil rond 1910 weer ruimte geven aan de verbeelding. Zij stellen de droom boven de werkelijkheid. Deze auteurs willen terug naar de gevoelige, romantische kunst van de negentiende eeuw. Zo ontstaat de stroming van de **neoromantiek** (5.5).

neoromantiek

Vernieuwing in Vlaanderen

Ook in Vlaanderen zijn jongeren aan het eind van de negentiende eeuw verantwoordelijk voor een verandering in de literatuur. Zij borduren voort op het werk van De Vlaamse beweging, die streed voor erkenning van de Vlaamse taal en cultuur. In 1893 richten zij het tijdschrift *Van nu en straks* op. De vernieuwing van de letteren bindt hen samen. Ze willen de Vlaamse literatuur op een hoger niveau brengen en streven ernaar het niveau van de Europese literatuur te bereiken. Allen zijn bewonderaar van Guido Gezelle, die op een vernieuwende manier in de Vlaamse taal dichtte.

Belangrijke schrijvers van deze groep zijn August Vermeylen en Stijn Streuvels. In *De Wandelende Jood* wordt Vermeylens keuze voor het socialisme duidelijk. Streuvels is vooral bekend geworden met *De oogst* en *De Vlaschaard*, verhalen die zich afspelen op het Vlaamse platteland en waarin de natuurelementen zich als **noodlot** openbaren.

noodlot

Christelijke literatuur

Vanaf 1880 ontstaan er in de literatuur een katholieke, een humanistische en ook een strak georganiseerde protestants-christelijke beweging. Het christelijk-literair blad *Ons Tijdschrift* versijnt gedurende enkele jaren, vanaf eind negentiende eeuw. Later verzamelen protestantse schrijvers zich rondom het tijdschrift van de Jong-Protestanten, *Opwaartsche Wegen*, dat tot 1940 bestaat.

5.2 Poëzie van de Tachtigers

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

estheticisme	levenshouding waarin schoonheid vergoddelijkt wordt. Kunst dient schoonheid te verwezenlijken
l'art pour l'art	letterlijk vertaald 'kunst om de kunst'; autonome kunst
autonome kunst	onafhankelijke kunst; kunst niet als middel, maar als doel in zichzelf
sonnettencyclus	reeks van samenhangende sonnetten

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de uitgangspunten van de Beweging van Tachtig zijn;
- hoe je Jacques Perk, Willem Kloos en Herman Gorter in de Beweging van Tachtig kunt plaatsen;
- wat voor Perk en Kloos de aanleiding tot dichten is;
- hoe je de ontwikkeling in Gorters werk kunt weergeven;
- wat de betekenis van Tachtig voor de literatuur is.

Een veelbelovende jongeman

In de Letterkundige wereld wordt mijn naam een relletje! Heusch! Ik zeide u reeds welk oordeel Pierson over mijne Sonnetten geveld heeft, en dat hij verzocht ze in handschrift te mogen doorbladeren (...) Ten Brink schijnt zich tegenover Oom Henri P. dan al zeer gunstig over mij te hebben uitgelaten. Alberdingk Thijm las mijn werk voor op een college op de Kunst-Academie, met de bijvoeging of men zich kon voorstellen, dat de Dichter dezer Sonnetten maar even twintig kon zijn. Vosmaer en Schimmel bewezen hunne ingenomenheid door de opname in hun Tijdschriften. Hazebroek noemde mij gisteren collega-poëet, terwijl Ten Kate mij prees en de hand drukte, met de verzekering, dat ik zoo'n uitstekenden aanleg had.

Dit schrijft de jonge dichter Jacques Perk op 20 juni 1881 enthousiast aan zijn tante. Het zijn dan ook mannen van naam die hem lof toezwaaien: niet alleen professoren, gezaghebbende critici, tijdschriftredacteurs, maar ook gewaardeerde domineedichters.

Het sonnet dat hij kort daarvoor had voltooid, zullen de heren nog wel niet gelezen hebben. Dan zou hij in plaats van lof zeker kritiek te horen hebben gekregen, vooral van de predikanten in het gezelschap.

Het gedicht eindigt zo:

*Schoonheid, o, gij, wier naam geheiligd zij,
Uw wil geschiede; kome uw heerschappij;
Naast u aanbidde de aard' geen andren god!*

*Wie éénmaal u aanschouwd', leefde genoeg;
Zoo hem de dood in dezen stond' versloeg...
Wat nood? Hij heeft genoten 't hoogst genot!*

Perk misbruikt hier woorden van het Onze Vader. Niet God wordt in dit sonnet verheerlijkt, maar de schoonheid! Die moet zelfs aanbeden worden als het hoogste goed.

Deze aanbedding van de schoonheid zal een van de uitgangspunten worden van de Beweging van Tachtig (5.1).

Uitgangspunten van de Beweging van Tachtig

De Tachtigers schrijven voornamelijk poëzie. Als de gedichten van Jacques Perk na diens vroege dood uitgegeven worden, schrijft Willem Kloos de inleiding voor deze uitgave. Deze inleiding staat bekend als het *Manifest van Tachtig*.

Naam: Jacques Perk
(Dordrecht 1859 – Amsterdam 1881)

Belangrijke titels:

Gedichten (1882)

Opmerkelijk:

Schrijft in een brief over "die juffrouw Mathilde, als alle 'fijntjes' nogal onbetekenend", terwijl Mathilde hem (vaag) herinnerde als "ennuyeux, blondasse, fadasse et collant" (vervelend, blonderig, sloom en plakkerig).

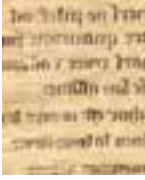

PASPOORT: JACQUES PERK

Daarin verwoordt Kloos de visie van de Beweging van Tachtig op de taak van de dichter en het wezen van de poëzie.

De uitgangspunten zijn:

- estheticisme** 1. *het estheticisme*. Er is een intens verlangen naar schoonheid en niets anders dan de schoonheid, die verheerlijkt, zelfs vergoddelijkt wordt.
- l'art pour l'art
of
autonome kunst** 2. *kunst om de kunst (l'art pour l'art of autonome kunst)*. Kunst mag geen ander doel hebben dan kunst te zijn, een voorwerp van schoonheid. Kunst mag dus nooit tot doel hebben een morele les te verkondigen.
- 3. *het individualisme*. De kunstenaar moet alleen zijn persoonlijke emoties uiten. Kloos brengt het zo onder woorden: "Kunst moet zijn de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie."
- 4. *de zintuiglijke waarneming*. Kunst moet beeldend zijn. Men moet uitgaan van de zintuiglijke waarneming, waarbij alle zintuigen betrokken zijn: oor, oog, reuk, smaak en gevoel.
- 5. *kunst is passie*. Alleen vanuit passie, sterke emotie, kan kunst voortkomen.
- 6. *vorm en inhoud zijn één*. In een goed gedicht staan alle woorden op de juiste plaats, en zijn de goede rijmen en ritmes gebruikt.

Drie dichters van Tachtig

Jacques Perk, een verliefde dichter

Jacques Perk noemt men wel de heraut van de Beweging van Tachtig.

In de zomer van 1879 maakt de familie Perk een vakantiereis naar de Ardennen. Jacques ontmoet daar de blonde Mathilde Thomas, die in hetzelfde hotel logeert. Ze trekken enkele dagen met elkaar op en maken wandelingen door de prachtige natuur, zonder dat het in die enkele dagen iets wordt tussen hen beiden. Dan komt het afscheid, waarna Jacques Mathilde nooit meer zal terugzien.

Hoe kort het contact ook geweest is, zij inspireert hem in de maanden erna tot het schrijven van meer dan honderd sonnetten. Jacques maakt er een **sonnetten-cyclus** van, de zogenaamde *Mathilde-cyclus*. In het volgende sonnet verheerlijkt hij de schoonheid van Mathilde. De laatste regel klinkt als een geloofsbelijdenis.

sonnettencyclus

Aan Mathilde

*Wanneer de moeder van het licht weer licht,
En voor haar goud de zwarte mist doet wijken,
Dan laat ze 'r stralen langs de bloemen strijken,
En dankbaar doet elk bloemeke zijn plicht.*

*Zodra de bloem de lieve zon ziet prijken,
Dan wolkt ze wierook op in wolken dicht,
En geurenmoeder wordt het moederlicht...
Ik moet, Mathilde, u aan de zon gelijken!*

*Gij zijt de moeder van deez' liederkrans -
Gij hebt die met uw zonneblik geschapen
In 't zwarte hart; zo 't glanst, 't is door úw glans.*

*Met úwe bloemen krans ik u de slapen,
Uw eigen schepping leg ik om uw hoofd;
Zo zij uw naam voor eeuwiglijk geloofd! -*

In een ander sonnet is de schoonheid van Mathilde zelfs symbool geworden voor alle schoonheid:

*Zoo zong ik, wat verblijdde of heeft gesmart...
Mathilde! ik ween van weelde bij 't beseffen:
Ik drukte in u een ideaal aan 't hart!*

Naam: Willem Kloos
(Amsterdam, 1859 – Den Haag, 1938)

Belangrijke titels:

Inleiding voor de uitgave van de gedichten van Perk (1882)
De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek (1886) (medeauteur: Albert Verweij)
Verzen (1890)

Opmerkelijk:

Schrijft na onenigheid met mederedacteuren aan hen gerichte scheldsonnetten.

PASPOORT: WILLEM KLOOS

Niet alleen Mathilde, maar ook de natuur van de Ardennen is Perks inspiratiebron. Zo bezingt hij op een persoonlijke, impressionistische wijze de schoonheid van de natuur:

Uchtendgroet

*De hemel vlamt; de blonde dageraad
Rijst uit die rotsen, en vervult met geuren
Het dal, dat zich in gloed van rozen baadt,
En zwelgt in frissen dauw en gouden kleuren.*

In het voorjaar van 1881 heeft Jacques een ander meisje ontmoet: de Arnhemse Joanna Blancke. Ook zij inspireert hem tot het schrijven van poëzie. Voor haar schrijft hij het gedicht 'Iris' over de geboorte van de regenboog, met de beroemde beginregels:

*Ik ben geboren uit zonnegloren
En een zucht van de ziedende zee,
Die omhoog is gestegen, op wieken van regen,
Gezwellen van wanhoop en wee.*

Willem Kloos, een zwaarmoedige denker

De jonge wees Willem Kloos voelt zich erg eenzaam. Het is een grote schok voor hem als hij hoort dat zijn beste vriend zelfmoord gepleegd heeft. Hij schrijft dan zijn eerste gedichten, vol zwaarmoedige gedachten aan een voorbij geluk. Enkele jaren later wijst een meisje op wie hij verliefd is, hem af. Ook die ervaring

levert een aantal sombere sonnetten op. In de lente van 1880 ontmoet hij Jacques Perk, die hem zijn Mathilde-gedichten laat lezen. Kloos vindt ze prachtig. Maar in het voorjaar van 1881 verbreekt Jacques de vriendschap, omdat hij die als te benauwend ervaart. Dit leidt tot een reeks weemoedige sonnetten.

Het zijn verdrietige persoonlijke ervaringen die Kloos brengen tot het schrijven van poëzie. Hij is de belangrijkste (later de enige) redacteur van *De Nieuwe Gids*.

Een bekend geworden sonnet staat hieronder. Er spreekt een innerlijk conflict uit: de trotse, ongenaakbare kunstenaar hunkert als eenzame verliefde naar tederheid. Het gedicht verwoordt het tragisch dichterschap van Willem Kloos.

*Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten.
En zit in 't binnenst van mijn ziel ten troon
Over mij-zelf en 't al, naar rijks-geboôn
Van eigen strijd en zege, uit eigen krachten, -*

*En als een heir van donker-wilde machten
Joelt aan mij op, en valt terug, gevloôn
Voor 't heffen van mijn hand en heldre kroon:
Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten,*

*En toch, zo eind'loos smacht ik soms om rond
Uw overdierbre leên den arm te slaan,
En, luid uitsnikkende, met al mijn gloed*

*En trots en kalme glorie, te vergaan
Op uwe lippen in een wilden vloed
Van kussen, waar 'k niet langer woorden vond.*

“Het zijn verdrietige persoonlijke ervaringen die Kloos brengen tot het schrijven van poëzie.”

Naam: Herman Gorter
(Wormerveer 1864 – Sint-Joost-ten-Node 1927)

Belangrijke titels:

Mei (1889)

Verzen (1890)

Opmerkelijk:

Na een politieke redevoeing zegt een partijgenoot tegen hem: "Herman, ga naar huis en dicht Juni, Juli, Augustus en September." Sportfanaat. Beoefent de sporten cricket, tennis, zeilen, hardlopen en voetbal. Is betrokken bij de oprichting van de Nederlandsche Voetbal- en Athletiek Bond in 1889. Willem Kloos vindt bij de eerste ontmoeting dat Gorter meer weg heeft van "een flinken voetballer dan van een lever in de diepere psychische gewesten"!

PASPOORT: HERMAN GORTER

Herman Gorter, een gevoelig jongmens

Herman Gorter is de belangrijkste dichter van de Beweging van Tachtig. Die reputatie berust vooral op twee publicaties: het lange, verhalende gedicht *Mei* en de bundel *Verzen*.

In *Mei* beschrijft Gorter in klankvolle, beeldende verzen de natuur van het Nederlandse landschap, op een hoogst individuele manier. Het is poëzie zoals Kloos altijd voor ogen heeft gestaan. Hij noemt het "een schatkamer van schoonheid".

Gorters gedicht bestaat uit drie zangen. Het vertelt van het meisje Mei, dat vanuit zee het strand betreedt en in het duinlandschap de lente brengt en viert. Daarna gaat ze op zoek naar de blinde god Balder, omdat zijn muziek haar heeft betoverd. Ze vindt hem, maar de god Balder, die eeuwig is, kan zich niet met de sterfelijke Mei verenigen. Ze keert terug en sterft, om plaats te maken voor Juni, haar zuster.

Er zijn veel interpretaties van het lange gedicht gegeven, maar wezenlijk voor het gedicht is de klankvolle schildering van het Nederlandse landschap. Het gedicht is het belangrijkste voorbeeld van impressionistisch taalgebruik. Om daarvan een indruk te geven, volgt hier het beroemde begin:

*Een nieuwe lente en een nieuw geluid:
Ik wil dat dit lied klinkt als het gefluit,
Dat ik vaak hoorde voor een zomernacht,
In een oud stadje, langs de watergracht -*

*In huis was 't donker, maar de stille straat
Vergaarde schemer, aan de lucht blonk laat
Nog licht, er viel een gouden blanke schijn
Over de gevels van mijn raamkozijn.
Dan blies een jongen als een orgelpijp,
De klanken schudden in de lucht zoo rijp
Als jonge kersen, wen een lentewind
In 't boschje opgaat en zijn reis begint.*

In dezelfde tijd schrijft Gorter korte gedichten. Het zijn directe weergaven van waarnemingen en gevoelens. Zo ontstaan zeer individuele gedichten, die Kloos tot de uitspraak brengen: “de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie”. Deze verzen worden verzameld in de bundel *Verzen*.

Na 1890 kiest Gorter voor het socialisme. Hij verwerpt het schoonheidsideaal van de Beweging van Tachtig en zet zich, ook met zijn dichtkunst, in voor de klassenstrijd.

Betekenis van Tachtig

Het negatieve beeld dat de Tachtigers hebben van de negentiende-eeuwse literatuur, wordt het gebruikelijke beeld in de literatuurgeschiedenis. Lange tijd heeft men, in navolging van de Tachtigers, de negentiende eeuw afgedaan als een periode van middelmatigheid en gezapigheid. Pas aan het eind van de twintigste eeuw komt er meer waardering voor de letterkunde van de negentiende eeuw. Onder invloed van het individualisme van Tachtig is de plaats van literatuur in de maatschappij veranderd. Literatuur wordt niet langer als een ‘gezelschapsspel’ in genootschappen beoefend, maar door individuele dichters. Poëzie wordt “een zaak van weinigen voor weinigen” (Kloos). Gedichten geven vaak zeer individuele indrukken weer, wat soms leidt tot moeilijk te begrijpen poëzie. Het voordragen van gedichten in gehoorzalen heeft plaatsgemaakt voor een stilleescultuur: gedichten worden gelezen door individuele lezers. Daarmee hangt samen dat gedichten soberder worden. Ze zijn niet meer zo retorisch van toon. Het ideaal van autonome kunst, gevoed door de gemeenschappelijke afkeer die de Tachtigers van de bestaande moralistische domineespoëzie hebben, heeft meegewerkt aan de verbanning van de moraal uit de kunst. Zo is de basis gelegd voor een moderne literatuur waarin voor God en religie geen plaats meer is.

Tennisclubje. Jacqueline van der Waals (middelste rij, tweede van links). Herman Gorter staat derde van links (11 oktober 1891).

5.3 Louis Couperus, *Eline Vere*

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

psychologische roman	romangenre waarin de nadruk ligt op de beschrijving van het innerlijk van de personages, hun gedachten, gevoelens en drijfveren
determinisme	leer die ervan uitgaat dat het karakter van de mens wordt bepaald door erfelijkheid en milieu en dus in wezen vastligt

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

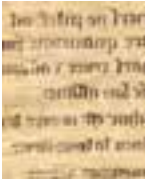
- hoe de stijl van Couperus te typeren is;
- hoe je kort de levensbeschouwing van Couperus onder woorden kunt brengen;
- wat de kenmerken van de naturalistische roman zijn;
- wat de hoofdlijn van *Eline Vere* is;
- wat de naturalistische kenmerken van *Eline Vere* zijn;
- wat de betekenis van Couperus' schrijverschap is.

Een nieuw feuilleton

Men verdrong zich in de tot kleedkamer ingerichte eetzaal. Voor een psyché stond Frederique van Erlevoort, met los hangende haren, zeer bleek onder een dunne laag poudre-de riz, de wenkbrauwen als door een enkele penseelstreek zwarter getint. 'Haast je dan toch Paul! We komen niet klaar!' zeide ze, een weinig ongeduldig, met een blik op de pendule.

Voor haar knielde Paul van Raat, en zijn vingers plooiden een lange, ijle sluier, van goud en karmozijn, als een draperie om haar middel. De stof wolkte op het roze fond van haar onderkleed; haar hals en armen waren, sneeuwwit van de veloutine, vrijgelaten en flonkerden in de glans van, door elkander gestrengelde, snoeren en ketenen.

'O, wat een tocht! Hou toch de deur dicht, Dien!' gilde Paul een oude meid na, die bevrucht met enige japonnen, de kamer verliet.

In het Haagse dagblad *Het Vaderland* verschijnt in 1888 de eerste aflevering van een nieuw feuilleton: *Eline Vere*, geschreven door de tot dan toe onbekende schrijver Louis Couperus. Het succes van het verhaal is groot. Veel lezers zijn geroerd door de noodlottige ondergang van de hoofdpersoon, die het slachtoffer wordt van erfelijke zwaarmoedigheid. Op het balkon van de paardentram fluistert men elkaar toe: 'Heb je 't al gehoord? Eline is dood.'

Later verschijnt het verhaal als roman. *Eline Vere* is een naturalistische **psychologische roman**.

psychologische roman

De stijl van Couperus

In bovenstaand fragment valt het impressionistische taalgebruik op. De schrijver maakt overvloedig gebruik van schilderende bijvoeglijke naamwoorden, zeker in de tweede alinea: *een lange, ijle sluier ... ketenen*. Dit is kenmerkend voor de stijl van Couperus. Dat geldt ook voor de 'deftige' woordkeus, met veel Franse woorden. Zo wordt er niet over een spiegel gesproken, maar over een *psyché*, niet over dun, maar over *ijl* en lees je over *veloutine* en *poudre-de-riz*. De voorliefde voor dergelijke woorden past bij de inhoud van Couperus' werk. In verschillende romans beschrijft hij het leven in het gegoede milieu rond 1900. De namen van zijn hoofdpersonen, zoals Frederique en Paul, zijn daarbij passend gekozen. Ten slotte is de zinsbouw in dit fragment typerend voor Couperus' stijl: lange zinnen die in korte stukjes worden gebroken, zodat een sfeer van traagheid en melancholie ontstaat.

"Op het balkon van de paardentram fluistert men elkaar toe: 'Heb je 't al gehoord? Eline is dood.'"

Naam: Louis Marie Anne Couperus
(Den Haag 1863 – Rheden 1923)

Belangrijke titels:

Eline Vere (1889)

De stille kracht (1900)

Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan (1906)

Iskander (1920)

Opmerkelijk:

Volgens Couperus' biograaf Frédéric Bastet inspireerden mensen uit Couperus' omgeving hem bij het beschrijven van zijn hoofdpersoon Eline Vere, en was de schrijver zich ervan bewust dat "Elines grillige, oververfijnde karakter tevens veel trekken van Couperus zelf vertoonde".

Als *Eline Vere* als roman uitgekomen is, koopt Couperus van zijn zelfverdiende geld een mooi schrijfbureau.

PASPOORT: LOUIS COUPERUS

Eline Vere

Eline Vere is de dochter van een kunstschilder, die wel talent heeft, maar door gebrek aan doorzettingsvermogen geen werk produceert. Na de dood van haar ouders is ze opgegroeid bij een tante in een al te beschermd milieu. Van haar vader heeft ze niet alleen artistieke begaafdheid geërfd, maar ook de willoosheid, die door het milieu waarin ze leeft, nog versterkt wordt. Ze woont in bij haar zwager Henk van Raat en haar zuster Betsy, die het doorzettingsvermogen van haar moeder heeft. Het leven van de nerveuze Eline beweegt zich van het ene feestje naar het andere in de grote clan van familieleden, aangetrouwde familie, vrienden en kennissen. Eline houdt ervan zich te laten wegglijden in fantasieën die de werkelijkheid vervangen. Ze heeft een grote liefde voor de opera. Hier kan ze haar fantasie ongeremd laten gaan. Zo wordt ze in stilte verliefd op de operazanger Fabrice, van wie ze portretten verzamelt. Als ze tijdens een soloconcert ziet hoe hij er in werkelijkheid uitziet, is ze ontgoocheld door zijn lelijkheid.

Als Otto van Erlevoort haar een huwelijksaanzoek doet, stemt ze aarzelend toe. Ze weet niet zeker of ze werkelijk van hem houdt. Op het buitenverblijf van de Van Erlevoorts voelt ze zich redelijk evenwichtig en gelukkig. Maar altijd heeft ze een vage angst voor de toekomst. Het noodlot komt in de gedaante van haar neef Vincent Vere, die Henk en Betsy tijdelijk in hun huis opnemen. Eline verpleegt haar ziekelijke neef

en komt helemaal onder invloed van zijn theorieën. Ze hebben overeenkomstige karaktertrekken. Hij is willoos, zelfs lui en een profiteur. Tegenover anderen verdedigt zij hem en daardoor komt ze in conflict met Otto. Als ze hun verloving verbroken heeft, is Eline diep wanhopig en komt ze in een crisis terecht. Na een hooglopende ruzie met Betsy ontvlucht ze op een stormachtige avond het huis.

Zij vat daarbij een ernstige kou. De behandelend arts betwijfelt of ze zal genezen, want er speelt meer:

Maar verder zag hij in Eline iets wat hij het noodlot van haar familie kon noemen. Eline's vader had dat gehad, Vincent had dat. Het was een zielstorende verwarring harer zenuwen, die de verwarde snaren van een gesprongen en ontredderd speeltuig gelijk waren.

Omdat Eline weigert naar haar familieleden terug te gaan, komt oom Daniël, haar voogd, die haar meeneemt naar Brussel. Daar ontmoet ze Lawrence St. Clare, de Amerikaanse vriend van haar neef. Ze weigert zijn huwelijksaanzoek, ondanks haar genegenheid voor hem:

Waarom niet...herhaalde zij peinzend. Omdat ik, al ben ik jong, gebroken ben. Waarom wil je dat niet inzien? Omdat alles in me verbrijzeld is, omdat ik een ruïne ben...

Terug in Den Haag woont ze in een pension. Haar toestand verslechtert. Steeds meer lijdt ze onder neerslachtigheid, hallucinaties en angsten. Door haar verlangen naar slaap neemt ze een te grote dosis morfinedruppels, wat haar noodlottig wordt.

Louis Couperus

Louis Couperus stamt uit een voornaam geslacht. Van zijn negende tot zijn vijftiende woont hij met zijn ouders in Batavia, de hoofdstad van Nederlands-Indië. De exotische sfeer van het Oosten beïnvloedt de jonge Louis. In Den Haag gaat hij naar de hbs, maar hij verlaat die voortijdig. Hij gaat voor de onderwijsakte Nederlands studeren, maar heeft nooit lesgegeven.

Na zijn examen houdt hij zich bezig met schrijven. Veel succes heeft hij niet: zijn gedichten slaan niet aan bij het publiek. Pas met de psychologische roman *Eline*

“In veertig jaar tijd schrijft hij meer dan zestig boeken.”

Vere beginnen zijn successen. De schrijver komt over als een dandy, door zijn verfijnde levenswijze en bijzondere zorg voor uiterlijk en kleding. Louis Couperus trouwt met zijn achternicht Elizabeth Baud. Samen reizen ze veel. Het echtpaar woont hoofdzakelijk in Zuid-Frankrijk (Nice) en Italië. Door de Eerste Wereldoorlog is Couperus gedwongen weer in Nederland te gaan wonen, maar daarna begint het reizen opnieuw, onder andere naar Japan. In veertig jaar tijd schrijft hij meer dan zestig boeken. Het werk van Couperus is veelzijdig. Het bevat psychologische romans, klassieke romans, Indische romans, nouvelles, verhalen, schetsen, reisverslagen en sprookjes.

In twee werelden

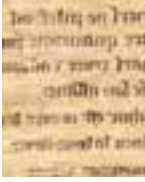
Het opgroeien en wonen in twee cultuursferen, Nederland en Indië, weerspiegelt zich in Couperus' werk. Daarin valt een tegenstelling op tussen de noordelijke en zuidelijke streken, met name Den Haag tegenover het Middellandse Zeegebied. Het noorden staat voor somber, koud, onvrij en mannelijk; het zuiden symboliseert warmte, opgewektheid, openheid, vrijheid en het zacht vrouwelijke. Couperus heeft duidelijk een voorkeur voor het zuiden: van nature hunkerde hij naar warmte en zuidelijkheid. Hij zou graag eeuwen eerder, als een klassieke heiden, in een van de landen rond de Middellandse Zee geleefd hebben.

Kenmerken van naturalistische romans

Naturalistische romans kun je goed herkennen:

determinisme

1. Het naturalisme gaat uit van het **determinisme**. Het karakter van de mens ligt in wezen vast en wordt bepaald door erfelijkheidsfactoren en door de omstandigheden waarin hij leeft (milieu).
2. De hoofdpersoon heeft een nerveus karakter en reageert vaak overgevoelig, bijvoorbeeld op muziek.
3. Er is een conflict tussen de fijngevoelige hoofdpersoon en de nuchtere, niet-begrijpende omgeving. Uit het verhaal spreekt een afkeer van de zelfgenoegzame burgerij met haar kleingeestige moraal.

4. Er is grote belangstelling voor seksualiteit. De schrijver wil het hele leven in beeld brengen, dus ook wat verborgen is. De burgerlijke seksuele moraal wordt als schijnheilig ontmaskerd.
5. Een naturalistisch verhaal is altijd het verhaal van een ontzuivering. Eerst lijkt het met de hoofdpersoon nog wel goed te komen, maar uiteindelijk loopt het slecht af.
6. De gebeurtenissen in het verhaal zijn objectief beschreven: er is geen auctoriale verteller die commentaar geeft op de gebeurtenissen, maar een personaal vertelperspectief. De lezer ziet de gebeurtenissen dus door de ogen van een verhaalpersonage.
7. Om objectiviteit te bereiken, zijn de dialogen zo natuurgetrouw mogelijk weergegeven, inclusief vloeken en ruwe taal.

Daarnaast leven auteurs zich uit in woordkunst, het schilderen met woorden (zie 5.1).

Soms combineert een auteur woordkunst met een dialoog in spreektaal:

Eetgraag lepelden ze de laurwvete soep, die op elke lepel een geellaagje achterliet en dikkervet stolde laatste lestje op de borden.

'Hoe is dat soepie?' vroeg juffrouw Meks.

'Dat soepie is best, dat soepie is heel best,' dikpraatte man van huisjuffrouw vergenoegd.

J.I. de Haan

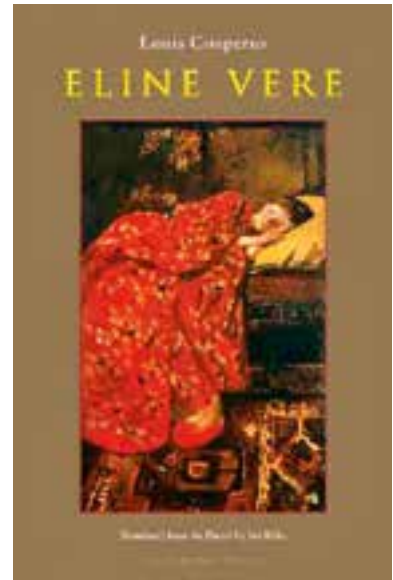
8. In het werk van sommige schrijvers is de macht van het noodlot bepalend: het blinde noodlot, waartegen de mens niets kan doen, bepaalt onverbidde-lijk hoe iemands leven verloopt. Deze visie is ontleend aan de klassieke oudheid, en moet niet verward worden met het geloof in Gods voorzienigheid. Christenen wijzen de noodlots-gedachte af, omdat zij geloven dat door Gods voorzienigheid alle dingen niet bij toeval of door het noodlot, maar van Zijn Vaderlijke hand hun toe-komen.

Belangrijke Nederlandse naturalistische schrijvers zijn Louis Couperus en Marcellus Emants, die met *Een nagelaten bekentenis* zijn bekendste naturalistische roman schrijft.

Eline Vere, een naturalistische roman

Eline Vere is een schoolvoorbeeld van een naturalistische roman, vanwege de volgende kenmerken:

- *Determinerende factoren: erfelijkheid en milieu.* Eline heeft, net als haar vader, een artistieke aanleg, maar komt, net als hij, er niet toe om artistiek werk af te leveren. Bovendien is er de invloed van het te beschermde milieu waarin ze is opgegroeid en van het milieu waarin ze zich bevindt. Haar neef Vincent vertoont dezelfde karaktereigenschappen als Eline. Hij zou zich geheel willen onttrekken aan de eisen van het leven. Lijnrecht daartegenover staat Elines zuster Betsy, die op haar moeder lijkt: kordaat en doortastend.
- *Een nerveus karakter.* Eline heeft een nerveus karakter. Haar reacties zijn vaak heel heftig. Ze is een meisje van uitersten, soms snikkend van vreugde en dan weer van verdriet. Na een ruzie met Betsy over het gedrag van Vincent vlucht ze in overspannen toestand het huis uit en in de stromende regen rent ze door de straten van Den Haag naar een vriendin. Ook het onderstaande fragment is een voorbeeld van een overspannen reactie. Ze is *overgevoelig voor muziek*. In de opera raakt Eline sterk onder de indruk van de tenor Fabrice.
- *Conflict van de hoofdpersoon met de niet-begrijpende, nuchtere omgeving.* De relatie tussen Eline en Betsy is hiervan een voorbeeld.
- *De geschiedenis van een ontzuivering.* Ondanks dat er periodes zijn waarin Eline zich evenwichtiger en gelukkiger voelt, bijvoorbeeld wanneer ze logeert op het buitenverblijf van de familie Van Erlevoort, gaat het steeds slechter met haar en uiteindelijk loopt het dramatisch met haar af.
- *Een objectieve beschrijving.* Er is geen verteller die commentaar geeft op de personages.
- De macht van het *noodlot* bepaalt Elines leven.

Niet willen, maar moeten

Het noodlot bepaalt uiteindelijk het leven van Eline Vere. Hoe zij ook spartelt om uit het net te komen dat het leven om haar gespannen heeft, het leidt steeds tot een mislukking en uiteindelijk tot de ondergang. Zo wil zij van Otto houden, maar zij is niet in staat hem haar liefde te geven. Zij wil niet, maar moet...

Zodra zij haar naam gezet had, was het gedaan, voor altijd... En zij draalde die naam te zetten en herhaalde telkens haar arme zinnen:

'Dan vind je iemand die je waard is en belangeloos van je houden zal, daar ben ik zeker van. Dan ben je gelukkig en dan heb je mij vergeten... Maar o, vergeet mij dan niet geheel en al; vergeet dan alleen je liefde voor me en denk nog eens aan me...'

Haar gehele ziel golfde op in de laatste smeekklacht...

'Denk dan nog eens om me, zonder wrok en haat, en denk dan nog eens om me...'

-Ik kan niet, ik kan niet! gilde zij opeens, en vatte het papier, nat van tranen, en bijna onleesbaar, op, om het te verscheuren, maar zij zuchtte slechts diep... en zij eindigde snel en kort... Daarna wiste zij haar gelaat af en schreef de brief over, een weinig kalmer, nu zij niet meer te denken had, wat zij zou zeggen...

Toen een postzegel op een enveloppe en het adres:

Den Hoog Welgeboren Heer

den Here O. Baron van Erlevoort ter Horze,

Lange Voorhout, Den Haag

Daarop las zij de brief over. Haar smart verlevendigde zich dadelijk bij de lezing dier wrede woorden, en nu zij slechts de brief had in te sluiten, aarzelde zij nog...

Wilde zij dan haar Otto verliezen, of... of wilde zij het eigenlijk niet? Neen, neen, zij **wilde** het niet, maar zij **moest** het; het was haar plicht, haar plicht... En zij drukte een lange kus op het papier, en sloot de enveloppe.

O,..., waarom moest zij leven, als er zulke smarten bestonden?

De betekenis van Couperus

Louis Couperus is een van onze belangrijkste romanschrijvers, met een geheel eigen stijl. Hij behoort niet tot de kring van de Tachtigers. Nooit heeft hij een bijdrage voor *De Nieuwe Gids* ingezonden. Couperus heeft een bijzondere gave om situaties en romanpersonages zo uit te beelden dat ze voor de lezer tot leven komen.

Ook is hij een schrijver die in zijn werk het moderne levensgevoel gestalte geeft. Couperus' boodschap is bewust niet-christelijk. In een groot deel van zijn oeuvre wordt de zinloosheid van het bestaan verwoord.

5.4 Frederik van Eeden, *Van de koele meren des doods*

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke relatie er is tussen het boek *Van de koele meren des doods* en Van Eedens leven;
- wat de hoofdlijn van het verhaal is;
- hoe Van Eedens verhouding is tot de andere redacteuren van *De Nieuwe Gids*;
- in hoeverre het besproken boek een naturalistische roman is;
- wat Van Eeden met zijn boek wil laten zien.

Gevoelig voor muziek

Het was in deze levenstijd, dat zij muziek begon te verstaan. En hier vond zij een machtiger kracht, om het schone en zuivere gevoelswezen in haar te verduidelijken en te versterken. Zij hield altijd veel van muziek, maar zoals men van de klank van iemands stem houdt, zonder te verstaan wat hij zegt. (...)

Maar op een zoete oktoberavond, bij schemering, liep zij in de tuin en hoorde pianospel door de open ramen. Het moest een vreemde zijn die speelde, want niemand van haar gezin kon het zo goed. Zij bleef drentelen en luisteren, en nu hoorde zij de melodie spreken, het zeggen en antwoorden der stemmen, het reïend samengaan der harmonieën. Huijverend hoorde zij het, en haar handen sidderden en vouwden zich als in smekende toenadering. 'Wat gebeurt daar?' fluisterde ze. 'Wat zeggen ze toch?' (...) 'Wat gebeurt daar allemaal?' Het waren de kleine klavierstukken van Schumann, die zij hoorde, waarin hij voor kinderen in melodieën spreekt. En hierdoor leerde zij wat deze taal is.

Een ander maal was het op een concert, waar zij heenging met een bevriend gezin. Daar zong een vrouw liederen. Hedwig vond die vrouw in aanvang lelijk, en het duurde enige tijd, dat zij het malle en gewone om zich heen vergeten kon. Maar toen zong die vrouw een bekend lied van Schubert, samenspraak van de Dood en het Meisje. Nu was de aandoening minder fijn, maar veel heftiger.

De geschiedenis van een vrouw. Hoe zij zocht de koele meren des Doods, waar verlossing is, en hoe zij die vond. Zo begint Frederik van Eeden het levensverhaal van Hedwig Marga de Fontayne.

Het verhaal in het kort

Hedwig is een meisje met een nerveus karakter. Ze wordt vaak gekweld door een sterk doodsverlangen. Als haar moeder aan tyfus overlijdt, komt er een 'juffrouw' in huis, die door haar manier van optreden niet geliefd is bij de kinderen De Fontayne. Als de juffrouw vermoedt dat Hedwig zichzelf bevredigt, wordt er een arts bijgehaald, die haar vertelt dat ze nu geen kinderen meer kan krijgen. Hedwig doet daarop een zelfmoordpoging. Ze heeft veel vragen op godsdienstig gebied. Hedwigs vader raakt na het overlijden van haar moeder verslaafd aan alcohol.

Haar huwelijk met Gerard, die door een traumatische jeugdervaring een afkeer heeft van seksualiteit, is niet gelukkig. Hedwig wordt geestelijk ziek en verblijft in diverse klinieken. Ze ontmoet de bekende pianist Ritsaert, met wie ze een verhouding krijgt. Haar man Gerard keurt de omgang

Naam: Frederik van Eeden
(Haarlem 1860 – Bussum 1932)

Pseudoniem:

Cornelis Paradijs

Belangrijke titels:

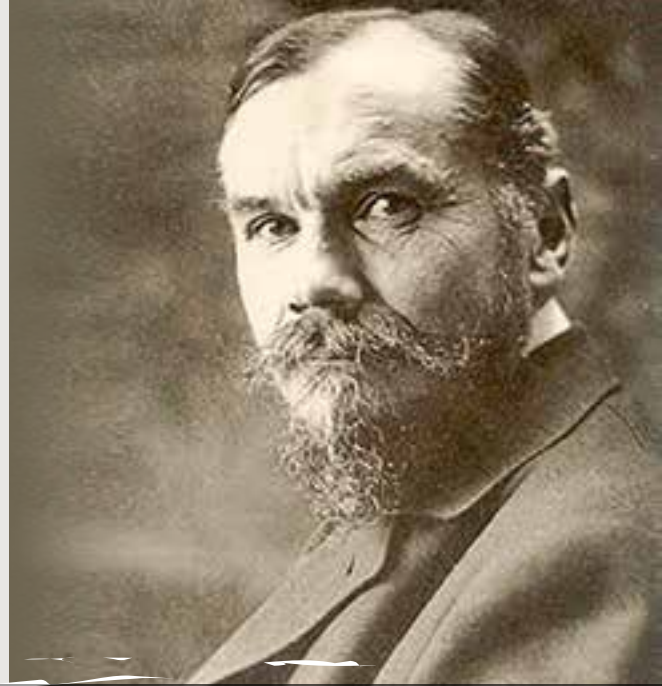
De kleine Johannes, deel 1 (1885)

Grassprietjes (onder pseudoniem) (1885)

Van de koele meren des dood (1900)

Opmerkelijk:

In een *Liber amicorum*, een vriendenalbum van Frederik van Eeden, staan bijdragen van onder anderen de psycholoog Sigmund Freud en de letterkundigen Stefan Zweig en Upton Sinclair.

PASPOORT: FREDERIK VAN EEDEN

met Ritsaert goed. Maar als Hedwig bekend dat ze overspel gepleegd heeft met Ritsaert, wil Gerard hem doden. Dat leidt tot Hedwigs tweede poging tot zelfmoord. Gerard en Ritsaert redden haar.

Hedwig en Ritsaert vertrekken daarna naar Engeland. Uit hun relatie wordt een dochtertje geboren, dat na 23 dagen sterft. Ritsaert heeft haar intussen verlaten, omdat hij zich wil richten op zijn carrière als pianist. Na de dood van de baby wordt Hedwig waanzinnig.

Na allerlei omzwervingen komt ze in een Parijse inrichting terecht. Als ze daaruit ontslagen is, raakt ze verslaafd aan morfine en werkt ze als prostituee om aan geld te komen. Ze bezwijkt aan haar verslaving en wordt opgenomen in een ziekenhuis, waar ze kennismaakt met de rooms-katholieke zuster Paula. Door haar toedoen vindt Hedwig het geloof in God terug.

Ze wil Ritsaert, die haar zoekt, niet meer ontmoeten. Als Gerard, met wie ze per brief contact gezocht heeft, haar afwijst, keert ze naar Nederland terug. Ze kiest voor werk in dienst van de medemens, als liefdezuster.

Op 33-jarige leeftijd overlijdt Hedwig aan een longontsteking.

Frederik van Eeden

Frederik van Eeden studeert geneeskunde en is daarna enkele jaren huisarts in Bussum. Dit werk schenkt hem weinig voldoening. Samen met een collega begint hij een psychiatrische kliniek in Amsterdam.

Als arts maakt Van Eeden kennis met de armen, waardoor hij belangstelling krijgt voor sociale problemen. Hij probeert actief mee te werken aan sociale her-

vormingen en sticht bij Bussum in 1898 de tuinbouwonderneming Walden, waar alle werknemers, ook de leidinggevenden, evenveel van de opbrengst krijgen. Dit experiment mislukt.

In 1900 publiceert hij *Van de koele meren des doods*. In deze psychologische roman komt zijn ervaring als psychiater duidelijk tot uiting.

Van Eeden is altijd zoekende geweest naar de zin van het bestaan. In 1922 gaat hij over tot het rooms-katholieke geloof, waarin hij rust hoopt te vinden.

Van Eeden en zijn mederedacteuren

Frederik van Eeden is medeoprichter en redacteur van het tijdschrift *De Nieuwe Gids* (1885). In het eerste nummer daarvan verschijnt het eerste hoofdstuk van zijn werk *De kleine Johannes*. Dit is verwonderlijk, want Van Eedens verhaal is een sprookje waaruit een overtuiging blijkt en past dus eigenlijk niet in het tijdschrift van de Tachtigers. Daarin verwacht je kunst zonder morele les, kunst om de kunst, aan te treffen. Hieruit blijkt dat Frederik van Eeden al vanaf het begin een andere kunstopvatting heeft dan zijn collega-redacteuren. Hij blijkt te kiezen voor kunst met een gedachte, een idee.

Wat hij wel gemeenschappelijk heeft met zijn mederedacteuren, is de afkeer van de domineespoëzie. Onder het pseudoniem Cornelis Paradijs publiceert hij de bundel *Grassprietjes of liederen op het gebied van Deugd, Godsvrucht en Vaderland*. De bundel bevat parodieën op de vaderlandslievende en huiselijke poëzie en ook ironische lofdichten op dominee-dichters als J.J.L. ten Kate (*Ten Kate! Ten Kate! / O koning der cantate!*) en Beets (*O Beets, wat zijt gij groot / Als God het niet verbood, / Dan zou ik u aanbidden*).

Van de koele meren des doods: een naturalistische roman?

Deze roman van Van Eeden heeft veel kenmerken van een naturalistische roman (zie 5.3):

- Hedwigs onevenwichtigheid wordt verklaard uit determinerende omstandigheden van erfelijkheid en milieu. Evenals haar moeder is ze 'fijnbewerktuigd' (nerveus, overgevoelig). Haar vader is aan alcohol verslaafd, zij aan morfine.
- Hedwig is een nerveuze, overgevoelige vrouw. De kracht die haar fantasieën op haar uitoefenen, komt ziekelijk over. Ze heeft de neiging zichzelf te kwellen en kent een groeiend verlangen naar de dood. Hedwig reageert overgevoelig op muziek.

“...een beeld dat Hedwig eerder in het verhaal ontleent aan Psalm 23.”

- Er is een conflict tussen de fijngevoelige hoofdpersoon en de nuchtere, niet-begrijpende omgeving.

Maar van nu af ook begon in haar leven de nieuwe pijn, die nooit meer zou aflaten, ontstaande door het stoten harer teerste eigenheden aan de ongevoeligheid van anderen en het harde wanbegrip.

- Van Eeden doorbreekt seksuele taboes door zelfbevrediging en prostitutie te benoemen, en gaat zo in tegen de burgerlijke seksuele moraal.
- Hedwigs hele geschiedenis is er een van ontzuivering, hoewel er aan het eind een positieve wending komt.

Van de koele meren des doods lijkt dus in veel opzichten een naturalistische roman. Maar op een beslissend punt is deze roman volstrekt anders: er is een positieve afloop. De rooms-katholieke zuster Paula speelt hierin een belangrijke rol. Zij maakt Hedwig duidelijk dat ze moet sterven aan zichzelf, aan alle begeerten die ze tot dan toe voor zichzelf had. Door zo ‘geestelijk’ te sterven, kan ze bij God komen en de naaste dienen. Dan pas zal ze rust vinden aan *de koele meren des doods*, een beeld dat Hedwig eerder in het verhaal ontleent aan Psalm 23. Hedwig

volgt Paula’s advies op en vindt rust in het geloof in God en haar werk als liefdezuster. Dat is wel erg in strijd met de principes van het naturalisme, dat leert dat het leven van een mens, door bepaalde factoren buiten hemzelf, tragisch afloopt.

Sommige tijdgenoten van Van Eeden lezen zijn roman als het verslag van een ziektegeschiedenis. Ze zien het als een beschrijving van de lichamelijke en geestelijke aftakeling van een aan morfine verslaafd geraakte psychiatrisch patiënte. Dat is nu juist niet de bedoeling van de schrijver. Hij wil in deze roman laten zien dat een mens ondanks alle krachtige negatieve invloeden toch evenwicht en rust kan vinden.

Frederik van Eeden op zijn zestigste verjaardag in zijn werkkamer op Walden, 3 april 1920.

5.5 Neoromantiek: Geerten Gossaert en J.C. Bloem

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

bezielde retoriek	poëzie in een traditionele vorm, die door het vakmanschap van de dichter een eigen, oorspronkelijk karakter krijgt
neoclassicisme	stroming van dichters die kiezen voor traditionele, vaste versvormen en klassiek taalgebruik

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- drie kenmerken van de neoromantiek te noemen;
- wat kenmerkend is voor het werk van Geerten Gossaert en J.C. Bloem;
- waarom deze dichters ook neoclassicisten genoemd worden;
- waarom Gossaert zijn bundel de titel *Experimenten* geeft;
- wat de thematiek van Gossaerts poëzie is;
- of Gossaert een christelijk dichter genoemd kan worden;
- wat de thematiek van de poëzie van J.C. Bloem is.

Opdracht

Hieronder staan twee gedichten. Lees ze allebei en beantwoord de vragen.

- 1 Noteer voor elk gedicht het antwoord op de vragen a, b en c.
 - a. Is het gedicht een uitdrukking van persoonlijke emoties?
 - b. Wat valt op aan het taalgebruik?
 - c. Heeft het gedicht een vast rijmschema of is het een vers met vrije vorm?
- 2 Een van de gedichten is van een Tachtiger. Welk gedicht is dat? Motiveer je antwoord.
- 3 Is het andere gedicht eerder of later dan het bij 2 genoemde gedicht geschreven? Motiveer je antwoord.

Gedicht 1: De lente komt van ver

*De lente komt van ver, ik hoor hem komen
en de boomen hooren, de hooge trilboomen,
en de hooge luchten, de hemelluchten,
de tintellichtluchten, de blauwenwitluchten,
trilluchten.*

*O ik hoor haar komen,
o ik voel haar komen
en ik ben zoo bang
want dit is 't siddrend verlang
wat nu gaat breken –
o de lente komt, ik hoor hem komen,
hoor de luchtgolven breken
rondom, rondom mijn hoofd,
ik heb het wel altijd geloofd,
nu is hij gekomen.*

Gedicht 2: De moeder

*Hij sprak en zeide
In 't zaal zich wendend:
Vaarwel, o moeder,
Nooit keer ik weer ...
En door de lanen
Zag zij hem gaan en
Sprak geen vervloeking, maar weende zeer.*

*Sprak geen vervloeking ...
Doch, bijna blijde,
Beval den maegden: (dienstboden)
Laat immermeer
De zetels staan en
De lampen aan en
De poort geopend, de slotbrug neer.*

*En toen, na jaren,
Melaats, een zwerver
Ter poorte klaagde:
Uw zóon keert weer ...
Zag zij hem aan en
Vond geene tranen,
Voor zo veel vréugde geen tranen meer.*

Neoromantiek

Rond 1910 vraagt een aantal schrijvers weer aandacht voor de verbeelding, de fantasie, waarvoor in de naturalistische verhalen geen plaats is. De auteurs willen terug naar de gevoelige, romantische kunst van de negentiende eeuw. Deze stroming heet de neoromantiek.

Kenmerken van deze stroming:

- Gevoel en verbeelding krijgen weer aandacht in plaats van de harde en sombere werkelijkheid zoals de naturalisten die schetsen. De droom krijgt prioriteit boven de werkelijkheid.
- Opvallend is het verlangen naar geluk en harmonie. De hoofdpersonen voelen zich niet thuis in deze wereld en verlangen naar een andere manier van leven. Het zwerven is een veelvoorkomend motief in het werk van neoromantische schrijvers.
- De historische roman keert terug. Deze historische roman verschilt van de negentiende-eeuwse historische roman: het gaat nu niet in hoofdzaak om weergave van exacte historische gebeurtenissen, maar vooral om de gevoelens van de hoofdpersoon. De historie dient slechts als decor.

Enkele neoromantische romans zijn:

Aart van der Leeuw, *De kleine Rudolf*;

Arthur van Schendel, *Het fregatschip Johanna Maria*.

Naam: Frederik Carel Gerretson
(Kralingen 1884 – Utrecht 1958)

Pseudoniem:

Geerten Gossaert

Belangrijke titels:

Experimenten (1911)

Opmerkelijk:

Schrijft maar één gedichtenbundel. Vaak wijzigt hij bij herdruk de samenstelling. Vertrekt in 1906 abrupt uit Nederland en woont bijna een jaar in Mexico.

PASPOORT: GEERTEN GOSSAERT

Neoromantische dichters zijn J.C. Bloem en Geerten Gossaert. Hun werk wordt gekenmerkt door het thema ‘verlangen’. Deze dichters zetten zich af tegen de impressionistische poëzie van de Tachtigers. In hun werk maken ze geen gebruik van neologismen, bijzondere beeldspraak of vrije versvormen. Zij schrijven in klassiek Nederlands, in bekende beelden, met een voorkeur voor traditionele versvormen. De dichterlijke techniek is daarbij belangrijk. Op deze manier willen ze **bezielde retoriek** schrijven: retoriek - dat wil zeggen: traditioneel taalgebruik - door de dichter opnieuw bezielde, zodat er in een traditionele vorm een oorspronkelijk, eigen gedicht ontstaat.

bezielde retoriek

neoclassicisme

Gossaert en Bloem worden ook wel **neoclassicisten** genoemd, vanwege het teruggrijpen naar de klassieke versvormen.

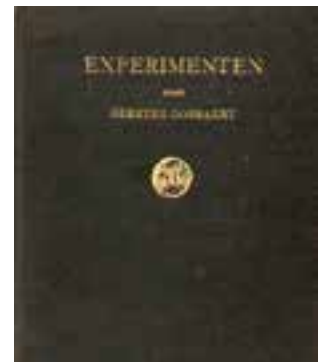
Experimenten

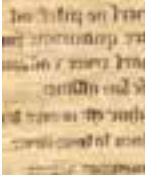
Gossaert is als dichter bekend geworden door slechts één bundel: *Experimenten*.

Dit boekje verschijnt in 1911, met twintig gedichten. In latere herdrukken voegt Gossaert gedichten toe en schrapt hij er ook weer. De titel *Experimenten* verwijst naar de verscheidenheid van vormschemas waarmee de dichter experimenteert.

Vanwege zijn groeiende afkeer van de woordkunst van de Beweging van Tachtig grijpt Gossaert terug op dichters als Bilderdijk, Potgieter en Da Costa.

Hij schrijft in gedragen taal, plechtig door ouderwetse woorden en zinsbouw. Soms gebruikt hij bewust een verouderde spelling.

“Hij heeft een voorkeur voor romantische figuren als de zwerver, de stervende pelgrim, ...”

Thematiek

Uit de poëzie van Gossaert spreekt een onvrede met het hier en nu en een sterk verlangen naar vrede, rust en harmonie. Hij heeft een voorkeur voor romantische figuren als de zwerver, de stervende pelgrim, de grijze landman en de verloren zoon.

Enkele thema's zijn: de schoonheid van de aarde, het ouderlijk huis met het gezin en de relatie met God.

Het thema van het ouderlijk huis en het gezin vind je terug in 'De moeder', waarmee deze paragraaf opent. Ook in 'Tanquan filius' (Als zoon), een soort verlorenzoongedicht, komt dit thema tot uiting:

*Schuw blikte ik door de ramen
Daar stond, al te allen tijd,
Voor magen (familieleden) en genoden
Het avondmaal bereid;
Maar ééne plaats was ledig...
Toen heb ik blij verstaan,
Dat ik in Liefde's woning
Als zóón mocht binnengaan!*

Van overgave aan God is 'Eén ding heb ik begeerd' een mooi voorbeeld:

*Eén ding heb ik begeerd; één ding heb ik ontvangen:
Dat, zo de dood mijn leden zou omvaên,
Ik voor Uw aangezicht, o Bron van mijn Verlangen,
Niet ledig zoude staan!*

Een christelijk dichter?

Oorspronkelijk had Gossaert voor zijn gedichtenbundel *Experimenten* een andere titel in gedachten: *Stichtelijke en onstichtelijke liederen*. Uit verschillende van zijn gedichten spreekt een christelijk wereldbeeld en er zijn veel Bijbelse invloeden in zijn poëzie aan te wijzen. Ook zijn er gedichten over de persoonlijke verhouding tot God.

Naam: Jacob Cornelis Bloem
(Oudshoorn 1887 – Kalenberg 1966)

Belangrijke titels:

Het verlangen (1921)
De nederlaag (1937)
Quiet though sad (1947)

Opmerkelijk:

P.C. Hooft-prijs, 1952.
Prijs der Nederlandse Letteren, 1965.

PASPOORT: JACOB CORNELIS BLOEM

Gossaert is een van de weinige dichters van niveau die het Nederlands protestantisme in de twintigste eeuw heeft voortgebracht.

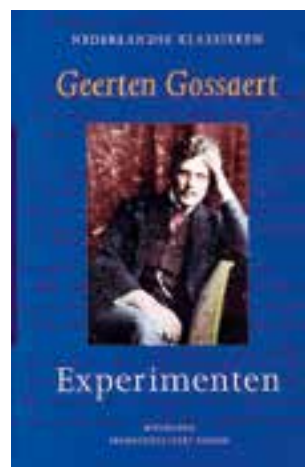
Dat betekent echter niet dat hij zonder meer een christelijk dichter genoemd kan worden. Dat heeft deze dichter zelf niet willen zijn. Geerten Gossaert is van mening dat elk denksysteem, elke dogmatiek, een belemmering vormt voor goede poëzie. Zodra een levensbeschouwing als systeem de overhand krijgt, verdwijnt de persoonlijke beleving uit de poëzie.

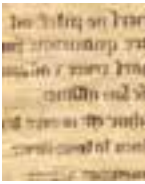
Gossaert schrijft dan ook geen traditionele christelijke poëzie. Zo gaat hij vrij om met Bijbelse gegevens. Enkele voorbeelden: De verloren zoon wordt door de moeder, niet door de vader opgewacht. En in een gedicht over Jakob bij de Jabbok staat: *Ik heb den engel níet overmocht*. Daarnaast voegt Gossaert soms niet-Bijbelse elementen aan gedichten toe. Zo wil de teruggekeerde jongen in 'De verloren zoon' uiteindelijk wel voor God bukken, maar tegenover de buitenwereld *geen boetkleed, geen valsche needrigheid* tonen. Hij bidt:

*En God, schoon 'k bukk' voor U en smeeke om veel vergevens,
Duld, 's werlds hoon ten trots, mijn zéer hoogmoedig zijn.*

Dit onorthodoxe gebed tot God om het *zeer hoogmoedig zijn* te dulden, komt in de Bijbel niet voor.

Het wordt 'typisch Gossaert' genoemd dat vrijwel alle 'christelijke' gedichten in *Experimenten* een onconventioneel karakter dragen, met soms zelfs onorthodoxe of misschien wel 'onstichtelijke' elementen.

Jacob Cornelis Bloem

Jacobus Cornelis Bloem schrijft tien dichtbundels. Zijn gedichten zijn over het algemeen weemoedige overpeinzingen.

Ook Bloem meent dat de tijd van de impressionistische woordkunst van Tachtig voorbij is. Hij streeft naar een zo eenvoudig mogelijke, zuivere poëzie. 'Dichten is afleren', wordt zijn motto. Zijn poëzie lijkt eenvoudig, maar dat is bedrieglijk: hij maakt veel kleine, subtiele variaties op het alledaagse taalgebruik. Net als Gossaert maakt hij gebruik van vaste vormschemas.

Bloem krijgt voor zijn poëzie alle belangrijke literatuurprijzen. Veel gedichten en regels zijn klassiek geworden. Een daarvan is op Bloems graf te lezen: *Voorbij, voorbij, o, en voorgoed voorbij*.

Werk en thematiek

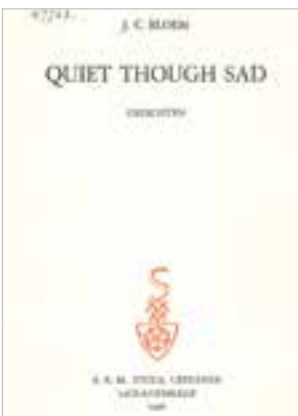
In 1921 verschijnt Bloems eerste dichtbundel, met de kenmerkende titel: *Het verlangen*. Verlangen omschrijft hij zelf als "de goddelijke onvervuldheid, die, wel verre van ons leven tot een last te maken, ons juist den anders onduldbaren last des levens doet dragen niet alleen, maar zelfs boven al beminnen".

Het verlangen is bij Bloem zonder object, het richt zich niet op vervulling van bepaalde wensen of idealen. Het eerste gedicht uit de bundel eindigt met de regels:

*Wij voelen, dat wij anders kunnen niet dan zwerfen
En zwerfen is verlangen en verlangen derven.*

In het gedicht 'Spiegeling' uit *Media vita* (1931) komen de volgende regels voor:

*'t Was eerst een eindloos hunkren, een dwalen her en der,
Werd toen een daaglijks derven, en toen ook dat niet meer.*

In deze vier dichtregels worden de thema's van Bloems poëzie weergegeven: het onvervulbare verlangen, de ontgoochelingen waarmee hij in het dagelijks bestaan wordt geconfronteerd en uiteindelijk de berusting. In zijn gedichten komen figuren voor als de avonturier, de bedelaar en de zwerver. Zo'n zwerver tekent hij als een 'vagebond' die de veiligheid van het huis verlaat om de schijn der tintelende sterren. Na *Media vita* komt onder de opnieuw veelzeggende titel *Nederlaag* (1937) zijn derde bundel uit. Deze gedichten zijn berustend van toon. Het leven is zoals het is, en eindigt onvermijdelijk

in de dood. De laatste bundels zijn *Sintels*, *Quiet though sad*, *Avond* en *Afscheid*. Tittels die het berusten in de desillusie en vergankelijkheid verwoorden. Toch is de poëzie van Bloem niet troosteloos. Naast de overheersende desillusie verwoordt Bloem in verschillende gedichten ook geluksmomenten. Een voorbeeld daarvan is het gedicht 'De Dapperstraat':

De Dapperstraat

*Natuur is voor tevredenen of legen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bos, ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.*

*Geef mij de grauwe, stedelijke wegen
De in kaden vastgeklonken waterkant,
De wolken, nooit zo schoon dan als ze, omrand
Door zolderramen, langs de lucht bewegen.*

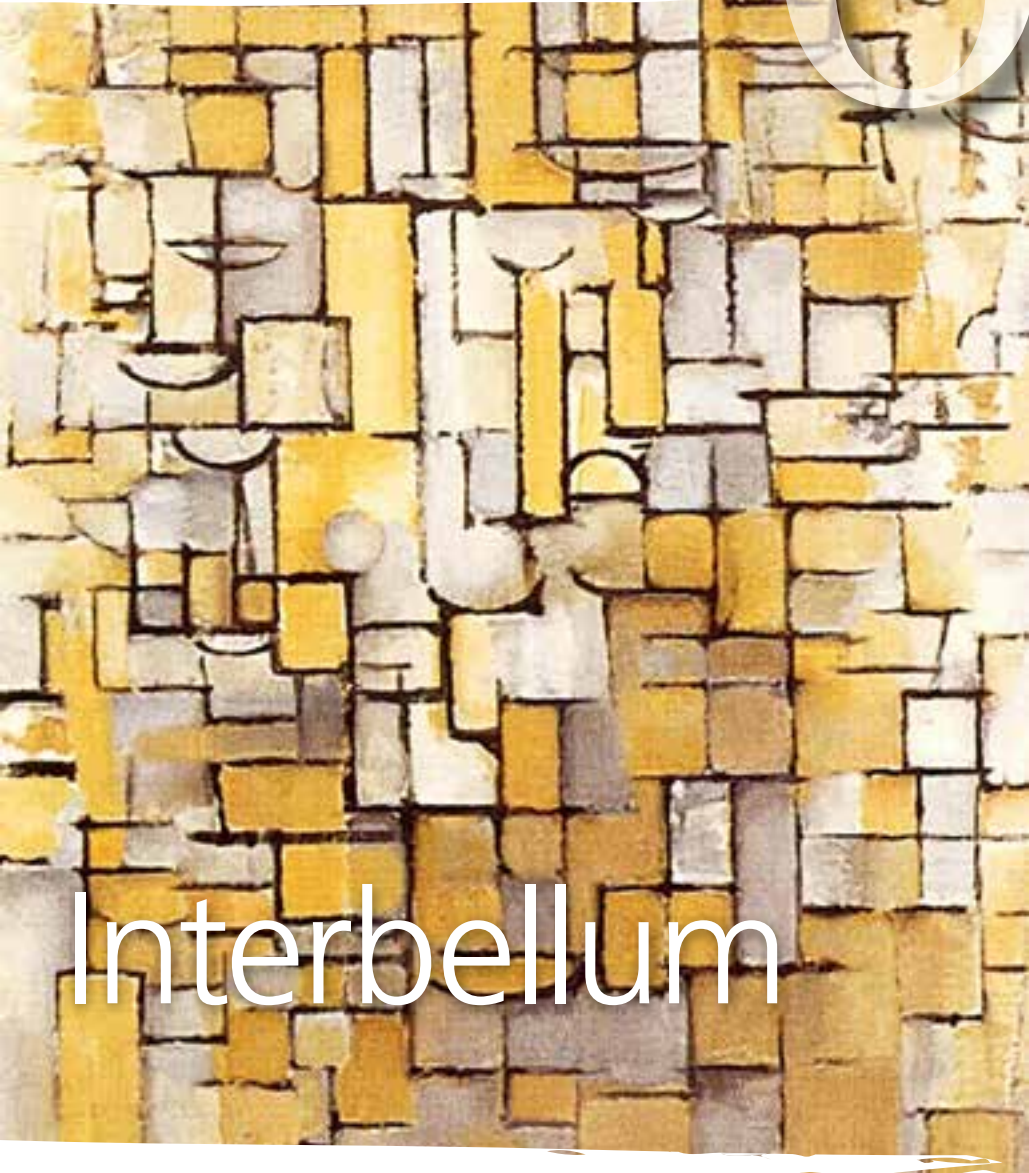
*Alles is veel voor wie niet veel verwacht.
Het leven houdt zijn wonderen verborgen
Tot het ze, opeens, toont in hun hoge staat.*

*Dit heb ik bij mijzelve overdacht,
Verregend, op een miezerige morgen,
Domweg gelukkig, in de Dapperstraat.*

Bloem schreef dit gedicht op 28 oktober 1945 in de trein van Amsterdam naar Amersfoort. De Dapperstraat ligt in de Amsterdamse Dapperbuurt. In het gedicht wordt verwoord dat het geluk niet is te vinden in de natuur. Wat daar nog van bestaat, is voor tevredenen of legen: mensen die geen verlangen meer hebben of dat nooit hebben gekend. De dichter verkiest een door cultuur (stad, kade, zolderramen) ingeperkte natuur, en noemt de schoonheid van wolken gezien door een zolderraam.

Alles is veel voor wie niet veel verwacht: geluk is alleen voor wie zijn verlangen al bij voorbaat intoomt. Zo kun je op een miezerige morgen in de Dapperstraat domweg gelukkig zijn.

Interbellum

1917-1931

De Stijl

Revolutie en vormgeving

1914 - 1918

De Eerste Wereldoorlog

Oorlog en neutraliteit

1929 - 1941

De crisisjaren

Samenleving in depressie

1925

1950

1975

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je deze begrippen:

interbellum

periode tussen Eerste en Tweede Wereldoorlog (1918 – 1940)

historische avant-garde

jonge kunstenaars die met nieuwe vormen experimenteren in literatuur (en andere kunstvormen)

modernisme

culturele beweging die in verzet komt tegen de traditionele opvattingen en vormen van de literatuur

vitalisme

stroming waarbij het verlangen naar een intens leven wordt uitgedrukt. Levensdrift, de drang om intens, vurig en gevaarlijk te leven komt van het Latijnse 'nihil', dat 'niets' betekent. We kennen alleen deze wereld en daarbuiten is niets. Niets is definitief waar.

nihilisme

typografie

vorm van visuele poëzie, vooral binnen het futurisme en het dadaïsme. Het woord wordt bevrijd van zijn lineaire volgorde, zijn traditionele typografie en de klassieke bladspiegel. Woorden worden *aantoonbaar* gemaakt door ze in verschillende lettertypes, lettergroottes en letterstijlen op een pagina te zetten.

stream of consciousness

verhalen zijn een weergave van een ononderbroken stroom van ideeën, gevoelens, observaties en herinneringen, en hebben geen conventioneel plot

manifest

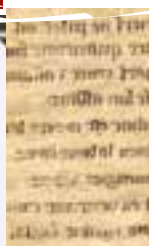
openbare verklaring van een individuele of collectieve auteurs-poëtica in de vorm van een soort programma

nieuwe zakelijkheid

proza waarin de nadruk ligt op strakke vormgeving, zakelijke weergave van feiten en handelingen, met weglating van veel omschrijvende formuleringen die voor de sfeertekening gebruikt worden

vorm of vent

discussie die in het interbellum in Nederland werd gevoerd over het belang van hetzij het literaire werk als autonoom organisme (vorm), hetzij de inzet van de persoonlijkheid van de schrijver (vent)

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je

- hoe nieuwe stromingen in de literatuur ontstaan;
- waarom de nieuwe stromingen een reactie zijn op de Eerste Wereldoorlog;
- wat de belangrijkste ideeën van Friedrich Nietzsche zijn;
- wat de leer van Sigmund Freud inhoudt;
- wat avant-gardistische literatuur en wat modernistische literatuur is;
- wat 'verzuiling' betekent;
- wat de discussie rond 'vorm of vent' inhoudt;
- hoe beeldende kunst en literatuur zich tot elkaar verhouden in het interbellum;
- wat een streekroman is;
- wat de positie van de christelijke literatuur in het interbellum is.

6.1 Algemene inleiding

In Flanders Fields

*In Flanders fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our place; and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
Scarce heard amid the guns below.*

*We are the Dead. Short days ago
We lived, felt dawn, saw sunset glow,
Loved, and were loved, and now we lie
In Flanders fields.*

*Take up our quarrel with the foe:
To you from failing hands we throw
The torch; be yours to hold it high.
If ye break faith with us who die
We shall not sleep, though poppies grow
In Flanders fields.*

Bovenstaand gedicht is gemaakt door John McCrae, een Canadese militair die de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog meemaakt. Tijdens deze loopgra-venoorlog sneuvelen er ongeveer 9 miljoen mensen. De linies lagen vanaf Ieper tot bij Verdun in Noord-Frankrijk. McCrae beschrijft de schrille tegenstellingen die hij waarneemt in de velden van Vlaanderen: de *poppies* (klaprozen) bloeien prachtig rood, de leeuwerik jubelt zijn lied, maar daarbovenuit gaat het rumoer van de strijd. De dood heerst er.

Een nieuw begin

Terwijl de Eerste Wereldoorlog nog in volle gang is, wordt er in 1916 een literair maandblad opgericht: *Het Getij*. Het wordt gezien als een nieuw begin voor de poëzie, een wens van een nieuwe generatie dichters. Deze dichters kiezen niet alleen voor een andere richting dan de Tachtigers, maar ook verwerpen ze de klassieke versvorm die veel van hun voorgangers (zoals de dichter Bloem) gebruiken. Een van hun voormannen, Herman van den Bergh, verwoordt hun streven als volgt:

- Wij willen universele poëzie in plaats van de ik-lyriek van de Tachtigers.
- Wij willen geen dwang van metrum en rijm.

Literaire stromingen in het interbellum

Nieuwe stromingen in de literatuur ontstaan uit onvrede over de bestaande literatuur. De oude vormen en literatuuropvattingen hebben afgedaan, nieuwe vormen zijn noodzakelijk. Dit proces speelt zich in het **interbellum** (de tijd tussen de twee wereldoorlogen) telkens versneld af: steeds opnieuw zijn er auteurs die nieuwe vormen hanteren. Niet alle stromingen ontwikkelen zich voldoende om te blijven bestaan. Maar gaandeweg ontstaan er twee hoofdstromingen in de literatuur: de **historische avant-garde** en het **modernisme**.

Een groot deel van de literatuur in het interbellum (vooral poëzie) valt onder algemene kunststromingen als het futurisme, het expressionisme, het surrealisme en andere stromingen die op -isme eindigen. Bij elkaar noemen we ze de historische avant-garde.

Daarnaast zijn er auteurs (vooral van proza) van wie het werk niet gerekend kan worden tot een van deze kunststrichtingen. Omdat er in hun werk wel gemeenschappelijke kenmerken te ontdekken zijn, vat men deze literatuur samen onder de noemer van het modernisme.

Niet alleen de onvrede over oude vormen is van belang voor het ontstaan van nieuwe literatuur, ook de reactie op historische gebeurtenissen of veranderingen in de maatschappij.

Sommige auteurs en andere kunstenaars hebben meegevochten in de uitzichtloze loopgravenoorlog. Anderen zijn vanaf een afstand getuige geweest. Maar allen worden ze na de Eerste Wereldoorlog beheerst door één gedachte: onze cultuur is op sterven na dood en het is onvermijdelijk dat we opnieuw beginnen. Een ontnuchterende gedachte.

Daarbij houden bijna alle auteurs zich bezig met de belangrijke vraag: wat is waarheid?

Toch heerst er naast dit pessimisme ook optimisme in het interbellum. Techniek en wetenschap ontwikkelen zich razendsnel en daarom heeft men grote verwachtingen van de toekomst.

Friedrich Nietzsche

Al in de negentiende eeuw zijn er mensen die zich verontrust afvragen waar onze cultuur zich heen spoedt. Volgens sommigen is ze tot de ondergang gedoemd. Ook Friedrich Nietzsche (1844 – 1900) denkt dat de westerse cultuur ten onder zal gaan aan zwakte. De schuld daarvan ligt volgens hem bij het humanisme en het christendom: beide streven naar naastenliefde, gehoorzaamheid en dienstbaarheid. Dit maakt de mens tot een slaaf.

Nietzsche is een van de eersten die God 'dood' verklaart. Volgens hem is er namelijk maar één oplossing: de christelijke moraal moet overboord en de mens

interbellum

**historische
avant-garde
modernisme**

vitalisme

moet streven naar een heersersmoraal. Die bestaat uit een streven naar macht en heerschappij (die Wille zur Macht); naar absolute vrijheid en zelfverwerkelijking. Alleen wie zich door dit hartstochtelijk **vitalisme** laat leiden, is in staat werkelijk te leven. Dat is overigens alleen weggelegd voor een elite.

De ideale mens is de Übermensch, die Nietzsche tegenover de mens uit de christelijk-humanistische traditie stelt. De Übermensch moet zich in zijn geweten door niets (nihil) laten binden. Vandaar dat Nietzsches filosofie ook wel wordt aangeduid als het **nihilisme**. Nietzsche heeft grote invloed gehad op het denken van de moderne schrijvers uit de twintigste eeuw.

nihilisme

Sigmund Freud

Ook de dieptepsychologie van Sigmund Freud laat haar sporen na in de literatuur in de jaren twintig. Volgens Freud bestaat de menselijke geest uit twee delen: het bewuste en het onderbewuste. Het zichtbare, bewuste menselijk gedrag wordt gestuurd door dieperliggende, onbewuste krachten waarop de mens zelf geen greep heeft. Door psychoanalyse is het mogelijk meer inzicht te krijgen in het onderbewuste van een mens. Problemen met het gevoel, frustraties of trauma's zijn volgens Freud vaak ontstaan in de kindertijd. Dromen, versprekingen, associaties et cetera geven informatie over wat er in een mens omgaat. Met name de onderdrukte seksuele lusten kunnen een mens beheersen en hem hysterisch en neurotisch maken. Freud wil de seksualiteit uit de taboesfeer halen. Zijn ideeën worden gezien als de basis voor de veranderingen in de seksuele moraal in de twintigste eeuw.

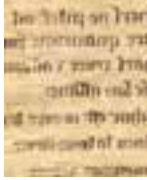

De historische avant-garde

‘Avant garde’ is een oud begrip. Het is van oorsprong een militaire term, waarmee de voorhoede van een leger werd aangeduid. Tegenwoordig wordt de term als metafoor gebruikt voor alles wat revolutionair en toekomstgericht is. Rond 1825 wordt de term in verband gebracht met literatuur. Een avant-gardistische kunstenaar is iemand die met zijn verbeelding de toekomst kan voorspellen (als een soort profeet) en een bijdrage levert aan het ontstaan van een nieuwe maatschappij.

De historische avant-garde is een overkoepelende term voor allerlei bewegingen tussen 1909 en 1940. Vertegenwoordigers van deze stromingen zijn sterk politiek geëngageerd: de een is tegen de oorlog, de ander is ervoor, de een is communist, de ander anarchist. Maar over één ding zijn ze het allemaal eens: de literatuur moet weer terug in de maatschappij.

Het revolutionaire van de historische avant-garde zit vooral in de bijzondere vormgeving van de literatuur. Kunst hoeft de werkelijkheid niet meer getrouw weer te geven en het gaat niet meer om de individuele expressie van de kun-

“De dichter stuurt het gedicht, maar het gedicht stuurt evengoed de dichter, is de gedachte.”

stenaar. Het gaat om de manier waarop het ontstaansproces van een gedicht verloopt. De dichter stuurt het gedicht, maar het gedicht stuurt evengoed de dichter, is de gedachte. Er komt grote aandacht voor de taal als materiaal voor de dichter. Woorden moeten als het ware losgemaakt worden van hun gebruikelijke betekenis en verschijningsvorm. Taalregels zijn daarbij niet meer belangrijk. Het gaat om de essentie van taal. Daarom passen dichters vaak geen interpunctie toe en maken ze gebruik van nieuwe woorden en ongrammaticale zinnen. Ze spelen met klank, betekenis, ritme en grafische vorm. Hierdoor raakt het echte vrije

vers in de mode. Door een afwijkende **typografie** **typografie**

proberen de dichters de woorden als beelden en voorstellingen weer te geven. Een goed voorbeeld hierbij is de dichter Paul van Ostaijen.

Met de moderne tijd komt ook de moderne onderwerpkeuze. Voor veel auteurs heeft de natuur afgedaan. De industrie, nieuwe uitvindingen, het wervelende leven van de stad, alles kan onderwerp worden van een goed gedicht.

Avant-gardisten schrijven vooral poëzie.

Het modernisme

Het modernisme is een stroming die zich in de jaren twintig en dertig ontwikkelt naast de historische avant-garde en soms als een reactie daarop. Modernisten schrijven voornamelijk proza.

Kenmerkend voor het modernisme is twijfel en onzekerheid. Modernisten keren zich tegen de breedvoerige beschrijving van de werkelijkheid bij hun voorgangers. In een roman kan de werkelijkheid nooit helemaal volledig beschreven worden, vinden ze. Een roman is eigenlijk nooit helemaal af, nooit perfect. En dat heeft consequenties voor de opbouw van een roman. Geen chronologische volgorde van de gebeurtenissen meer, geen afgerond verhaal, maar een bijzonder begin en een open einde. Daarnaast verafschuwen de modernistische auteurs een uitvoerige psychologische beschrijving van personages en kiezen ze voor nieuwe middelen. Om inzicht in een personage te geven, neemt schrijver Du Perron bijvoorbeeld brieven en dagboekfragmenten op in zijn roman *Het land van herkomst* (1935).

Naam: Christian Emil Marie Küpper
(Utrecht 1883 – Davos 1931)

Pseudoniem:

Theo van Doesburg, I.K. Bonset, Aldo Camini

Belangrijke titels:

Het varken (1914)

Kunstenaar en publiek (1915)

De priester-kunstenaar (1916)

Opmerkelijk:

Belangrijk vertegenwoordiger van abstracte kunst in de twintigste eeuw. Ook bekend als dichter (I.K. Bonset) en romanschrijver (Aldo Camini). Richt in 1917 tijdschrift *De Stijl* op, waarin veel gedichten en verhalen van hem onder pseudoniem verschijnen.

PASPOORT: THEO VAN DOESBURG

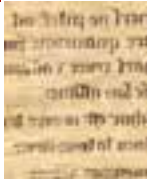
stream of consciousness Een andere nieuwe verhaaltechniek is **the stream of consciousness**: een onafgebroken stroom aan gedachten en gevoelens, vaak ook zonder enige interpunctie. De modernistische dichters zijn op zoek naar de waarheid, de echte werkelijkheid. Hoewel ze voornamelijk proza schrijven, schrijven ze ook wel poëzie. Ze kiezen daarbij voor vaststaande dichtvormen en rijmschema's, maar de inhoud van hun gedichten is anders dan in eerdere poëzie. In modernistische teksten (poëzie én proza) onderzoeken auteurs kritisch de gevestigde waarden. In tegenstelling tot avant-gardistische auteurs laten ze zien dat ze een afkeer hebben van maatschappelijk engagement. Ze zijn dan ook niet gegroepeerd, zoals de avant-gardisten, maar opereren als individu. De eigen kritische geest is het meest betrouwbare uitgangspunt. Daarom zien ze ook wetenschappelijke bevindingen niet als dé waarheid: je kunt met deze uitkomsten nog steeds doen wat je wilt.

Woorden als onthechting, bewustzijn, observatie komen regelmatig terug bij de modernisten. Een voorbeeld van een modernistisch dichter is J. Slauerhoff.

Verzuiling

In het interbellum bereikt de verzuiling een hoogtepunt. Alle activiteiten in het dagelijkse leven van werk, school, sport, politiek en vrijetijdsbesteding worden bepaald door de groep of zuil waartoe men behoort. En iedere zuil heeft zijn eigen tijdschrift of krant. Er is bijvoorbeeld een protestantse zuil en een katholieke zuil. En ook binnen de literatuur zie je verzuiling. Jonge schrijvers richten literaire tijdschriften op en schrijven **manifesten** waarin hun literatuuropvattingen tot uiting komen.

manifest

Beeldende kunst en literatuur

De literatuur in het interbellum volgt sterk de vernieuwingen in de beeldende kunst. Hoe bijvoorbeeld het expressionisme (binnen de schilderkunst een belangrijke stroming) zich vertaalt in de literatuur, zien we bij Theo van Doesburg. In 1916 brengt deze schilder en dichter een aantal 'bewust abstracten' binnen de kunst bij elkaar en richt met hen in 1917 het tijdschrift *De Stijl* op. Medewerkers zijn onder anderen schrijver en dichter Anthony Kok, schilder Piet Mondriaan en meubelmaker Gerrit Rietveld. Zij streven naar hervorming van de kunst, gerelateerd aan de technische, wetenschappelijke en sociale veranderingen in de wereld.

De kunst die ze voorstaan, bestaat vooral uit abstracte, geometrische figuren en vlakken in primaire kleuren gecombineerd met zwart, wit en grijs.

Ze kiezen voor een eenvoudige vormgeving.

Ook als dichter kiest Van Doesburg voor een zo eenvoudig mogelijke vorm. Hij wil woorden zo veel mogelijk van hun betekenis ontdoen en ze een nieuwe uitdruktingskracht geven. Aan het einde van zijn leven focust hij alleen nog maar op klank en typografie.

Ook bij de **nieuwe zakelijkheid** is er een verbinding tussen literatuur en beeldende kunst. De nieuwe zakelijkheid

**nieuwe
zakelijkheid**

ontstaat in de jaren twintig in Duitsland als een richting in de bouwkunst. Te midden van alle maatschappelijke en politieke onrust zoekt de nieuwe zakelijkheid naar rust en evenwicht. De architectuur kenmerkt zich door strakke

Naam: Jan Jacob Slauerhoff
(Leeuwarden, 1898 – Hilversum, 1936)

Belangrijke titels:

Oost-Azië (1928)

Het verboden rijk (1932)

Een eerlijk zeemansgraf (1938)

Opmerkelijk:

Schrijft ook proza.

Maakt als scheepsarts verre reizen naar China, Zuid-Amerika en Afrika.

Heeft het beeld van de zeeman als rusteloze zwerver gestalte gegeven in de literatuur.

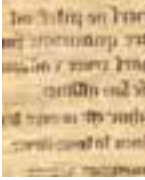
PASPOORT: JAN JACOB SLAUERHOFF

ontwerpen, gemaakt van steen, beton, staal en glas. In de literatuur van de jaren dertig herkennen we de nieuwe zakelijkheid aan een zakelijke, bijna emotionele manier van vertellen, korte zinnen, een strakke structuur met wisselende beelden (alsof het een reportage is) en een neiging tot intellectualisme. Ook de onderwerpen zijn zakelijk. Zo kan een boek gaan over moderne techniek, commercie, politiek of maatschappij. Sommige boeken van de schrijver F. Bordewijk worden wel tot de nieuwe zakelijkheid gerekend.

Forum

**vorm
of vent**

In de jaren dertig ontstaat een discussie tussen diverse auteurs vanwege verschillende opvattingen over poëzie. Aan de ene kant zijn er auteurs die vinden dat poëzie losstaat van de maker en de werkelijkheid. Een gedicht heeft in zichzelf goddelijke schoonheid, als een bloem. Aan de andere kant zijn er auteurs die in een dichtwerk de oorspronkelijkheid en persoonlijkheid van de dichter willen zien. Een auteur moet iets te zeggen hebben. Het gaat niet om de **vorm**, maar om de **vent**. De schrijver Ter Braak was de grote voorvechter van laatstgenoemde gedachte. Het vorm-of-ventdebat leidt er in 1931 zelfs toe dat hij met medeschrijver Du Perron het tijdschrift *Forum* opricht. Het tijdschrift bestaat slechts tot 1935. Toch heeft het grote invloed gehad. In het eerste nummer publiceert Ter Braak het omvangrijke essay *Démasqué der schoonheid*, waarin hij afrekenet met het streven naar schone taal en naar hogere waarden. Vooral de dichter Leopold moet het ontgelden. Maar Ter Braak en Du Perron stellen zich later in *Forum* ook op tegenover hun tijdgenoot Nijhoff, die vindt dat een gedicht losstaat van de maker. Als goed voorbeeld fungeert de dichter Slauerhoff, die in zijn werk een ironische en tegendraadse toon combineert met een eenvoudige vorm. Uit de poëzie van Slauerhoff spreekt een onalledaags (modern) levensgevoel: rusteloos leven, heimwee naar onbereikbare verten en vereenzelviging met ontdekkers en piraten. Hierdoor vinden Ter Braak en Du Perron hem een ware

‘vent’, een dichter met een persoonlijke visie op het menselijk bestaan. Ook onder prozaschrijvers zijn er die aan de idealen van de *Forum*-mannen voldoen. Elsschot en Bordewijk worden bijvoorbeeld positief beoordeeld in het tijdschrift.

Streekroman

In de jaren dertig is niet iedereen gecharmeerd van moderne literatuur. Zo komt bijvoorbeeld in diezelfde tijd het genre van de streekroman tot grote bloei. Qua vorm zijn deze romans erg traditioneel. Het zijn realistische verhalen beschreven vanuit een auctoriale verteller. Een streekroman kan zich afspelen op het platteland, maar ook in de stad. In de romans wordt veel aandacht besteed aan sociaaleconomische problemen zoals armoede. Aandacht is er ook voor problemen die ontstaan doordat jongeren er andere normen en waarden op na houden dan hun ouders. De kritiek van de medewerkers van *Forum* op deze romansoort is dat hij nogal traditioneel van opzet is en dat de karakters niet goed worden uitgewerkt.

Christelijke literatuur

Door de verzuiling komt de christelijke literatuur apart te staan. Binnen de christelijke zuil zijn het werk en de ideeën van Abraham Kuyper van belang voor de wetenschap en de cultuur. Hij is de stichter en organisator van de Gereformeerde Kerken in Nederland en grondlegger van de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam. Een christen heeft volgens hem de plicht en de roeping deel te nemen aan de cultuur en deze, zo mogelijk, positief te beïnvloeden. Op het terrein van de literatuur brengt een groep protestantse schrijvers dit ideaal in praktijk. Zij richten net als hun seculiere collega's een literair tijdschrift op: *Opwaartsche Wegen* (1923-1940). In de eerste jaargang roept redacteur Harmen van der Leek jong christelijk talent op tot het geven van christelijk-literaire kritiek. Die kan op auteurs en lezers een vormende invloed hebben:

Er zijn krachtige pogingen gedaan, om ons een Christelijke kunst te schenken, overeenstemmend met alle kenmerken van onzen hoogsten norm; er is een koene greep gedaan naar het sublieme en een zwaren strijd gestreden met de materie. Maar de resultaten waren ver beneden de bedoelingen en zo bleven ze. Er zijn verschillende dichters van de generatie onzer voorgangers, die hetzij in getuigenis of metterdaad, hebben moeten bekennen, dat de eerste worp naar het ideaal eener Christelijke woordkunst is gefaald.

En zo blijkt dus, dat, waar het ideaal nog onverminderd bleef bestaan, ja zelfs in levend besef is toegenomen, het thans een eisch is, gesteld aan een volgende generatie om dit kultuurideaal opnieuw in het oog te vatten, om opnieuw te trachten, den schoonen droom te verwezenlijken.

(jrg. i, nr. 1, p. 19-20)

6.2 Expressionisme

Kernbegrippen

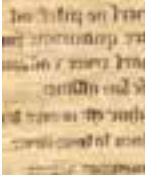
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

expressionisme	de auteur probeert zijn gevoelens, zijn ervaringen, voor de lezer uit te drukken. Belangrijk kenmerk: het vrije vers.
dadaïsme	ontstaat uit verzet tegen de burgerlijke waarden en hun esthetische opvattingen en tegen de maatschappelijke orde. Het gaat om artistieke vrijheid.
poète maudit	een dichter met zulk onaangepast gedrag dat hij niet thuishoort in de normale (burger)maatschappij. Drankmisbruik, zondig leven en een ongezonde leefstijl worden ook verwoord in zijn poëzie.
geëngageerde kunst	kunst van een dichter die zich betrokken voelt bij de maatschappelijke problemen van zijn tijd en dit verwoordt in zijn werk
significatieve poëzie	poëzie vanuit de gedachte dat de betekenis van woorden scherpomlijnd is en de opbouw en voortgang logisch zijn. Een gedicht is een gedachten-geheel.
musische poëzie	poëzie waarin klank en ritme, muzikaliteit en beweging overheersen. Een musisch gedicht wekt een sfeer of een gevoel op.
poésie pure	poëzie waarbij de nadruk vooral ligt op het muzikale en magische karakter van poëzie

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat het expressionisme inhoudt;
- wat dadaïsme inhoudt;
- hoe Paul van Ostaïjen is beïnvloed door het expressionisme en het dadaïsme;
- waarom het expressionisme in Nederland niet erg veel invloed heeft gehad;
- welke kenmerken van het expressionisme zijn te zien bij Hendrik Marsman;
- dat in zijn werk zowel vitalisme als mortalisme is te zien.

Terug naar de kindertaal

Marc groet 's morgens de dingen

*Dag ventje met de fiets op de vaas met de bloem
ploem ploem*

*dag stoel naast de tafel
dag brood op de tafel
dag visserke-vis met de pijp
en
dag visserke-vis met de pet
pet en pijp
van het visserke-vis
goeiendag*

*Daa-ag vis
dag lieve vis
dag klein visselijm mijn*

Als het gedicht hierboven niet voorzien was van de titel 'Marc groet 's morgens de dingen', zou je waarschijnlijk denken dat het gewoon kindertaal was. Je zou niet direct beseffen dat het om een gedicht van een beroemde Belgische dichter gaat. Toch is het zo: dit gedicht is van Paul van Ostaijen, een beroemde, Belgische dichter en het boegbeeld van het **expressionisme**.

expressionisme

Expressionisme en dadaïsme

Het expressionisme is een stroming binnen de avant-garde. De belangrijkste vertegenwoordigers van deze stroming zijn in België en Duitsland te vinden. In Nederland komt de avant-garde niet zo goed van de grond. Kenmerken van het expressionisme zijn:

- Het is een duidelijke reactie op de Eerste Wereldoorlog. Misschien dat daarom de avant-garde in Nederland niet tot bloei komt, want Nederland blijft neutraal in de Eerste Wereldoorlog en maakt daardoor de oorlogsverschrikkingen niet van dichtbij mee.

Henri Matisse, *Sorrow of the King*, 1952.

Naam: Paul van Ostaïjen
(Antwerpen 1896 – Miavoye-Anthée 1928)

Belangrijke titels:

Music-Hall (1916)
Het Sienjaal (1918)
Bezette Stad (1921)
Feesten van Angst en Pijn (1928)

Opmerkelijk:

Zijn schoolopleiding is geen succes.
Vindt aansluiting bij de kringen van Dada.
Boegbeeld van het expressionisme.

PASPOORT: PAUL VAN OSTAIJEN

- Het is ook een reactie op het impressionisme. Impressionisten streven naar een nauwkeurige weergave van de werkelijkheid, waarbij ze een goede sfeerimpressie willen geven. De vorm is erg belangrijk: landschappen en personages worden zo mooi en goed mogelijk beschreven. Na de Eerste Wereldoorlog willen kunstenaars geen ideale werkelijkheid meer scheppen. Het gaat om de expressie (uitdrukking) van het gevoel. Dit is echter niet zomaar een voorbijgaande emotie van een kunstenaar, maar een algemeen levensgevoel dat je kunt zien als reactie op maatschappelijke ontwikkelingen.
- Auteurs willen geen vaste vormen en taalregels meer. Ze willen de essentie van taal laten zien.
- Er is in de literatuur veel meer aandacht voor de gemeenschap in plaats van het individu. Dit komt doordat kunstenaars beïnvloed zijn door socialistische ideeën als wereldbroederschap en sociale gerechtigheid.

dadaïsme Een nog sterker expressionisme, dat we bij sommige (voornamelijk Duitse) kunstenaars na de Eerste Wereldoorlog zien, is het **dadaïsme**. Het dadaïsme is een opstandige stroming, die vooral de burgerlijke maatschappij meedogenloos bekritiseert. De middelen die daarbij gebruikt worden, zijn:

- schokkende, soms zelfs schunnige taal;
- afstand nemen van verstand en logica;
- gebruikmaken van allerlei klankassociaties, woordspelingen en overdrijvingen tot in het absurde.

Dit leidt tot verhalen en gedichten die nauwelijks leesbaar zijn. De dadaïsten publiceren hun werk niet in boeken; ze dragen het liever voor op toneel.

poète maudit Dadaïsten zien zichzelf graag als **poète maudit** (gedoemde dichter). Dat is een miskende of maatschappelijk onaangepaste dichter, die niet thuishoort in de maatschappij en die kritiek uit door middel van antiekunst.

“Kunst is de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie.”

Paul van Ostaijen

Bij de Vlaamse dichter Paul van Ostaijen zien we duidelijke invloeden van het expressionisme en het dadaïsme. Voorgangers van hem zagen poëzie als een uiting van het innerlijk van de dichter. Denk maar aan de bekende uitspraak van de Tachtiger Willem Kloos: “Kunst is de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie.” Met zo’n uitspraak moet je bij Van Ostaijen niet aankomen. Hij reageert in zijn kunst op de maatschappij en de tijd om zich heen. We noemen dat **geëngageerde kunst**.

In *Het Sienjaal* bijvoorbeeld is duidelijk herkenbaar dat hij verlangens uitspreekt: verlangens naar geluk, naar broederschap, naar goedheid. Vergeet daarbij niet dat België op een vreselijke manier getroffen is door de oorlog.

In *Bezette Stad* is herkenbaar hoe de dichter zijn ontgoocheling en frustratie vormgeeft op een typisch dadaïstische manier: hij werkt met diverse kleuren, met typografie, waarbij hij kiest voor verschillende lettertypes en – groottes. Hij gebruikt zelfs advertenties, reclamekreten en affiches om zijn poëzie vorm te geven. Zie het gedicht ‘BOEM’...

geëngageerde
kunst

Geleidelijk richt Van Ostaijen zich steeds meer op de vorm van poëzie. De vorm van een kunstwerk is niet alleen maar nodig om de inhoud weer te geven, maar bij een kunstwerk gaat het juist om de vorm. Van Ostaijen ziet het kunstwerk als een organisme, een levend wezen. Het gedicht is dus geen vorm waarin de dichter een boodschap overbrengt, maar een wezen dat bestaat en zich op een bepaalde manier gedraagt. Een goede illustratie hiervan is het gedicht ‘Meloepé’.

Melopee

Voor Gaston Burssens

*Onder de maan schuift de lange rivier
Over de lange rivier schuift moede de maan
Onder de maan op de lange rivier schuift de kano naar zee*

*Langs het hoogriet
langs de laagwei
schuift de kano naar zee
schuift met de schuivende maan de kano naar zee
Zo zijn ze gezellen naar zee de kano de maan en de man
Waarom schuiven de maan en de man getweeën gedwee naar de zee*

Een melopee is een lied, bekend uit de oudheid. Een klaaglijk en monotoon gezang. Deze melopee schrijft Van Ostaijen als hij aangetast is door de tbc en zijn ziekte in een vergevorderd stadium is. Hij brengt daarmee niet onder woorden dat hij zichzelf moe voelt. Hij wil wel het begrip moeheid ‘verklanken’.

Je kunt zeggen dat Van Ostaijen onderscheid maakt tussen twee soorten poëzie. Er is de **significatieve** en de **musische** poëzie. Bij de eerste soort zijn de woorden dragers van betekenissen (significaties) en dragen ze een boodschap uit. Deze vorm gaat Van Ostaijen steeds meer afwijzen. De musische poëzie is voor hem de ware poëzie, die hij ook wel **poësie pure** noemt. Het spel van klanken en ritme is in die poëzie belangrijker dan een logische gedachtegang. Een gedicht is niet langer een verhaal of een logische uiting van gevoelens, het is een stuk muziek geworden.

Hendrik Marsman

Hoewel het expressionisme in Nederland niet leeft zoals in Duitsland of België, zijn er in ons land wel expressionistische invloeden te bespeuren. Het vroege werk van Herman van den Bergh, Hendrik Marsman en Hendrik de Vries en het proza van A. den Doollaard hebben bijvoorbeeld raakpunten met het expressionisme. De poëzie van Marsman wordt doorgaans gerekend tot de stroming van het vitalisme: een intens verlangen naar fel en groots leven is zijn ideaal. Vaak wordt daarbij gewezen op een dichtregel van hem: *Groots en meeslepend wil ik leven!* Felle kritiek levert Marsman op het gezapige burgerbestaan. Een goed voorbeeld hiervan is zijn gedicht ‘Paradise regained’ uit 1927.

significatieve
en
musische poëzie
poësie pure

Naam: Hendrik Marsman
(Zeist 1899 – Golf van Biskaje 1940)

Belangrijke titels:

Paradise regained (1927)

Tempel en kruis (1940)

Opmerkelijk:

Zegt: Poëzie schenk je niet als een borrel uit de kruik des levens in een glas (= de vorm), want "het proces is anders: graan wordt omgestookt tot jenever (graan-des-levens tot jenever-der-poëzie)." Schrijft ook proza.

PASPOORT: HENDRIK MARSMAN

'Paradise regained'

*De zon en de zee springen bliksemend open:
waaiers van vuur en zij;
langs blauwe bergen van de morgen
scheert de wind als een antilope
voorbij.*

*zwerfende tussen fonteinen van licht
en langs de stralende pleinen van 't water
voer ik een blonde vrouw aan mijn zij,
die zorgloos zingt langs het eeuwige water*

een held're, verruk-lijk-meeslepende wijs:

*'Het schip van de wind ligt gereed voor de reis,
de zon en de maan zijn sneeuw witte rozen,
de morgen en nacht twee blauwe matrozen –
wij gaan terug naar 't Paradijs'.*

Trefwoorden in zijn poëzie zijn 'vuur' (zie hierboven), 'vlam', 'leven' et cetera. Zulke woorden verwijzen naar levensdrift. Maar Marsman gebruikt ook woorden als 'angst', 'dood', 'nacht', 'verlies'. Behalve een levensdrift, heeft hij ook ondergangsbesef en dat leidt bij hem uiteindelijk tot mortalisme (angst voor de dood en voor de dood van zijn dichterschap). In 1933 publiceert hij zelfs het essay *De dood van het vitalisme*. In zijn latere werk lijkt Marsman deze desillusie wel te boven gekomen en bloeit zijn dichterschap weer op. In die periode schrijft hij zijn beroemde gedicht *Herinnering aan Holland*.

6.3 Martinus Nijhoff

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

poésie parlante	poëzie waarbij gebruikgemaakt wordt van gewone spreektaal en een normale zinsbouw
autonoom	als een dichter een gedicht niet ziet als een product van zichzelf, maar het als het ware vanzelf ziet ontstaan, spreekt hij van een autonoom gedicht

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke (terugkerende) motieven in het werk van Nijhoff belangrijk zijn;
- welke wending in zijn werk is waar te nemen;
- welke visie Nijhoff heeft op het gebruik van de taal;
- dat zijn poëzie steeds objectiever wordt;
- dat Nijhoff gelooft in de autonomie van het gedicht;
- waarom Nijhoff een buitenstaander is in de Nederlandse poëzie.

De soldaat

De soldaat die Jezus kruisigde

*Wij sloegen hem aan 't kruis. Zijn vingers grepen
Wild om de spijker toen 'k de hamer hief -
Maar hij zei zacht mijn naam en: 'Heb mij lief -'
En 't groot geheim had ik voorgoed begrepen.*

*Ik wrong een lach weg dat mijn tanden knarsten,
En werd een gek die bloed van liefde vroeg:
Ik had hem lief - en sloeg en sloeg en sloeg
De spijker door zijn hand in 't hout dat barstte.*

*Nu, als een dwaas, een spijker door mijn hand,
Trek ik een vis - zijn naam, zijn monogram -
In ied're muur, in ied're balk of stam,*

*Of in mijn borst of, hurkend, in het zand,
En antwoord als de mensen mij wat vragen:
'Hij heeft een spijker door mijn hand geslagen.'*

De soldaat die Jezus kruisigde? Daar staat toch niets van in de Bijbel? Inderdaad. En juist over hem schrijft Nijhoff een gedicht. Op een heel bijzondere wijze tekent hij hoe iemand door Jezus gegrepen wordt als hij Hem aan het kruis vastnagelt. Je zou het als een moderne variant op het beroemde gedicht van Revius (*'t En zijn de Joden niet...*) kunnen zien. Let eens op de beeldende taal van Nijhoff, vooral in de tweede strofe.

Thema's en motieven

Nijhoff is een bijzondere dichter, die niet zomaar bij een stroming is te plaatsen. De belangrijkste thema's in zijn werk zijn eenzaamheid, doodsverlangen en religie. Zijn bundel *De wandelaar* markeert de overgang van de poëzie van de Tachtigers naar de dichtkunst van de jongere generatie. De bundel wordt direct als een belangrijk debuut erkend. In deze bundel heeft de ik-figuur geen echt contact met de werkelijkheid. Hij is slechts een passant, een wandelaar, die voorbijkomt. Iemand die somber en tegelijk onverschillig reageert op het verval van de maatschappij, waarin oude zekerheden verdwenen zijn. In 1924 verschijnt de bundel *Vormen*. In die bundel is de ik-figuur niet langer een voorbijganger. Hij richt zich steeds meer op het dagelijkse leven. De algemeen

Naam: Martinus Nijhoff
(Den Haag 1894 – Den Haag 1953)

Belangrijke titels:

De Wandelaar (1916)
Vormen (1924)
Nieuwe gedichten (1934)

Opmerkelijk:

Dichter, maar schrijft ook veel essays en vertalingen. De jaarlijkse prijs voor de beste vertaling van een literair werk uit of in het Nederlands is naar hem genoemd: Martinus Nijhoff-prijs. Buitenstaander, omdat hij een heel eigen plaats inneemt in de literatuur.

PASPOORT: MARTINUS NIJHOFF

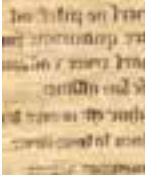
menselijke waarden die gelden voor dit alledaagse leven, worden in deze bundel weergegeven als beelden. Niet voor niets luidt de titel van de bundel *Vormen*: de dichter probeert door zijn poëzie vorm te geven aan beelden. Zijn gedichten zijn niet langer een uiting van persoonlijke gevoelens.

Hoewel er verschillen zijn tussen de genoemde bundels, vormt Nijhoffs poëzie een eenheid. Zo zien we in veel gedichten steeds deze motieven terugkeren:

- de wandelaar die zoekt naar contact met de medemens, maar moeilijk contact maakt (eigenlijk alleen in de eerste bundel);
- het kind als symbool van het ongerepte bestaan, los van de zorgen en complicaties van het leven;
- de moeder als vertegenwoordigster van geloof en religie.

In zijn bundel *Nieuwe gedichten* probeert de dichter geen hogere, bovenaardse idealen meer te bereiken. De mens moet zijn doel in dit leven zoeken. In 'Het lied der dwaze bijen' wordt dat bijvoorbeeld duidelijk door de manier waarop het avontuur van de bijen afloopt.

“Nijhoff moet de gewaarwordingen en ervaringen van andere mensen verwoorden.”

Het lied der dwaze bijen

*Een geur van hoger honing
verbitterde de bloemen,
een geur van hoger honing
verdreef ons uit de woning.*

*Die geur en een zacht zoemen
in het azuur bevrozen,
die geur en een zacht zoemen,
een steeds herhaald niet-noemen,*

*ried ons, ach roekelozen,
de tuinen op te geven,
riep ons, ach roekelozen
naar raadselige rozen.*

*Ver van ons volk en leven
zijn wij naar avonturen
ver van ons volk en leven
jubelend voortgedreven.*

*Niemand kan van nature
zijn hartstocht onderbreken,
niemand kan van nature
in lijve den dood verduren.*

*Steeds heviger bezweken,
steeds helderder doorschenen,
steeds heviger bezweken
naar het ontwijkend teken,*

*stegen wij en verdwenen,
ontvoerd, ontlifd, ontzworven,
stegen wij en verdwenen
als glinsteringen henen. --*

*Het sneeuwt, wij zijn gestorven,
huiswaarts omlaag gedwereld,
het sneeuwt, wij zijn gestorven,
het sneeuwt tussen de korven.*

Taalopvatting

Nijhoff schrijft bedrieglijk eenvoudig. Zijn poëzie lijkt op gewone spreektaal. We noemen dat **poësie parlante**. In 1926 schrijft hij in zijn essay *De pen op papier* over een droom, waarin hij de Rattenvanger van Hamelen ontmoet. Van hem leert Nijhoff dat hij niet langer zijn eigen gevoelens aan het papier moet toevertrouwen. Hij moet de gewaarwordingen en ervaringen van andere mensen, van de gemeenschap om hem heen verwoorden. Zijn poëzie moet objectiever worden. Deze opvatting verwerkt hij in het lange gedicht ‘Awater’ uit de *Nieuwe gedichten* en in zijn bekende epische gedicht ‘Het uur U’ uit 1936.

poësie parlante

Nijhoffs uiteindelijke kijk op poëzie is duidelijk te maken met zijn bekende theorie van het perzische tapijt:

Een perzisch tapijt is mooi [...] en toch weet je niet wie het gemaakt heeft, weet je niets van diens persoonlijkheid, noch van zijn levenslot. Het is mooi op zichzelf en in zichzelf, geheel onafhankelijk, vrij en los van de maker. Zo behoort het ook met een gedicht te zijn. Een gedicht is eerst een goed gedicht als het soeverein geworden is, wanneer het als een nieuw ongebonden organisme, náást zijn maker staat, met wie het geen enkele relatie meer heeft, of althans behoeft te hebben. De waarde van het gedicht wordt bepaald door de mate van zijn autonomie.

Uit: *Een dichter schreit niet*, W.J. van den Akker, pagina 155

autonoom

Zoals uit bovenstaand citaat blijkt, ziet Nijhoff taal als het gereedschap van een dichter en niet gedachten en gevoelens. Een gedicht legt niet de gevoelens van een dichter bloot en een lezer kan een gedicht ook niet beschouwen als een persoonlijke belijdenis van die dichter. Een gedicht is **autonoom**, het bestaat onafhankelijk van de dichter. De schoonheid en betekenis ervan liggen in het gedicht zelf opgesloten.

Lees maar, er staat niet wat er staat. Deze regel uit het lange gedicht 'Awater' is de titel van een bloemlezing uit Nijhoffs werk die in 1960 verschijnt. Het drukt precies uit waar het in Nijhoffs poëzie om gaat. Woorden verwijzen naar zaken uit de werkelijkheid, maar zijn altijd op verschillende manieren uit te leggen. Er zit meer dan één lading, meer dan één betekenislaag in de woorden van een gedicht, want een gedicht is autonoom. In het gedicht 'De moeder de vrouw' zie je dat bij het woord 'brug'. Natuurlijk kun je dat woord letterlijk nemen en aan een brug over een rivier denken, maar wellicht is hier ook sprake van een diepere betekenis: een brug die geslagen wordt tussen hemel en aarde.

“Een gedicht legt niet de gevoelens van een dichter bloot en een lezer kan een gedicht ook niet beschouwen als een persoonlijke belijdenis van die dichter.”

De moeder de vrouw

*Ik ging naar Bommel om de brug te zien.
Ik zag de nieuwe brug. Twee overzijden
die elkaar vroeger schenen te vermijden,
worden weer burenen. Een minuut of tien*

*dat ik daar lag, in 't gras, mijn thee gedronken,
mijn hoofd vol van het landschap wijd en zijd -
laat mij daar midden uit de oneindigheid
een stem vernemen dat mijn oren klonken.*

*Het was een vrouw. Het schip dat zij bevoer
kwam langzaam stroomaf door de brug gevaren.
Zij was alleen aan dek, zij stond bij 't roer,*

*en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren.
O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer.
Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.*

Nijhoff als buitenstaander

Met zijn ideeën over de autonomie van het gedicht neemt Nijhoff een unieke positie in de Nederlandse literatuur in. Hij sluit zich niet aan bij een stroming en voelt zich niet thuis bij de (christelijke) literaire tijdschriften die in zijn tijd opgericht worden. Dat hij vasthoudt aan de traditionele versvorm en een correcte zinsbouw, maakt hem ook tot een buitenstaander. In zijn omgeving althans. Want internationaal gezien zijn er meer dichters die de poëzie willen vernieuwen zonder zich aan te sluiten bij een avantgardistische stroming. Net als deze modernisten ziet Nijhoff de moderne mens als iemand die rondwandelt in een wereld waarvan hij volstrekt vervreemd is en waarin hij geen eenheid meer kan ontdekken.

6.4 Bordewijk

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

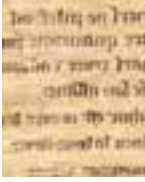
magisch-realisme

combineert de beschrijving van de gewone werkelijkheid met de wereld van de droom, de fantasie, de hallucinatie, het visioen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke (terugkerende) motieven in het werk van Nijhoff belangrijk zijn;
- welke wending in zijn werk is waar te nemen;
- welke visie Nijhoff heeft op het gebruik van de taal;
- dat zijn poëzie steeds objectiever wordt;
- dat Nijhoff gelooft in de autonomie van het gedicht;
- waarom Nijhoff een buitenstaander is in de Nederlandse poëzie.

De eerste les

- *Je eerste les is in die klas. Die klas is uniek. Zo een heb ik nog nooit kunnen vormen, vóór deze. Maar geen bespiegelingen nu. Ik houd van weinig woorden...*

Naar mijn hart gesproken, dacht De Bree.

- *De klas heeft je voorganger weggetreiterd. Ik waarschuw je niet, ik maak je attent. Begrijp je? ...*

Hij begreep het toen niet, eerst later.

- *Ik eis van ieder: tucht. Ik ben hoogst modern. De tijd is voorbij van gemoedelijkheid, van verbroedering. Dit geslacht is té bandeloos.*

[...] *De Bree ging rustig langzaam de acht gesleten treden af. Hij verwerkte, maar liet niets merken. Hij betrad de klas genaamd 4D. Hij voelde snel, want hij had fantasie. Hij voelde dit aan als een hel, als de hel. Hij betrad de hel.*

Dit fragment komt uit *Bint*, roman van een zender, een bekend boek van Bordewijk dat een jaar op een middelbare school beschrijft. In het fragment komt leraar De Bree voor het eerst op zijn nieuwe school en wordt hij gewijs gemaakt door de directeur, Bint. De directeur draagt een speaking name: 'Bint' betekent 'draagbalk'. Een draagbalk zorgt ervoor dat een constructie niet instort. Zo draait de school om Bint. Hij heeft van een normale school een school gemaakt met een enorm strenge tucht. *Binnen het jaar was er oorlog met de wethouder. Het regende klachten van ouders. Het werd een school van onbarmhartigheid, maar het werd een school.* Bint wil graag een kweek van reuzen kweken, niet wetenschappelijk, maar maatschappelijk. *Het opgroeiend geslacht zal later zeggen: 'Die was van de school van Bint. Die zullen gehoorzamen'.* Bint wil als het ware een draagbalk zijn voor de hele maatschappij.

Klas 4D noemt De Bree 'de hel'. Toch is het deze klas waarin het ideaal van Bint het duidelijkst verwezenlijkt kan worden. Deze leerlingen zijn het dan ook die – als er een opstand losbarst – de orde weten te herstellen en het gezag helpen handhaven.

Nationaalsocialisme in Bint?

In juli 1935 schrijft criticus Dirk Coster een artikel over Bordewijks boek *Bint*. Hij vindt het een "prul, even weerzinwekkend als giftig". Coster vindt Bint "een graatmagere, geheimzinnig zwijgende directeur, die vijf jaar geleden is omgezwaaid, van het waarschijnlijk humanistische opvoedingssysteem naar een 'nieuw', een soort van nieuw Nederlandsch nazi-systeem: terreur-over-kinderen, erop timmeren, vrees aanjagen, grauwen en honen van de zwakkeren, en wat er nog aan verder sadistische vermaken in een zenuwziek volwassen hoofd kan opkomen."

Naam: Ferdinand Bordewijk
(Amsterdam 1884 – Den Haag 1965)

Belangrijke titels:

Blokken (1931)

Knorrende beesten (1933)

Bint (1934)

Karakter (1938)

Opmerkelijk:

Debuteert in 1916 zonder veel succes met de dichtbundel *Paddestoelen* onder het pseudoniem Ton Ven.

De roman *Karakter* is niet alleen verfilmd, maar ook voor televisie bewerkt.

Wordt in 1945 voorzitter van de Eeraad voor letterkunde, een college dat maatregelen moet uitvoeren tegen schrijvers die in de oorlog met de bezetter hadden samengewerkt.

PASPOORT: FERDINAND BORDEWIJK

Ook Magda Stomps ziet in de roman “een appèl aan de Nederlanders zich eensgezind en vastberaden, strijdbaar en gedisciplineerd in te zetten voor de nieuwe orde van het nationaalsocialisme.” Zij schrijft dit in het maandblad *Nederland*, dat een nationaalsocialistische signatuur heeft. Zij vindt *Bint* een goed boek, omdat het een wegwijzer is naar de nationaalsocialistische heilstaat.

Maar Bordewijk legt in een interview uit dat hij vooral een tegenstander is van de antiautoritaire, kindvriendelijke opvoedingsmethode van onder anderen Jan Ligthart: “Een Spartaans systeem is waar het de School betreft volkomen op zijn plaats” en “Volgens mij moet de leraar op school despoot zijn; dat is de enige manier waarop hij iets bereiken kan”.

Met deze woorden heeft Bordewijk niet kunnen voorkomen dat de discussie over de strekking van *Bint* nog steeds voortduurt: is *Bint* nationaalsocialistisch of niet?

Nieuwe zakelijkheid bij Bordewijk

Een boek als *Bint* kan vreemd overkomen op de lezer. Dat komt niet alleen door de inhoud van het verhaal, maar ook door de bijzondere manier van vertellen, die typerend is voor Bordewijk. Als we al zijn werk naast elkaar leggen, dan zien we enkele bijzondere kenmerken:

1. Hij valt op door het gebruik van een eigenaardige woordvolgorde, buitenissige woorden en zonderlinge eigennamen (*Whimpysinger*, *Kiekertak*).
2. Hij gebruikt bijzondere metaforen. Hij tekent gecompliceerde personen met voorliefde voor het lelijke, soms met monsterlijke karakters. Leerlingen zijn

bijvoorbeeld een gier, een gorilla of een diepzeemonster.

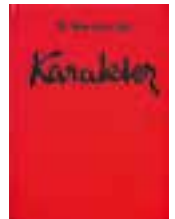
3. Zijn stijl is kernachtig, hoekig, zakelijk, zonder verfraaiende bijvoeglijke naamwoorden. Hij gebruikt korte zinnen.
4. In bijna al zijn verhalen is sprake van een auctoriale verteller.
5. Opvallend zijn ook zijn moderne onderwerpen.

Een wijdloperige stijl is in Bordewijks visie uit den boze. Ook moet hij niet veel hebben van het ontleden van karakters, zoals de naturalisten dat doen. Voor hem is een kunstwerk de weergave van gevoelens, maar dan onder de strenge regie van het verstand. Hoewel Bordewijk zich niet wil aansluiten bij een literaire stroming, groepering of een tijdschrift, is het niet voor niets dat zijn werk vaak tot de nieuwe zakelijkheid wordt gerekend. Toch valt hij daar niet helemaal onder, vanwege de originaliteit in zijn taal en thema's. Een goed voorbeeld is het boek *Blokken*. Ook hierin zien we vreemde woorden en korte, zakelijke zinnen. Bijzonder is daarnaast dat veel dingen in het boek blokvormig zijn en dat het boek ook een 'blokkendooscompositie' kent: het bestaat uit tien verhalen die alle tien een afgerond geheel zijn. Tot zover zou het boek nog goed passen binnen de nieuwe zakelijkheid. Maar als we naar de inhoud van *Blokken* kijken, wordt dat anders. Het boek is namelijk antiutopisch: het richt zich tegen de ideologie van een totalitair systeem. In die zin is het boek te groots en te visionair om nog zakelijk te zijn. Het boek van Bordewijk dat nog het beste bij de nieuwe zakelijkheid past, is *Karakter*.

Karakter

Bordewijks roman *Karakter* heeft als ondertitel *Roman van zoon en vader*. Het verhaal speelt zich af in Rotterdam na de Eerste Wereldoorlog.

Vader Dreverhaven heeft zijn zoon Jacob Willem Katadreuffe verwekt bij zijn dienstmeisje Jacoba Katadreuffe. Joba (Jacob) voedt Jacob op zonder met Dreverhaven te trouwen en zonder Jacob te vertellen wie zijn vader is. De titel *Karakter* slaat op de hoofdpersonages: Dreverhaven heeft zich ontwikkeld tot een machtig man. Gedurende de roman ontwikkelt ook Jacob zich tot een succesvol advocaat. En Joba toont karakter door niet toe te geven aan allerlei huwelijksaanzoeken en niets te gebruiken van het geld dat haar zoon haar stuurt. "Van mijn romans meen ik [het volgende] te mogen zeggen", schreef Bordewijk in 1938. "Een ondeugd of de overdrijving van een deugd voert uiteindelijk naar de ondergang. In *Bini* is dat de zucht naar tucht van de rector, in *Karakter* hebben alle drie de hoofdpersonen wel een fatal flaw (een fatale ondeugd): Joba is zó trots dat ze zichzelf en haar zoon het leven moeilijk maakt; Dreverhaven is zó streng dat hij zijn eigen zoon vernedert; en Jacob is zó ambitieus dat hij zichzelf de kans op gewoon geluk (met een secretaresse op zijn eerste kantoor) ontnemt. Hij kan

wel het leven, maar niet de liefde aan.”

Thema's

In het werk van Bordewijk zijn de volgende (opvallend moderne) thema's herkenbaar:

1. Chaos en verwildering leiden tot degeneratie, tot de ondergang.
2. (Zelf)tucht en discipline zijn middel tot herstel, maar ook een gevaar.
3. Angst is steeds een onmisbare factor, omdat angst het leven pas echt vervolledigt. In Bordewijks literatuuropvatting kan kunst pas ontstaan als angst er een bewuste of onbewuste rol in speelt.
4. Bordewijks werk bevat magisch-realistische en surreële elementen. Personages vertegenwoordigen vaak een prototype. Hij heeft veel aandacht voor geheimzinnige en bovenzinnelijke verschijnselen. De mens laat zich in zijn handelen meestal niet door zijn verstand leiden, maar er zijn hogere instincten in het spel. Hierom wordt Bordewijk ook wel als **magisch-realist** aangeduid.
5. In zijn latere werk komt de mens steeds meer naar voren als sociaal wezen: man en vrouw vormen een eenheid. Hij geeft ook plaats aan een zeker geloof in een Opperwezen, maar dat is niet christelijk getoonzet: het geloof in Jezus Christus ontbreekt.

Uit de film *Karakter* (Dreverhaven).

**magisch-
realisme**

“Het boek *Karakter* past nog het beste bij de nieuwe zakelijkheid.”

6.5 Gerrit Achterberg

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

metafysisch aspect	het bovennatuurlijke aspect
poëtologisch aspect	het dichterlijke aspect
intertekstualiteit	verwijzingen in de literatuur naar de Bijbel, mythologie, bekende literaire teksten of naar algemene wereldkennis

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe Achterberg in de letterkunde gewaardeerd wordt;
- welke thematiek zijn werk kenmerkt;
- in hoeverre leven en poëzie bij Achterberg samenvallen;
- dat moderne dichters vaak schrijven over het proces van het dichten;
- dat Achterberg regelmatig over de mythologie, de wereld van de techniek, de natuurwetenschappen en de Bijbel dicht in zijn sonnetten.

Naam: Gerrit Achterberg
(Nederlangbroek 1905 – Leusden 1962)

Belangrijke titels:

Afvaart (1931)

En Jezus schreef in 't zand (1947)

De ballade van de gasfitter (1953)

Opmerkelijk:

Schiet in 1937 zijn hospita dood en verwondt haar dochter. Komt in gevangenis en psychiatrische instellingen.

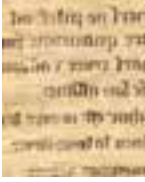
PASPOORT: GERRIT ACHTERBERG

De dichter van het vers dat niet bedierf

Op 17 januari 1962 schrijft dominee J.T. Doornenbal uit Oene in de *Veluwe Kerkbode*:

Woensdagavond kort na de kerkdienst, kwam het bericht van het onverwachte overlijden van Gerrit Achterberg. We zijn er direct heengegaan. (...) Maar vooral schrijf ik dit hier om wat Gerrit ook voor mijn werk geweest is. Hij reed mij naar zieken en naar ziekenhuizen. Altijd stond hij klaar. Nooit was hem iets te veel. Hij drong erop aan dat wij gaan zouden ook als ik geen kracht had en geen moed meer had. Geduldig wachtte hij tot ik klaar was, al duurde 't nog zo lang. En nog op een andere manier had ik veel aan hem te danken, al heeft hij dit nooit geweten. Hoeveel malen heb ik regels uit zijn verzen in mijn preken aangehaald; zo vaak dat ik ze soms in de gemeente heb horen nazeggen, door mensen die nooit een dichtbundel in handen krijgen. Mijzelf hebben ze gegrepen op een zeer bijzondere wijze, en mij telkens weer steun en kracht gegeven, waar ze spreken van genade en vergeffenis, tegenover schuld en schande.

Niet alleen dominee Doornenbal had grote waardering voor de gedichten van Achterberg, maar ook vele literatoren. Zelfs de Vijftigers, moderne dichters die na de Tweede Wereldoorlog afrekenen met alles van de oude tijd, erkennen Achterberg als een taalkunstenaar. Die Vijftigers hebben weinig affiniteit met het christendom en zullen hem op heel andere gronden gewaardeerd hebben dan de dominee. Inderdaad staan er in het *Verzameld werk* van Achterberg gedichten die een predikant niet van de kansel wil voorlezen. Een intrigerend persoon dus, die Achterberg.

“Om die volmaakte poëzie te bereiken en de kloof te overbruggen, blijft de dichter maar naar de juiste woorden zoeken.”

Thematiek

In veel gedichten van Achterberg komt naast een ik-figuur een raadselachtige andere persoon voor, die wordt aangesproken met ‘gij’ of ‘u’. Deze persoon lijkt een onbereikbare, verloren geraakte liefde. Ook verwijst de ‘u’ wel naar God. Dit geeft meteen het christelijke karakter van de gedichten van Achterberg aan. Belangrijke thema’s in zijn poëzie zijn:

1. de aanwezigheid van een andere, hogere werkelijkheid, waarin de grenzen van tijd en ruimte geen rol spelen;
2. een essentiële leegte in het aardse bestaan. Die leegte hangt samen met de afwezigheid van de (vrouwelijke) u, maar evenzeer met de afstand tussen de (goddelijke) U en de mens.

De dichter ervaart dus een kloof tussen het onvolmaakte of aardse bestaan en de ideale of hogere werkelijkheid. Maar hij is er ook van overtuigd dat hij deze kloof kan overbruggen. Dat hij, als hij de juiste woorden gebruikt, tijdelijk contact kan krijgen met de gestorven ‘gij’ of ‘u’. En dat is het derde belangrijke thema in zijn gedichten:

3. de volmaakte poëzie als (mogelijk) middel om de gebrokenheid te helen, om tijd (dat is: vergankelijkheid) en dood te overwinnen.

Om die volmaakte poëzie te bereiken en de kloof te overbruggen, blijft de dichter maar naar de juiste woorden zoeken. Maar dat blijkt een haast onmogelijke opgave. In deze thematiek vallen dus drie zaken samen: de onbereikbaarheid van de u (vrouw), de onbereikbaarheid van God (van de volmaakte harmonie) en de onbereikbaarheid van het volmaakte gedicht. Tekenend hiervoor is wat Achterberg schrijft in dit gedicht uit zijn bundel *Eiland der ziel*:

Met dit gedicht...

*Met dit gedicht vervalt het vorige,
ik blijf mijn eigen onderhorige.*

*Totdat in 't einde blijken zal,
wie meester is, en wie vazal.*

*Tussen mijn leven en mijzelve
is enkel nog een graf te delven.*

*Maar buiten deze laatste dingen
is enkel nog het lied te zingen,
is enkel nog de dood t' ontwringen*

*het lied dat van haar lichaam is,
het lied waarvan haar lichaammis
de onbevelekte ontvangenis*

*en dat den dood niet toebehoort
binnen dit woord.*

Plaats in de tijd

Achterberg is een unieke dichter. De poging een geliefde door de dood heen te bereiken, past goed in de traditie van de romantiek. Hij maakt ook veel gebruik van woorden als droom, dood, vrees, bloed, nacht, donker en spiegel. Maar hij gebruikt toch ook woorden uit de gewone omgangstaal. Herkenbare situaties vermengen zich soms met dromen en visioenen, waardoor de gedichten een geheimzinnige lading krijgen met veel dubbelzinnigheden. Dit doet weer denken aan het magisch-realisme. Achterberg is literatuurhistorisch niet makkelijk te plaatsen.

Biografie en poëzie?

In de tweede helft van de twintigste eeuw vinden de meeste literatuurhistorici dat je gedichten los van het leven van de auteur moet lezen. Bij Achterberg kunnen veel critici echter toch de verleiding niet weerstaan om een verband te leggen tussen zijn werk en een ingrijpende gebeurtenis in zijn leven. In 1937 schiet Achterberg namelijk zijn hospita dood en verwondt hij haar dochter. Hij komt in de gevangenis terecht en brengt jaren door in enkele psychiatrische (tbs-)instellingen. De doodgeschoten hospita komt daarna in Achterbergs gedichten voor als de aan-

gesprokene (de 'u'). Toch is het niet juist zijn poëzie alleen tegen deze achtergrond te lezen. Al in zijn eerste dichtbundel *Afvaart* komt namelijk onderstaand gedicht voor.

Drievoudig verbond

*Wat is dit een zoete verbintenis
U en de dood en ik.
Dat liefde er niets bij heeft ingeboet,
Te geraken tot deze rust.*

*Nu al de vuren zijn gebluscht,
Gaan we over de zachte asch
En denken wat geleden moest,
Voor ieder tevreden was.*

Dit gedicht dateert uit 1931, terwijl de dood van de hospita in 1937 plaatsvindt. Het thema van de verloren geliefde is dus al duidelijk in zijn poëzie te herkennen, lang voor de dramatische gebeurtenis. Poëzie is over het algemeen niet alleen een uiting van individuele, persoonlijke gevoelens. Een dichter schrijft ook over aspecten van het leven die iedereen kan herkennen en die het persoonlijke te boven gaan. De poëzie stijgt – als het goed is – boven het alledaagse aardse en tijdelijke leven uit. We noemen dit het **metafysische aspect** van de poëzie.

**metafysisch
aspect**

Schrijven over het dichten zelf

Bij Achterberg en zijn tijdgenoten gaat het in hun poëzie vaak om het proces van het dichten zelf. We noemen dit het **poëtologische aspect** van de poëzie. Bij Achterberg is dat een gecompliceerde zaak, omdat de zoektocht naar het volmaakte gedicht samenvalt met de zoektocht naar de onbereikbare ander. Een voorbeeld: in een bekend kwatrijn lezen we

**poëtologisch
aspect**

*Jacht op de vonk der verzen en een vrouw:
Eenzelfde wezen, dat, de horizonnen trouw,
Ontwijkt, ontwijkt... o nachten van genade,
Waar ik het eeuwig wild in d'ogen schouw.*

Het lijkt hier in eerste instantie te gaan om de zoektocht naar een vrouw. Maar het is tegelijkertijd een 'jacht op de vonk der verzen', een zoektocht naar het volmaakte gedicht.

Verwijzingen

Het werk van Achterberg bestaat voor een groot deel uit sonnetten. In zijn sonnetten verwerkt hij verwijzingen naar de mythologie, de wereld van de techniek en de natuurwetenschappen, en de Bijbel. We noemen dat **intertekstualiteit**. Elke literaire tekst is pas goed uit te leggen tegen de achtergrond van de daarvoor verschenen literatuur. Ook heb je algemene kennis nodig van de wereld om je heen om een tekst goed te kunnen begrijpen. Veel schrijvers en dichters maken daar gebruik van door (meer of minder expliciet) te verwijzen naar algemeen bekende teksten of kennis. Bij christelijke dichters zien we bijvoorbeeld vaak verwijzingen naar de Bijbel. In het onderstaande sonnet 'Werkster' klinkt Achterbergs calvinistische achtergrond door. Hij verwoordt hier hoe genade niets heeft te maken met rang en stand.

Werkster

*Zij kent de onderkant van kast en ledikant,
ruwhouten planken en vergeten kieren,
want zij behoort al kruipend tot de dieren,
die voortbewegen op hun voet en hand.*

*Zij heeft zichzelf aan de vloer verpand,
om deze voor de voeten te versieren
van dichters, predikanten, kruidenieren,
want er is onderscheid van rang en stand.*

*God zal haar eenmaal op Zijn bodem vinden,
gaande de gouden straten naar Zijn troon,
al slaande met stoffer en blik.*

*Symbolen worden tot cymbalen in de
ure des doods - en zie, haar lot ten hoon,
zijn daar de dominee, de bakker en de frik.*

Hommage aan Gerrit Achterberg. Bronzen beeld in Noordwijk door Willem Berkhemer.

6.6 Willem Elsschot en Nescio

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

novelle	prozatekst die tussen de roman en het verhaal wordt geplaatst. Inhoudelijke en vormtechnische criteria: een enkelvoudige structuur, een gering aantal personages die nauwelijks of geen ontwikkeling doormaken, en een beperkt tijdsbestek.
economisch schrijven	alles in een verhaal moet functioneel zijn, er wordt geen woord te veel gebruikt
anarchistisch-bohemienachtige beweging	een beweging die streeft naar een samenleving waarin niemand de leiding heeft en die er bewust een onburgerlijke en ongebonden levensstijl op na houdt
antiburgerlijkheid	het zijn tegen de (behoudende, fatsoenlijke en bekrompen) burgermaatschappij

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- welke twee verhaallijnen aan te wijzen zijn in *Het dwaallicht*;
- hoe je de titel *Het dwaallicht* kunt duiden;
- welke twee namen Elsschot vaak gebruikt voor zijn hoofdpersonen;
- hoe Elsschot over het christelijk geloof denkt;
- welke motieven hij gebruikt;
- welke raakvlakken hij en Nescio hebben;
- op welke punten Elsschot en Nescio verschillen;
- wat de belangrijkste werken zijn van Nescio;
- welke motieven bij Nescio regelmatig terugkomen;
- waarom Nescio en Elsschot hun tijd vooruit waren.

Naam: Alfons de Ridder
(Antwerpen 1882 – Antwerpen 1960)

Pseudoniem:

Willem Elsschot

Belangrijke titels:

Villa des Roses (1913)

Kaas (1933)

Het dwaallicht (1946)

Opmerkelijk:

De Ridder is een succesvol zakenman in het reclamebedrijf. Hij wil het liefst boeken schrijven, maar hij kan van zijn pen niet leven.

Reclame maken noemt hij een grootse vorm van taalmisbruik.

PASPOORT: WILLEM ELSSCHOT

Vanavond op tijd naar huis!

Vader Laarmans is zo'n man die na zijn werk altijd nog even de kroeg induikt, voordat hij naar huis gaat. Vanwege de regen gaat hij vanavond maar eens gewoon naar huis.

Een ellendige novemberavond, met een motregen die de dappersten van de straat veegt. En mijn stamkroeg ligt, helaas, te ver in 't Westen om op te tornen tegen dat kille gordijn. Voor het eerst sedert zeer lang, want de jaren vlieden, zal ik ditmaal naar huis gaan, waar mijn ontijdige intrede beschouwd zal worden als een stap op de weg die tot inkeer leidt. Alle begin is moeilijk en beter laat dan nooit, zal mijn vrouw zeggen. Maar eerst nog een krant voor vanavond bij 't vuur, want als ik niet lees werkt mijn zwijgen verkillend op mijn huisgenoten.

Het kopen van die krant brengt Laarmans alsnog in de kroeg...

Het verhaal

novelle Dit is een citaat uit *Het dwaallicht* van Willem Elsschot, een **novelle** over de zoektocht van drie mannen naar ene Maria. De drie zijn bemanningsleden van een Indiëvaarder en vragen Laarmans hen te helpen. Ze zijn als een blok gevallen voor Maria van Dam toen die op hun schip kwam en hebben haar drie geschenken gegeven: een sjaaltje, een pot gember en zes doosjes sigaretten. In ruil daarvoor wil zij de drie vrienden vanavond ontvangen, maar de mannen weten niet waar ze moeten zijn. Bij het kopen van zijn krant komt Laarmans ze tegen. Hij gaat met hen mee om de weg te wijzen. Bij het politiebureau krijgen ze van twee

Maria's van Dam het adres. De Maria in het Carlton Hotel is niet de goede. Het duurt allemaal nogal lang, daarom brengt Laarmans de mannen onverrichter zake naar hun schip *Dehli Castle*.

Omdat Laarmans toch die kant uit moet, gaat hij in zijn eentje langs het tweede adres. Hoewel hij er zeker van is dat de juiste Maria hier woont, besluit hij niet meer aan te kloppen. Hij moet immers naar huis met zijn krant.

Hoe vaker je het verhaal leest, des te meer valt op dat er onder het melancholieke verhaal een ander verhaal verteld wordt. Er zijn drie opvallende zaken. Ten eerste de zakenman Laarmans die besluit het goede pad op te gaan, maar toch op het verkeerde pad komt. Ten tweede de zoektocht van de drie mannen (uit het oosten en met geschenken) naar de Maria die hun is verschenen; een onderneming die uitloopt op een zoektocht naar twee andere Maria's. Ten derde bevat de titel een meervoudige betekenis.

De titel: *Het dwaallicht*

Voor een uitleg van de titel zijn drie aspecten van belang:

- Laarmans is een dwaallicht in het voorgaan van de mannen. Hij mislukt jammerlijk als gids. Dat komt ook doordat Laarmans op zoek is naar een andere Maria dan de drie oosterlingen. Hij heeft een 'aards' beeld van Maria (hij denkt aan een prostituee), terwijl de reizigers Maria hoog hebben staan en aanbidders van haar zijn.
- Ook Maria wordt een dwaallicht genoemd: *'Maar zij is als een beeld dat men in 't water ziet. Als men het grijpen wil is er niets.'* *'Of zoals de lichten in het moeras. Men kan ze nalopen, doch men achterhaalt ze niet.'*
- Omdat het verhaal een diepere laag heeft, kan de titel ook zo uitgelegd worden: godsdienst is een dwaallicht. Religie is een zoektocht en brengt een mens niet op de goede plaats.

Ontgoocheling

Het dwaallicht is het laatste verhaal dat de auteur Willem Elsschot op papier zet. Elsschot beschouwt het zelf als zijn testament. En wat hij daarmee wil doorgeven, is weinig hoopvol. Het christelijk geloof betekent niets voor Laarmans. Hij vindt het moeilijk om uit te leggen wat Christus voor de mensheid betekent. En: Maria zal niet verschijnen. Wie zich vastklampt aan godsdienst, komt ontgoocheld uit. De boodschap lijkt te zijn: zoek het in het aardse bestaan. Religie is een zoektocht en de uitkomst ervan is onzeker. Dat Maria zo'n grote rol speelt in het verhaal, is overigens het gevolg van het feit dat Elsschot rooms-katholiek is opgevoed.

Naam: Jan Hendrik Frederik Grönloh
(Amsterdam 1882 – Hilversum 1961)

Pseudoniem:

Nescio

Belangrijke titels:

De uitvreter (1911)

Titaantjes (1915)

Dichtertje (1918)

Opmerkelijk:

Zeer klein proza-oeuvre.

Directeur van de Holland-Bombay

Trading Company.

PASPOORT: NESCIO

Motieven in het werk van Elsschot

De thematiek van *Het dwaallicht* zien we ook terug in het andere werk van Elsschot. Het hoofdmotief in zijn verhalen is dat mensen wel allerlei dromen en idealen kunnen najagen, maar dat zij uiteindelijk bedrogen worden, door het leven, door anderen, door zichzelf en dus ook door de godsdienst. Dat leidt tot ontgoocheling en mislukking.

In zijn werk maakt Elsschot gebruik van twee hoofdpersonen die elkaars tegenpolen zijn. Aan de ene kant de harde, sterke Boorman en aan de andere kant de zwakke, aarzelende Laarmans. Deze twee hoofdpersonen geven de twee kanten van Elsschot weer. Hardheid en gevoeligheid, onbetrouwbaarheid en gewetenswroeging, aanpassing en zucht naar avontuur zijn telkens terugkerende motieven.

Elsschot en Nescio: hun tijd vooruit

Als Willem Elsschot in 1913 zijn eerste roman schrijft, krijgt hij weinig aandacht. Zijn romans passen niet in het literaire klimaat, dat dan nog wordt beheerst door de neoromantici met een verheven stijl en de naturalisten met hun beschrijving van de werkelijkheid. Elsschots taalgebruik is juist helder en zakelijk. Daardoor is zijn werk later wel in verband gebracht met de nieuwe zakelijkheid. Maar hij wil vooral **economisch schrijven**; alles in een verhaal moet functioneel zijn.

economisch schrijven

Grote gevoelens en gebeurtenissen kunnen het beste in details en kleinigheden uitgedrukt worden. Elsschots stijl vertoont een spanning tussen een nuchtere of laconieke toon en een daaronder liggende woede of treurigheid. Dat levert een tragikomisch, soms ironisch effect op.

Hier zien we een duidelijke overeenkomst met zijn tijdgenoot Nescio. Ook die gebruikt ironie als houding en stijlmiddel. Al is Nescio net iets minder cynisch dan Elsschot; hij heeft een komisch-relativerender stijl. Er zijn nog meer overeen-

komsten tussen deze twee schrijvers: ze zijn allebei zakenman, schrijven op een quasinonchalante praattoon (Nescio gebruikt zelfs letterlijk spreektaal in zijn boeken, met een aangepaste spelling) en hebben beiden hooggestemde idealen. Al op jonge leeftijd zijn ze aanhangers van een **anarchistisch-bohemienachtige** (antiburgerlijke) **beweging**. Maar Elsschot verliest zijn jeugdig idealisme al snel, terwijl Nescio ernaar zal blijven verlangen.

anarchistisch-bohemienachtige beweging

Nescio heeft een klein oeuvre nagelaten en schrijft zijn drie belangrijkste boeken (*De uitoreter*, *Titaantjes* en *Dichtertje*) rond de tijd van de Eerste Wereldoorlog. Ook hij wordt door zijn tijdgenoten niet op waarde geschat. Zijn spot met het bovennatuurlijke, zijn stijl en zijn toon worden door recensenten niet op prijs gesteld. Zowel Elsschot als Nescio vindt pas in de jaren dertig een bewonderaar in Menno ter Braak. Die vindt hun werk juist 'echt', omdat hun ironische toon zou voortkomen uit hun persoonlijkheid. Voor Elsschot, die dan al tien jaar lang niet meer geschreven heeft, is deze erkenning reden om het schrijven weer op te pakken. Zijn beroemde boek *Kaas* (een ironisch verhaal over de handelaar Laarmans die zijn kaas niet krijgt verkocht) wordt aanvankelijk in *Forum* gepubliceerd en zou zonder dit tijdschrift zelfs niet zijn verschenen. Dat Elsschot en Nescio nu nog steeds gelezen worden (in tegenstelling tot veel van hun tijdgenoten) en dat grote schrijvers als Reve en Hermans zich door Nescio hebben laten inspireren, is dan ook te danken aan het stempel dat *Forum* op de literatuur heeft gedrukt. Blijkbaar was de tijd in de jaren twintig nog niet rijp voor schrijvers als Nescio en Elsschot. Anders gezegd: deze twee waren hun tijd vooruit.

Motieven in het werk van Nescio

Het hoofdmotief bij Nescio is zijn verzet tegen de bekrompenheid van het burgerleven. Iets van deze **antiburgerlijkheid** zie je in het volgende citaat uit het verhaal *Verliefd*.

antiburgerlijkheid

Was ik misschien niet verliefd? Eigenlijk hatti nog helemaal geen moeite gedaan om haar weer te ontmoeten. 't Leek hem zo gek, mekaar hier weer "toevallig" tegen te komen. En toch kon i 't bij tijden lelijk te pakken hebben. Soms, als i vlak bij haar stond, soms, als i haar niet zag. En nu zou hij haar niet eens graag plotse-ling voor zich zien, hij kende dat nog wel van vroeger: als je met een aardig meisje door een mooi landschap liep, dan had je aan geen van beiden wat. [...] En als zo'n meisje wel zo goed wil zijn met je verloofd te wezen, dan moet je altijd met haar praten en altijd bij haar zijn en dan moet je lopen waar zij wil en dan heeft ze wat tegen Nol de Sjoeg en tegen Jan Schippers en tegen goudkleurige dassen en dan mag je niet tegen 't hek van 't Oosterpark leunen.

Geen lofrede op verliefde gevoelens, maar de constatering dat verliefd zijn of een meisje hebben erg lastig kan zijn. Je moet je aanpassen aan burgerlijke gewoontes.

Vaak gaat de antiburgerlijkheid van Nescio een stuk verder. Hij vindt de maatschappij onrechtvaardig en veracht de samenleving. En om zich uit zijn kleurloze bestaan te bevrijden trekt Nescio de natuur in. In de beschrijving van die natuur neemt hij het interieur van het landschap, de huizen, de schepen, de molens, mee. In de schoonheid van de natuur en de wereld is de mens eigenlijk niet nodig. Maar waarom niet? Dat weet hij niet en daarom houdt de zoektocht naar de oplossing van het allesomvattende levensmysterie hem altijd bezig.

Hij droomt ook van een ongebonden bestaan met wat vrienden die van dag tot dag leven zonder iets nuttigs te doen. En hij heeft een melancholisch verlangen naar vroeger, vooral naar de tijd dat hij nog erg idealistisch was. Hij wilde zich toen aansluiten bij de Waldenkolonie van Frederik van Eeden, waar gemeenschappelijk grondbezit het ideaal was. Zijn verhalen laten echter zien dat het najagen van deze idealen totaal geen zin heeft. De hoofdthematiek is dat persoonlijke idealen het altijd afleggen tegen de onbuigzame realiteit.

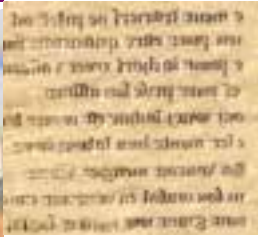
In zijn heimwee naar vroeger en het zoeken naar antwoorden gebruikt Nescio regelmatig Bijbelse termen. Maar de manier waarop hij over God spreekt, is voornamelijk cynisch en relativerend. Het christendom wordt subtiel belachelijk gemaakt. In het verhaal *Eerste ontroering* stelt de hoofdpersoon tijdens een wandeling vast:

Groot was God dien middag en goedertieren. Door onze ogen kwam Hij Zijn wereld binnen en leefde in onze hoofden. En onze gedachten gingen woordeloos uit over de wereld, ver over de gezichtseinder gingen zij. En zo vloeden de wereld en wij beurtelings in elkaar over. Bakker zei datti z'n hart voelde uitzetten en toen ik m'n ogen dicht deed, was 't of m'n hoofd vol goud licht en blauw water was en wonderlijke rillingen gingen door m'n ruggemerg. Ik voelde daar de wereld die om mij lag. [...]

Op den dijk naar Schellingwou kwam ons een christelijk-historisch uitzierend heer tegen, zijn witte gezicht was glad geschoren, hij had een zwarte pandjesjas aan. Maar z'n hoed hatti in z'n hand en z'n overjas over z'n arm en hij floot. Het was 22 november. Dat vonden wij aardig, wij hadden de neiging, de man de hand te drukken, maar waren bang dat hij ons niet begrijpen zou en z'n gezicht was zo erg wit.

“...om zich uit zijn kleurloze bestaan te bevrijden trekt Nescio de natuur in...”

De periode 1940-1980

1940 - 1945

De Tweede Wereldoorlog
Bezetting en bevrijding

1929 - 1945

Anne Frank
Jodenvervolgning

1945 - 1949

Indonesië
Een kolonie
vecht zich vrij

1 februari 1953

De watersnood
De dreiging van het water

1886 - 1988

Willem Drees
De verzorgingsstaat

Vanaf 1948

De televisie
De doorbraak
van een massa-
medium

1925

1950

1975

2000

Kernbegrippen

**Nederlandsche
Kultuurkamer**
verzetsliteratuur
existentialisme
archetype

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

Duitse instantie om in de Tweede Wereldoorlog controle uit te oefenen op kunstenaars

anti-Duitse literatuur, zoals illegale krantjes en poëzie

filosofische stroming die individuele vrijheid, verantwoordelijkheid en subjectiviteit voorstaat

idee uit het collectieve onbewuste

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- voor welke keuze auteurs in de Tweede Wereldoorlog gesteld worden;
- wat de gevolgen zijn van hun keuze;
- wat typerend is voor de naoorlogse literatuur;
- wat het existentialisme inhoudt;
- welke terugkerende motieven er in de existentialistische literatuur te vinden zijn;
- waarom *De grote zaal* een existentialistische roman is;
- wat het magisch-realisme is en welke betekenis archetypen hierin hebben;
- waardoor de kloof tussen algemene en christelijke literatuur groter wordt;
- welke invloed het existentialisme heeft op de christelijke literatuur.

7.1 Algemene inleiding

HET LIED DER ACHTTIEN DOODEN

*Een cel is maar twee meter lang
en nauw twee meter breed,
wel kleiner nog is het stuk grond,
dat ik nu nog niet weet,
maar waar ik naamloos rusten zal,
mijn makkers bovendien,
wij waren achttien in getal,
geen zal den avond zien.*

*O lieflijkheid van licht en land,
van Holland's vrije kust,
eens door den vijand overmand
had ik geen uur meer rust.
Wat kan een man oprecht en trouw,
nog doen in zulk een tijd?
Hij kust zijn kind,
hij kust zijn vrouw
en strijdt den ijd'len strijd.*

*Ik wist de taak die ik begon,
een taak van moeiten zwaar,
maar 't hart dat het niet laten kon
schuwt nimmer het gevaar;
het weet hoe eenmaal in dit land
de vrijheid werd geëerd,
voordat een vloekbre schennershand
het anders heeft begeerd.*

*Voordat die eeden breekt en bralt
het miss'lijk stuk bestond
en Holland's landen binnenvaalt
en brandschat zijnen grond;
voordat die aanspraak maakt op eer
en zulk Germaansch gerief
ons volk dwong onder zijn beheer
en plunderde als een dief.*

*De Rattenvanger van Berlijn
pijpt nu zijn melodie,
- zoo waar als ik straks dood zal zijn
de liefste niet meer zie
en niet meer breken zal het brood
en slapen mag met haar -
verwerp al wat hij biedt of bood
die sluwe vogelaar.*

*Gedenkt die deze woorden leest
mijn makkers in den nood
en die hen nastaan 't allermeest
in hunnen rampspoed groot,
gelijk ook wij hebben gedacht
aan eigen land en volk
- er daagt een dag na elken nacht,
voorbij trekt iedere wolk.*

*Ik zie hoe't eerste morgenlicht
door 't hooge venster draalt.
Mijn God, maak mij het sterven licht
- en zoo ik heb gefaald
gelijk een elk wel falen kan,
schenk mij dan Uw gena,
opdat ik heenga als een man
als 'k voor de loopen sta.*

Jan Campert

'Het lied der achttien dooden' is een van de bekendste gedichten uit de Tweede Wereldoorlog. Het beschrijft de laatste ogenblikken van een man die op de drempel van de dood staat; hij wordt geëxecuteerd als gevolg van zijn verzet tegen de Duitse overheersing. In 1943 wordt het gedicht illegaal uitgegeven. De zeggingskracht is groot: de achttien doden, vijftien verzetsmensen en drie februaristakers, staan symbool voor de strijd die men moet leveren en de offers die dit kost.

Literatuur tijdens de Tweede Wereldoorlog

Dat het gedicht illegaal wordt uitgegeven, is niet zomaar. In 1941 richtten de Duitsers namelijk de **Nederlandsche Kultuurkamer** op. Iedere kunstenaar, schrijver, muzikant of podiumartiest is verplicht zich hierbij aan te melden.

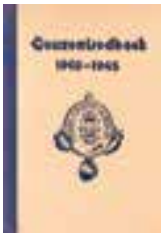
**Nederlandsche
Kultuurkamer**

Op deze manier zijn de Duitsers in staat alle kunstuitingen aan censuur te onderwerpen. Sommige kunstenaars melden zich principieel vrijwillig aan, andere doen dit vooral uit praktische overwegingen: kunst is hun enige bron van inkomen. In oorlogstijd kunnen zij hierdoor ‘in alle vrijheid’ publiceren, maar na de oorlog worden ze gestraft met een publicatieverbod van ten minste een paar jaar. Andere schrijvers, zoals Ferdinand Bordewijk, worden geen lid van de Kultuurkamer. Het risico van publiceren zonder lidmaatschap is een boete van 5000 gulden, omgerekend naar nu zo’n slordige 30.000 euro. Om toch creatief bezig te zijn, gaan veel kunstenaars dan ook ‘ondergronds’ verder met schilderen, muziek maken en schrijven. Er verschijnen allerlei verzetskrantjes, die in het geheim worden geschreven, vermenigvuldigd en rondgebracht. Een paar van die illegale krantjes zijn nu nog belangrijke bladen: *Het Parool*, *Trouw*, *Vrij Nederland*.

verzetsliteratuur

Het doel van deze **verzetsliteratuur** is voornamelijk de burger een hart onder de riem te steken. Het is eenvoudige en toegankelijke literatuur, die veel mensen hoop en troost biedt. Schrijvers die op deze manier de bezetter tegenwerken en gepakt worden, komen in de gevangenis of in een werkkamp terecht.

Belangrijk is een bundel geuzenliederen die in 1941 wordt uitgegeven. Evenals in de Tachtigjarige Oorlog zijn dit verzetsliederen in reactie op de bezetting. Waarschijnlijk vinden nog maar weinig mensen dat verzet de oplossing is, want het boekje wordt niet goed verkocht. In het najaar van 1943 verschijnt de bundel opnieuw, aangevuld met nieuwe gedichten. Nu is het boek wel een succes en er komen nog een tweede en derde aanvulling. Na de bevrijding besluit men er één bundel van te maken en de gedichten onder de naam *Geuzenliedboek 1940-1945* uit te geven. De bundel bevat gedichten over de strijd tegen de Duitsers, gedichten van gevangenen die weten dat ze binnenkort zullen sterven en gedichten van mensen die uitzien naar de bevrijding. Een van deze gedichten is ‘Het lied der achttien doden’.

Literatuur na de Tweede Wereldoorlog

Na de oorlog wordt duidelijk welke verschrikkingen zich hebben afgespeeld. Niet alleen zijn miljoenen mensen omgekomen, ook is er veel schade aangericht aan (spoor)wegen, bruggen en gebouwen. In de zogenoemde wederopbouw werkt men aan het herstel van de infrastructuur en economie. Veel mensen leven na de bevrijding echter nog steeds in angst; een derde wereldoorlog hangt in de lucht. De Koude Oorlog, de oorlog tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten,

“Het doel van deze verzetsliteratuur is voornamelijk de burger een hart onder de riem te steken.”

is een domper op de vreugde over de bevrijding van de Duitsers. Ook de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië heeft grote invloed op de Nederlanders. Na twee wereldoorlogen en met de angst voor nieuwe internationale conflicten heeft ook de literatuur even geen antwoord meer. Het positieve levensgevoel dat na de Eerste Wereldoorlog ontstond, blijft nu uit. In literaire tijdschriften wordt wel gevraagd om een positieve invalshoek. In plaats van opbeurende boeken verschijnen in de jaren vijftig en zestig echter vooral ontluisterende romans. De hoofdpersonen hebben geen geloof en geen idealen. Jonge auteurs als Gerard Reve, Willem Frederik Hermans, Anna Blaman en Harry Mulisch moeten niets hebben van de opgeruimde wederopbouwmentaliteit. Ze laten met hun boeken juist zien dat de naoorlogse jeugd geen illusies meer heeft. Langzaamaan komt er ook steeds meer literatuur over de Tweede Wereldoorlog. Er verschijnen verschillende publicaties van Joden over hun traumatische ervaringen, zoals van Marga Minco en Clara Asscher-Pinkhof. Ook het dagboek van Anne Frank laat een schrijnend beeld zien: een gewone puber als slachtoffer van het naziregime.

Het existentialisme

De angst die mensen na de Tweede Wereldoorlog in de greep houdt, is niet helemaal nieuw. De Franse schrijvers en filosofen Camus en Sartre schrijven vóór de oorlog al over de zinloosheid van het bestaan. De mens leeft in het heden als in een roes, zonder dat hij te maken heeft met het verleden of met de toekomst, zo stellen zij. Het einde van de roes is de uitputting en de eenzaamheid. God speelt geen rol meer in het menselijk bestaan. Zonder God en uitgestoten door de aarde is het menselijk bestaan eenzaam. Het leven is absurd en beangstigend. Sartre gaat nog een stapje verder: "Alles is zinloos, deze tuin, deze stad, ikzelf. Wanneer men zich daar rekenschap van geeft, wordt men er draaiërig van en alles gaat zweven [...] dat is walging." Toch is er geen totale zinloosheid. Sartre is van mening dat het bestaan zelf weliswaar geen vooraf bepaalde betekenis heeft, maar dat ieder mens zelf zin dient te geven aan zijn bestaan. Hij is zelf verantwoordelijk voor de keuzes die hij maakt en hoeft daarvoor geen verantwoording af te leggen. In navolging van Nietzsche stelt Sartre: "God is dood en wij hebben hem vermoord."

De ideeën van Camus en Sartre vormen de basis van het **existentialisme**, een filosofische stroming die nadruk legt op individuele vrijheid, verantwoordelijkheid en subjectiviteit. Al vanaf de jaren dertig beïnvloedt deze stroming de literatuur. Door alle ervaringen die de mensen tijdens de Tweede Wereldoorlog opdoen, raken velen los van God en krijgt het existentialisme ruimte. In verschillende naoorlogse romans, zoals die van Willem Frederik Hermans en Ge-

existentialisme

rard Reve, vind je elementen van het existentialisme terug. Opvallende, steeds terugkerende motieven zijn:

- *Twijfel en scepsis.* Vooraf bepaalde zingeving is er niet meer. Dit leidt tot twijfel aan de zin van het leven en aan de hoogste norm. Twijfel aan God dus. Het leidt ook tot scepsis, omdat er geen absoluut standpunt ingenomen kan worden. Niets is zeker.
- *Meer aandacht voor seksualiteit.* In zijn zoektocht naar zingeving vindt de aan zichzelf overgelaten mens een oplossing in de seksualiteit als tegenhanger van de eenzaamheid. Meer en meer krijgt het seksuele aandacht binnen de literatuur. Vaak gaat het om zelfgerichte, lichamelijke liefde.
- *Crisis van het geweten.* Het verlangen van de mens om te bouwen op zekerheden, vaste normen en waarden, ziet Sartre als een groot kwaad. De mens moet zichzelf als norm hebben en doen wat hij goed vindt. De mens is vrij om zijn eigen waarden te kiezen. Er wordt geen beroep gedaan op zijn geweten.

Een duidelijk voorbeeld van een existentialistische roman is *De grote zaal* van Jacoba van Velde. Het boek laat zien hoe een leven zonder God vervuld is van angst en eenzaamheid. De 74-jarige Geertruide van der Veen is na een hartaanval in een verpleegtehuis opgenomen, de laatste verblijfplaats voor de dood. De grote zaal in het tehuis staat symbool voor het einde. Wie daar eenmaal ligt, zal binnenkort sterven. De gevoelens van angst en eenzaamheid nemen toe naarmate het boek vordert en de dood nadert.

De angst, de verstikkende angst is er weer. Een ondeelbaar ogenblik was ik in de zwarte tunnel, waarvan ik het einde niet kon zien. Met mijn laatste krachten kon ik nog vluchten voor het verschrikkelijke. Voor het onbekende. Maar het is de laatste keer geweest. Ik weet het. Onafwendbaar komt het ogenblik dat ik erdoor zal moeten gaan... Tot het einde. Wat zal daar zijn! Wat is er aan het einde! Ik ben bang. Is er dan niets wat me helpen kan! Nee, ik ben alleen. Geen mens kan nog iets voor me doen.

Magisch-realisme

Niet alle boeken uit deze periode hebben een essentie van zinloosheid. Er zijn ook auteurs die de werkelijkheid verbinden met een onzichtbare wereld: bovennatuurlijk, psychisch, magisch. Vertegenwoordigers van dit zogenoemde

“Het magisch-realisme is dus heel wat anders dan het existentialisme. De mens wordt niet op een zinloze manier op zichzelf teruggeworpen...”

magisch-realisme zijn de Vlaamse auteurs Hubert Lampo en Johan Daisne. Het leven bevat als het ware een dubbele bodem. Onder het zichtbare vormt zich een onbekende wereld, die alle mensen in zich dragen. Lampo beweert dat er bij het schrijven van zijn romans plotseling dingen opborrelen uit dit collectief onbewuste. **Archetypen** noemt hij die:

Het is geen sprookje, magisch-realisme. Het gaat duidelijk uit van de realiteit, al was het maar het voelen of het zich voorstellen van het huiveringwekkende. Ik wil erop wijzen dat ik niet in trance schrijf. Wel doet er zich tijdens het schrijven een bewustzijnsintensivering voor, waardoor archetypen te voorschijn treden door de elkander opvolgende gedachteassociaties. Het verschil tussen de realist en de magisch-realist is dan, dat de realist op een bepaald ogenblik zegt: nee, er duikt iets op uit mijn fantasie, maar dat was niet de bedoeling, dus: stop ermee, ik moet me houden aan de rationele ontwikkeling van het gebeuren. De meer magisch-realistisch ingestelde auteur laat op dat ogenblik de zaken hun vrije loop.

archetype

Het idee van de archetypen komt van de negentiende-eeuwse filosoof Jung. Hij zegt dat er in de psyche van de mens onbewust ideeën aanwezig zijn. Deze ideeën komen in dromen naar boven als zogenaamde archetypen. Jung baseert zijn filosofie op die van Plato, die de aardse werkelijkheid slechts als een afschaduw van ideeën zag. Aardse liefde is bijvoorbeeld een afschaduw van de idee van de volmaakte liefde. Zo zijn archetypen oerbeelden uit het collectieve onbewuste, die mensen geërfd hebben van hun voorouders.

Het magisch-realisme is dus heel wat anders dan het existentialisme. De mens wordt niet op een zinloze manier op zichzelf teruggeworpen, maar leeft in een wereld die verbonden is met collectieve ideeën. Het menselijk bestaan ontleent daar zijn diepere zin aan. Het boek waarmee Hubert Lampo zijn ideeën over het magisch-realisme aan een breed publiek bekendmaakt, is *De komst van Joachim Stiller*. In het verhaal gebeuren allerlei onverklaarbare en beangstigende dingen die te maken hebben met de geheimzinnige figuur van Joachim Stiller.

Literatuur van de jaren zestig en zeventig

Schrijvers na 1960 hebben een sterke betrokkenheid op de samenleving; ze

schrijven zogenoemde geëngageerde literatuur. Uit het existentialisme volgt namelijk dat de vrije mens zelf zin moet geven aan het bestaan. Dat kan hij doen door zich in te zetten voor een rechtvaardige samenleving en stelling te nemen tegen sociale en politieke misstanden. Als de vrije mens zich engageert met de slachtoffers van dergelijke misstanden, kan het niet anders of hij moet in verzet komen: revolutie.

In de jaren zeventig is er een tendens naar een zogenoemd 'huiskamerproza': realistische, korte verhalen over het leven van alledag. Dit genre wordt beoefend door Simon Carmiggelt, die voor zijn verhalende cursiefjes in *Het Parool* in 1978 zelfs de P.C. Hooft-prijs ontvangt. Hij beschrijft de gewone mens die hij op zijn dagelijkse wandelingen door Amsterdam ontmoet. Toch is deze literatuur minder gemoedelijk dan het misschien lijkt. In de verhalen wordt burgerlijkheid vanuit een ironische invalshoek beschreven.

Christelijke literatuur

Met de doorbraak van het existentialisme wordt de breuk tussen de algemene literatuur en de christelijke literatuur groter. Het begin van die breuk is ontstaan rond 1880, als de Tachtigers verkondigen dat de kunst alleen bestaat om de kunst. Existentialistische auteurs als Hermans en Reve gaan nog een stapje verder. In hun romans heerst niet alleen twijfel aan God, God wordt ook bespot, Zijn bestaan zelfs volledig ontkend.

Volgens christelijke schrijvers is kunst er niet alleen om zichzelf. Ook houden zij vast aan het bestaan van God en van normen en waarden. Toch heeft het existentialisme wel invloed op de christelijke literatuur. Een auteur als Nijenhuis laat zijn personages worstelen met God en met de zin van het bestaan. De zoektocht naar zingeving is dus ook in de christelijke literatuur aanwezig.

7.2 Oorlogsliteratuur

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

memoires	letterlijk: herinneringen, autobiografische teksten
egodocument	autobiografische tekst
literaire canon	lijst van klassiekers, boeken die als belangrijk worden gezien voor de literatuurgeschiedenis

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe je een globale indeling van literatuur over de Tweede Wereldoorlog kunt maken;
- wat de kern van *Hel en hemel van Dachau* is;
- welke rol het geloof in dit boek speelt;
- waarover het boek *De nacht der Girondijnen* gaat;
- hoe je de titel en het motto van dit boek uit kunt leggen;
- welke thematiek in *De nacht der Girondijnen* centraal staat;
- welke verschillende soorten documenten er te noemen zijn waarin de Tweede Wereldoorlog een rol speelt;
- de titels van drie andere oorlogsboeken.

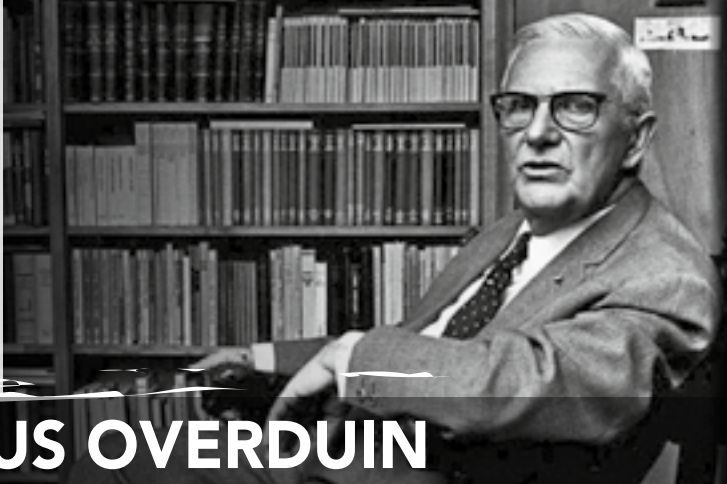
Naam: Jacobus Overduin
(Leiden 1902 – Veenendaal 1983)

Belangrijke titels:

Hel en hemel van Dachau (1947)

Opmerkelijk:

Wordt vaak verward met de auteur
Jan Overduin.

PASPOORT: JACOBUS OVERDUIN

memoires
egodocument

De Tweede Wereldoorlog heeft grote invloed op de literatuur. In veel publicaties van kort na de bevrijding komt de oorlog voor als achtergrond, als motief of als thema. De literatuur over de Tweede Wereldoorlog is niet allemaal fictie. Globaal is er een indeling te maken in dagboeken, **memoires** en fictieve teksten. Vooral van Joodse hand zien veel **egodocumenten** het licht: autobiografische teksten van allerlei genre.

Hel en hemel van Dachau

Een bekend voorbeeld van zo'n egodocument is *Hel en hemel van Dachau*. De gereformeerde predikant J. Overduin zit van 8 februari 1942 tot 9 oktober 1943 vast in respectievelijk vier gevangenissen en twee concentratiekampen. Aanleiding is een conflict met de Duitsers over een christelijke school. In een zondagse preek neemt hij namelijk publiekelijk stelling tegen de overname van de leiding van de school door een NSB'er. Kort daarna wordt hij opgepakt. Het grootste deel van zijn gevangentijd verblijft Overduin in Dachau, en zijn ervaringen daar heeft hij op papier gezet.

Het verhaal laat zien dat het naziregime naast een anti-Joods beleid ook een duidelijk antichristelijke ideologie voorstaat. Hoewel, de kracht van het gebed vermag veel. Overduin erkent Gods regering over alles, wat niet betekent dat het lijden Zijn wil is, maar wel dat Hij het kan aanwenden ten goede. *Hij volvoert toch zijn plan met ons leven dwars door de gruwelen der S.S. heen*. Het duidelijkste voorbeeld van gebedsverhoring ziet Overduin in de komst van een nieuwe commandant, die meer vrijheid biedt voor geestelijken. Zelfs zijn eigen komst naar het kamp duidt hij in dit licht:

En nu moet gij eens merken, hoe God werkt! Geestelijke verzorging was absoluut verboden en uitgesloten in het concentratiekamp. Geen enkele geestelijke kon daar ooit toegang verkrijgen. En toch zag God daar vele zielen in bittere nood. Nu, dan moeten maar wat predikanten gevangen genomen worden en daarheen gevoerd, daar kunnen ze als gevangenen hun zielzorg uitoefenen, nog veel beter dan als vrijen.

“Juist de wetenschap dat God alles bestuurt en gebeden verhoort, houdt hem op de been.”

Overduin is iemand met duidelijke standpunten. Hij karakteriseert zichzelf als een “rooie dominee”, wat zoveel wil zeggen als: een dominee die stelling neemt tegen de liberaal-kapitalistische samenleving. Zijn visie op de mens is negatief: de mens is geneigd tot alle kwaad. Dat ziet hij immers om zich heen. De SS'ers zijn hiervan wel het ultieme voorbeeld.

Er waren verscheidene van zulke bloedhonden, die elken dag een soort wreedheidsdelirium kregen en dan als waanzinnigen de weerloze en verzwakte slachtoffers mishandelden. Als ze dan genoeg gekerm hadden gehoord en genoeg bloed hadden zien vloeien, stonden ze erbij te genieten en te gnuiwen. Nog zie ik daar den Arbeitsführer Müller (...) met zijn wreed-wellustigen kop, waarin een paar gedegeneerde, door den drank met bloed doorloopen oogen zaten, telkens een aanloop nemen om een gevangene in het onderlijf te schoppen.

Al met al tracht Overduin in zijn boek een antwoord te vinden op de waaromvraag achter het lijden in de Tweede Wereldoorlog. Daarbij laat hij zien welke cruciale rol het geloof speelt in het overleven. Juist de wetenschap dat God alles bestuurt en gebeden verhoort, houdt hem op de been. Het laat zien dat geloofsvertrouwen zelfs in de moeilijkste omstandigheden mogelijk is. Zo informeert Overduin de lezer niet alleen, hij sticht hem ook. Tegelijk is de literaire waarde van het boek discutabel. Het heeft geen duidelijke plaats in de **literaire canon**, maar aangrijpend is het verhaal wel.

literaire canon

De nacht der Girondijnen

Ter gelegenheid van de 22e Boekenweek in 1957 verschijnt van de hand van J. Presser het Boekenweekgeschenk *De nacht der Girondijnen*. Deze novelle wordt gekozen uit 45 inzendingen, omdat de jury unaniem van mening is dat hij de andere inzendingen overtreft. Het verhaal beschrijft de situatie in Kamp Westerbork, een doorgangskamp voor de transporten naar vernietigingskamp Auschwitz. De hoofdpersoon, Jacques Suasso, is een Joodse onderwijzer die zelf antisemitische gedachten koestert. Hij heeft een afkeer van zijn Joodse afkomst. Suasso krijgt een ‘mooi’ baantje bij de Ordedienst in Kamp Westerbork. Dat is voor

Naam: Jacques Presser
(Amsterdam 1899 – Amsterdam 1970)

Belangrijke titels:

Orpheus en Ahasverus (1945)
De nacht der Girondijnen (1957)
Tochtgenoten (1964)

Opmerkelijk:

Schrijft ook geschiedkundige werken en detectives.

PASPOORT: JACQUES PRESSER

99 procent veilig: het behoedt voor deportatie. Er werken maar ongeveer twaalf Duitsers in het kamp; de orde wordt bewaakt door Joden zelf. Als ordebewaker heeft Suasso het lot van zijn medejoden in handen: hij bepaalt wie er op transport worden gesteld naar Auschwitz. De trein vertrekt elke dinsdag en deze personifieert het kwade.

De trein is de duivel. Zoals hij uit het duister opdoemt met zijn dofglorende koplampen, zoals hij met een schrill gefluit zijn triomf over ons uitgilt, zoals hij klot-send-bonkend langzaam langs het perron glijdt en eindelijk stilstaat in het heet gesis en trillende nadreun, lijkt hij een voorwereldlijk dier van ontzaglijke kracht, de draak uit een boosaardige mythe. Plotseling staat hij midden in het kamp, als door een toverspreuk uit de hel omhoogbezwoeren. Georg had in een opzicht zeker gelijk: naast die trein is de guillotine een stuk speelgoed: Louis Seize. En dan te bedenken, dat hij alleen optreedt in het vierde en vijfde bedrijf. Van het treurspel dat hier elke week eenmaal, een heel enkele keer tweemaal gaat, drama, dat elke keer hetzelfde en steeds weer anders is. Maar zodra die demon komt 'opgedonderd' uit de afgrond, voelt iedereen zijn zwijgende aanwezigheid als even onontkoombaar als de luid schallende bazuinen voor het Laatste Oordeel.

De thematiek die Presser in de novelle aansnijdt, is de vraag of je ten koste van een ander voordeel mag behalen. Dit idee wordt belichaamd in Suasso, die ten koste van zijn lotgenoten overleeft. Gedurende het verhaal maakt hij echter een ontwikkeling door. Hij ontmoet in het kamp oud-leerlingen, onder wie Ninon, een meisje voor wie hij in stilte liefde koesterde. Dat hij haar op transport moet stellen, valt Suasso zwaar. Ook de ontmoetingen met de oude Jood Jeremia Hirsch zetten hem aan het denken. Steeds meer leert hij zijn Joodse afkomst accepteren, wat in het verhaal zichtbaar wordt doordat hij zichzelf dan aanspreekt met zijn Joodse naam: Jacob.

Ons eerste gesprek viel onmiddellijk na Cohns vernedering door Rooie Hein. Hij stond bij de ingang van de barak, tussen een paar lotgenoten, wie het leedvermaak van hun tronies droop, zodat mijn handen jeukten. Het liefst had ik ze de strafbarak ingeschopt, waar ik nu zelf zit. Hij keek me recht aan en zei, op Cohn wijzend: 'Arme man, ik zou niet graag met hem ruilen.'

'Vooral niet,' giftte ik. 'U denkt wel dat u zo iets niet zou kunnen gebeuren? Alsof u wel iets in de melk hebt te brokken tegen dat stuk smeerlap! Laat mij u maar gerust verzekeren dat meneer Cohn er nog altijd heel wat beter aan toe is dan u.' Ziezo, die zat.

Hij bleef heel rustig. 'Dat begrijp ik ook wel, meneer Henriques, zo heet u, niet? Mijn naam is Hirsch. U hoeft mij niet te vertellen, wie en wat meneer Cohn is, althans binnen dit kamp. Ik weet het, ik weet het misschien nog beter dan u. En daarom zeg ik nog eens: ik zou niet met hem willen ruilen. Hij is te beklagen, want hij kan niks terugdoen, helemaal en helemaal niks.'

'En wat kunt u dan terug doen?'

'Wilt u dat werkelijk weten?'

'Graag.' Ja, Jacob, ik zei graag, want je weet: ik was nu eenmaal een spion, een doodgewone verklikker en moest hier wel op af. Jij zegt me dat het niet helemaal zo was, maar toen al een beetje anders. Het is mogelijk, ik hoop het maar.

'Goed, meneer Henriques. U kent geen hebreuws, vermoed ik. Nee? U zegt: geen woord? Jammer, jammer; maar ik dacht het al. Maar we zullen ons wel redden. Gaat u even mee, daar naast de brits, daar hebt u mijn bibliotheek, filiaal Westerbork. (...) Ziet u, dat is uit het boek Jozua. Nooit ingezien, denk ik. Nee. Leest u eens voor, woord voor woord, een beetje langzaam, dan kunnen de anderen het ook horen.'

En ik las: 'De Here God is met u alom, waar gij henen gaat.' Ik zag zijn lippen bewegen, hij prevelde heel zacht iets mee, wat ik niet verstond.

De nacht der Girondijnen is geschreven onder het motto 'homo homini homo'. Dat betekent: de mens is voor de mens een mens. Het is een afgeleide van de bekende uitspraak homo homini lupus: de mens is voor de mens een wolf. Eigenlijk wil Presser hiermee zeggen dat de mens zich in de Tweede Wereldoorlog nog wreder heeft gedragen dan een wild dier. De titel van het boek verwijst naar de Franse burgeroorlog aan het einde van de achttiende eeuw, waarbij jakobijnen in een oktobernacht 21 girondijnen om het leven brachten. Het taalgebruik in het boek is door een aantal archaïsmen en veel lange zinnen wat lastig.

In het voorwoord van de novelle schrijft een andere Joodse auteur, Abel J. Herzberg: *Dit boekje is geen fictie. Het is een verslag van werkelijk gebeurde feiten, en dit is van de grootste betekenis. Het is een document en het handelt als zodanig over een der diepste levensproblemen, die wij kennen.* Je zou verwachten dat het verhaal dus autobiografisch van aard is. Presser is evenals de hoofdpersoon leraar aan het

Joods gymnasium en er zijn meer dingen die overeenkomen met de realiteit. Toch heeft de auteur zelf nooit in Westerbork gewerkt. Hij is vandaar ook nooit weggevoerd. Bovendien vermeldt de auteur dat *geen der erin optredende figuren vereenzelvigd mag worden met welke nog in leven zijnde persoon ook*. Wel is de vrouw van Presser vanuit Westerbork weggevoerd en zij komt ook in het verhaal voor. Hij heeft zich waarschijnlijk in haar ingeleefd. Verder heeft hij in de novelle veel gegevens verwerkt die hij heeft verzameld voor zijn tweedelige geschiedwerk *Ondergang: de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*.

Nog meer oorlogsliteratuur

Door de autobiografie van J. Overduin en de novelle van Jacob Presser krijg je als 21e-eeuwse lezer een waarheidsgetrouw beeld van wat zich in de Tweede Wereldoorlog in de kampen heeft afgespeeld. Er zijn nog vele andere boeken die dit ook laten zien, elk vanuit een eigen invalshoek. In *Kinderjaren* van Jona Oberski lees je over het leven van een Joodse kleuter in een concentratiekamp. Het boek *Nacht und Nebel* van Floris Bakels beschrijft op een indringende wijze het leven in de werkkampen. Dit is een andere wereld dan die in de vernietigingskampen, maar even verschrikkelijk. Bijzonder aan dit boek is – evenals in het boek van Overduin – de grote betekenis die het geloof voor Bakels heeft, juist in de moeilijkste omstandigheden. Het beroemdste Nederlandse oorlogsboek is ongetwijfeld *Het Achterhuis* van Anne Frank. Het is het dagboek van een meisje dat ondergedoken zit en uiteindelijk opgepakt wordt. Door de ogen van een tiener beleef je het ondergedoken zijn, de angst voor verraad, de zorg van de verzetslieden. *Danseres zonder benen* van Clara Asscher-Pinkhof vertelt het verhaal van een Joodse vrouw die verder moet leven zonder haar man. In de oorlog verliest ze verschillende kinderen, maar door haar doorzettingsvermogen weet ze zelf te overleven en Israël te bereiken. *Het bittere kruid* is een kleine kroniek, geschiedschrijving op microniveau. Marga Minco vertelt in deze autobiografische novelle op onderkoelde wijze hoe ze als enige van haar gezin de oorlog overleeft. Al deze boeken zijn geschreven door mensen die erbij waren. Mensen die aan de latere generaties willen vertellen hoe erg het was, dat het ondenkbare gebeurde, maar dat het nooit weer mag gebeuren. De literaire waarde is soms te betwisten, maar historisch zijn deze boeken zeker van belang.

“Al deze boeken zijn geschreven door mensen die erbij waren. Mensen die aan de latere generaties willen vertellen hoe erg het was...”

7.3 De Grote Drie

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

De Grote Drie	Drie bekende auteurs van vlak na de Tweede Wereldoorlog: Harry Mulisch, Willem Frederik Hermans en Gerard Reve
ideeënroman	verhaal waarin de ideeën van de schrijver naar voren komen

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de idee achter het boek *Siegfried* is;
- welke filosofie hierin te vinden is ten aanzien van Nietzsche en Hitler;
- welke auteurs tot De Grote Drie gerekend worden;
- wat erover deze auteurs te vertellen is en waarom zij passen bij het existentialisme;
- welke drie betekenissen de titel *Nooit meer slapen* heeft;
- tot welke drie genres dit boek gerekend kan worden;
- hoe het boek *De avonden* van Gerard Reve is ontvangen;
- waarom dit boek functioneel saai is.

Naam: Harry Mulisch
(Haarlem 1927 – Amsterdam 2010)

Belangrijke titels:

De aanslag (1983)

De ontdekking van de hemel (1992)

Siegfried (2001)

Opmerkelijk:

Is zich erg bewust van zichzelf en zijn kwaliteiten en daarom vinden velen hem arrogant.

PASPOORT: HARRY MULISCH

Harry Mulisch

“Ik ben de Tweede Wereldoorlog”, is een beroemde uitspraak van misschien wel de bekendste auteur van Nederland: Harry Mulisch. Zijn moeder is namelijk van Duits-Joodse afkomst, terwijl zijn Oostenrijks-Hongaarse vader met de Duitsers col-laboreert. In veel van Mulisch' boeken speelt de Tweede Wereldoorlog dan ook een grote rol. *Het stenen bruidsbed* (1959) en *De aanslag* (1982) zijn hiervan voorbeelden. In 2001 verschijnt de roman *Siegfried*, een hypothetisch en absurdistisch verhaal over de zoon van Hitler. Mulisch heeft namelijk een fascinatie voor Hitler en in dit boek probeert hij deze voor hem onbegrijpelijke man door middel van de verbeelding te vangen. In een interview met het *NRC* zegt hij daarover: “De beste manier om een raadselachtig iemand te doorgronden, is hem in een gefingeerde, extreme situatie te plaatsen en te kijken hoe hij zich vervolgens gedraagt. Hitler is in duizenden boeken beschreven - ik heb hier zelf 1 meter 75 staan - maar hij is er alleen maar onbegrijpelijker door geworden.”

De hoofdpersoon is de auteur Herter, alter ego van Mulisch. Deze wereldbe-roemde schrijver is geobsedeerd door ‘het raadsel Hitler’ en in Wenen wordt hij na een interview aangesproken door twee oude mensen, die de oud-bedienden van Hitler blijken te zijn. Herter gaat bij hen op bezoek en zij vertellen hem hoe ze op zeker moment bij de Führer werden geroepen.

Terwijl zijn sierlijke hand rustte op de nek van Blondi, die met gespitste oren naast zijn fauteuil zat als een trots wezen uit een andere, onschuldiger wereld, zei Hitler dat dit ongetwijfeld de belangrijkste dag uit hun leven was, want hij had besloten een wereldhistorische taak op hun schouders te leggen. Hij liet een stille vallen en keek even naar de cheffin, die bleek tussen de twee officieren Brückner en Mittelstrasser op de bank zat.

‘Meneer Falk, mevrouw,’ zei Hitler vormelijk, ‘ik zal u een staatsgeheim verraden: juffrouw Braun verwacht een kind.’

“Mulisch duidt Hitler als het absolute Niets.”

De oud-bedienden zelf zijn de verplichte adoptieouders van dit kind, dat de naam Siegfried krijgt. Tegen het einde van de oorlog krijgt de adoptievader echter de opdracht om Siegfried te vermoorden. Ook Herter zelf overleeft het boek niet; als hij het hele verhaal van de oude mensen in zijn dictafoon heeft ingesproken, sterft hij aan een hartaanval. Zijn laatste woorden zijn: ‘...hij... hij... hij is hier...’ Dit zijn historische woorden die Hitler zelf uitsprak toen men hem ‘s nachts verwilderd in zijn kamer aantrof.

De paradoxale ondertitel van het boek luidt: ‘Een zwarte idylle’. Zwart is het verhaal zeker, idyllisch absoluut niet. Mulisch duidt Hitler als het absolute Niets. De filosofie hierachter verwoordt Herter aan het eind van het boek. Hij legt daarbij verbanden tussen Nietzsche en Hitler, die beiden 56 jaar oud zijn geworden. Nietzsche, de filosoof die de dood van God verkondigt en aan de wieg staat van het existentialisme, leidt op latere leeftijd aan dementie. Herter concludeert tegenover zijn vriendin Maria dat dit verval van Nietzsches geest samenvalt met de ontwikkeling van de nog ongeboren Adolf Hitler.

‘De nacht die in Nietzsches geest viel, was de duisternis van de baarmoeder waarin Hitlers lichaam gestalte aannam.’

‘Maar dat kan niet veroorzaakt zijn door die bevruchte eikel in Braunau. Ik neem ten minste niet aan, dat je aan een of andere geheimzinnige straling gelooft.’

‘Natuurlijk niet. Er is nog een derde, dat zowel het een als het ander heeft veroorzaakt.’

‘En dat is?’

Herter sloot even zijn ogen.

‘Niets dus. Dat is nu juist het mirakel. Na de dood van God stond het Niets voor de deur, en Hitler was zijn eniggeboren zoon. In zekere zin heeft hij nooit bestaan, hij was als het ware de vleesgeworden Hitler-Lüge. De absolute, logische Antichrist.’

Mulisch is een van de grootste auteurs van na de oorlog. Hij ontvangt veel prijzen voor zijn werk, maar is teleurgesteld dat hij de Nobelprijs voor Literatuur niet ontvangt. Vaak wordt hij in één adem genoemd met Gerard Reve en Willem Frederik Hermans. Samen worden ze ook wel **De Grote Drie** genoemd. Van deze drie auteurs heeft Mulisch de meeste boeken op zijn naam staan. Na het overlijden van Hermans en Reve noemt hij zichzelf De Grote Een, typisch een uitspraak van de zelfbewuste schrijver die hij geweest is.

De Grote Drie

Naam: Willem Frederik Hermans
(Amsterdam 1921 – Utrecht 1995)

Belangrijke titels:

Ik heb altijd gelijk (1951)

Het behouden huis (1951)

De donkere kamer van Damocles (1958)

Opmerkelijk:

Weigert de P.C. Hooft-prijs.

PASPOORT: WILLEM FREDERIK HERMANS

Willem Frederik Hermans

Ook Willem Frederik Hermans behoort tot het driemanschap van de naoorlogse literatuur. Als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, is hij 19 jaar. De oorlog is dan ook van invloed geweest op zijn leven en werk. Wie zijn boeken leest, ontdekt dat het leven volgens Hermans een chaos is, waarin de mens probeert enige orde te scheppen. Maar net als dat lijkt te lukken, blijkt de orde een schijnorde. De werkelijkheid blijkt toch heel anders te zijn dan de (hoofd)personen – en daarmee de lezers – verwachten. Weinig zaken in het leven zijn zeker en de personen in Hermans' boeken leven doorgaans in grote onzekerheid en voortdurende twijfel. Hermans schrijft in 1951 een boek met de titel *Ik heb altijd gelijk*. Hermans legt iemand vervelende zinnen in de mond, die voor grote opschudding zorgen, vooral onder het rooms-katholieke volksdeel. Hermans wordt voor de rechtbank gedaagd, maar hij wordt vrijgesproken. Hij kan niet veroordeeld worden om iets wat de personages in zijn boeken zeggen. Dat hij vindt dat hij altijd gelijk heeft, laat hij ook merken in zijn polemieken; journalistieke publicaties waarin hij van alles op de hak neemt.

Een bekend boek van Hermans is *Nooit meer slapen*. Hoofdpersoon is de jonge Nederlandse geoloog Alfred Issendorf. Hij gaat naar Noorwegen om materiaal te verzamelen voor zijn proefschrift. Zonder luchtfoto's gaat hij op expeditie om meteorietinslagen te zoeken, samen met zijn vriend Arne en twee anderen. De tocht is een ware marteling: Alfred is slecht getraind en wordt gekweld door slapeloosheid vanwege muggen, lichte nachten en het snurken van Arne. Door meningsverschil valt de groep uit elkaar en uiteindelijk moet Alfred onverrichter zake terugkeren naar Nederland.

Nooit meer slapen is een boek met verschillende lagen. Dat blijkt al bij de titel. Deze verwijst concreet naar de slapeloosheid van Alfred tijdens de expeditie. Daarnaast zijn er echter nog twee betekenislagen. Een daarvan is te lezen in een passage waarin Alfred zijn vriend Arne vindt, nadat ze elk hun eigen weg waren gegaan:

Aarzelend loop ik de richting uit waarheen de kijker was georiënteerd. 'Hé! Arne!' Hij ligt op de grond, vlak bij mij. 'Hè, hè', stamel ik.

Hij ligt achterover, één been gekromd, het andere gestrekt. Duidelijk zie ik de gladafgesleten zool van zijn laars, die bovendien is opengescheurd. Zijn achterhoofd ligt tegen een steen. Iets dat op gele pudding lijkt, besmeurt de steen. Het zit vol vliegen van een soort dat ik hier nog niet eerder heb gezien, grote, blauwe. Blauw als de wijzers van een pendule.

Zijn mond is op een vreemde manier gesloten, de slechte tanden van zijn bovenkaak rusten op zijn onderlip, alsof hij op het allerlaatste ogenblik nog pijn heeft moeten verbijten. Verder is zijn gezicht precies zoals ik het gezien heb in zijn slaap: onbegrijpelijk oud en moe, gerimpeld als de schors van een eik. Maar dit is geen slapen. Dit is nooit meer slapen.

Letterlijk is in dit fragment de titel te lezen, en duidelijk is dat hiermee de dood bedoeld wordt. De derde en laatste betekenis van de titel is abstracter: het mislukken van de expeditie. De droom dat deze zal lukken, blijkt een desillusie te zijn. De conclusie van het boek is dan ook dat Alfred het geloof in deze droom opgeeft.

Nooit meer slapen is bij verschillende genres onder te brengen. Het is te lezen als een reisverslag van een mislukte ontdekkingstocht. Ook is het te duiden als een psychologische roman; met deze expeditie probeert Alfred namelijk zijn vader te 'verslaan', die jaren geleden tevergeefs hetzelfde heeft geprobeerd. Hermans heeft *Nooit meer slapen* echter vooral geschreven om zijn ideeën aan de lezers duidelijk te maken. Daarom kun je *Nooit meer slapen* een **ideeënroman** noemen. In een interview omschrijft Hermans het boek met de woorden: "Mislukken ligt in de aard der dingen." Hermans ziet de mens als "de eeuwig bedrogene van het (sadistisch) universum". In *Nooit meer slapen* blijkt dat doordat de queeste

of zoektocht, die had moeten leiden tot succes, een grote mislukking is geworden. De mens, Alfred Issendorf, kan weinig uitrichten tegen alle tegenslagen die hem treffen. De wereld om hem heen is een chaos.

Alfred zoekt geen bescherming bij God. Zijn zusje gelooft wel in God. Zij geeft hem een prachtig, duur kompas cadeau. Dat cadeau blijkt uiteindelijk waardeloos, want het wijst hem de verkeerde kant op. Hieraan kun je zien dat de auteur God ziet als een slecht kompas, waar je niet op kunt vertrouwen. Sterker nog: God bestaat niet.

Ook de wetenschap brengt een mens geen geluk.

ideeënroman

Naam: Gerard Reve
(Amsterdam 1923 – Zulte (België) 2006)

Pseudoniem:

Simon van het Reve

Belangrijke titels:

De avonden (1947)

Werther Nieland (1949)

Nader tot U (1966)

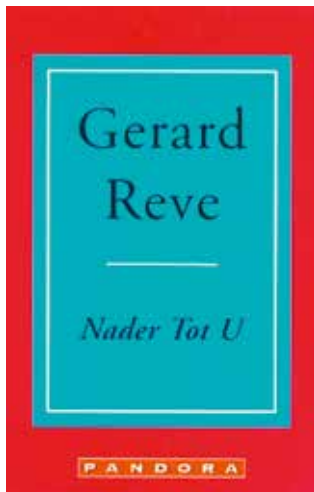
Opmerkelijk:

Leest in 1991 voor de radio zijn boek *De avonden* helemaal voor. Dit neemt tien uur in beslag

PASPOORT: GERARD REVE

Wetenschap beoefenen is gedoemd te mislukken. De tocht van Alfred loopt immers op niets uit. Maar ook het werk van Arne levert niets op. Zijn aantekeningen worden bewaard door iemand die blind is en er dus nooit iets mee zal doen. Daarmee is gelijk de thematiek van het boek gegeven: in het chaotische bestaan is God afwezig; wetenschapsbeoefening is zinloos. Duidelijk blijkt dat Hermans' visie aansluit bij het existentialisme.

Gerard Reve

De laatste van De Grote Drie, Gerard Reve, heeft een niet veel vrolijker boodschap voor zijn lezers. Zijn debuut *De avonden* (1947) zorgt voor veel ophef. De algemene kritiek is dat de roman geen enkel uitzicht biedt voor het troosteloze bestaan van de naoorlogse generatie. Nescio spreekt van een *onboek* en Godfried Bomans schrijft in Elsevier: "Ik heb zelden een boek gelezen, zó naargeestig, zó zeer van iedere positiviteit verstoken, zó grauw, cynisch en volstrekt negatief als dit. Het wurgt iemand de keel toe." Reve zelf reageert laconiek: "Het is nog altijd een wijd verbreide opvatting dat een schrijver uitzicht moet bieden. Ik zie dat niet in. Is dat speciaal mijn taak?" *De avonden* wordt meer dan vijftig keer herdrukt en het wordt nog steeds beschouwd als een van de belangrijkste romans van na 1945.

Het verhaal zelf is nogal saai. Maar boeken kunnen ook met opzet saai zijn. De hoofdpersoon Frits Egters leidt een uitermate burgerlijk leven, eigenlijk verveelt hij zich voortdurend. De avonden zijn eentonig. Als lezer ontmoet je de negatieve gedachten van Frits; zichzelf en anderen beziet hij nietsontziend, met name lichamelijke tekortkomingen.

“Als lezer ontmoet je de negatieve gedachten van Frits; zichzelf en anderen beziet hij nietsontziend, met name lichamelijke tekortkomingen.”

‘Frits, help je even afdrogen?’ riep zijn moeder. Hij stond op, zoog adem tussen de opeengeklemd tanden door en liep bij het verlaten van de kamer tegen zijn vader op, die naast de boekenkast, vlak bij de deur stond. ‘Wordt er gebeld?’ vroeg hij. ‘Nee,’ riep Frits. In de keuken droogde hij snel de borden, kopjes en schotels, af. ‘Het is niet veel vandaag,’ zei zijn moeder.

Toen hij weer bij de kachel zat, berook hij zijn handen. ‘Wij zijn onvolkomen wezens,’ zei hij bij zichzelf. ‘Ik had ze moeten afspoeien.’ ‘De lucht van mijn vingers, van de theedoek, is nog niets,’ dacht hij. ‘De adem van een mens is erger. De geur van de afgewerkte, regelmatig door de longen uitgestoten dampkringlucht. Dat is goed gezegd. Er zijn er verschillende.’ Hij peuterde met zijn pink achter zijn kiezen. ‘Je hebt,’ dacht hij, ‘de adem als een lucht van beschimmelde oude jassen, die in azijn worden gekookt. Zeker. Dan de adem van iemand, die te veel harde eieren heeft gegeten. Maar het ergste is de lucht van iemand, die een dag heeft gevast. Dat is als bedorven melk of als boomschors, die in het water heeft liggen rotten. Jawel. Vijf over zeven.’ Hij liep de gang in, ontstak licht en keek in de spiegel. ‘Moge ik behoed blijven voor kaalhoofdigheid,’ zei hij, het haar achterover drukkend en de grens van de inplanting scherp beziend. ‘Het is een gruwelijke straf.’

Deze gedachten, waarmee Frits zijn tijd vult, onderstrepen de absurditeit van het bestaan, de leegte en de eenzaamheid. Frits zit in zichzelf opgesloten, er is geen hoger doel en die peilloze leegte grijpt je als lezer inderdaad bij de keel. Het onderstreept de troosteloosheid van een leven zonder God. Het existentialisme pur sang.

7.4 Christelijke literatuur

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

belangenruimte	de ruimte past bij de gebeurtenissen
onheilsmotief	element in een verhaal dat wijst op naderend onheil

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe *Dood van een non* is opgebouwd;
- wat het thema van dit boek is en hoe het wordt uitgewerkt;
- wie Maria Rosseels is en hoe zij te plaatsen is tegenover het existentialisme;
- hoe angst een rol speelt in *Laatste wagon*;
- waarom het boek deze titel heeft;
- hoe je het werk van Bé Nijenhuis kunt duiden;
- wat de namen zijn van enkele andere christelijke schrijvers uit deze periode.

Dood van een non

Dàt was het dus waarover dichters en romanciers schreven; ik had er ontelbare keren over gelezen zonder te begrijpen wààr het om ging. Dàt, tussen Marie-Anne en Paul, tussen Daniel en Andrea, tussen iedere man en vrouw die naar mekaar werden toe-gedreven, was de spil waarrond het hele leven draaide. En ik wist tevens met grote zekerheid dat ik uit die wereld der zinnen was uitgestoten. Geen man zou mij ooit zo bekijken als Paul had gedaan toen hij Marie-Anne kuste; er zoù zelfs geen man zijn om mij te kussen. Welke man kust een invalide vrouw, tenzij uit medelijden? Het was geen medelijden dat ik verlangde, maar de dwaze verrukking van twee mensen die bezit nemen van elkanders lichaam. Nu kende ik ook de diepste reden waarom ik als kind over mijn gebrekkigheid had geschreid. Instinctief, zonder toen te beseffen wat ik in mijn leven zou moeten missen had ik mij verzet tegen een zo onrechtvaardig lot.

‘Waarom ik?’ Dat is een vraag die een ongeneeslijk zieke kan stellen. ‘Waarom moet mij dit ongeluk treffen?’ In *Dood van een non* van Maria Rosseels is het Sabine die met deze vraag worstelt. Op negenjarige leeftijd is zij getroffen door polio en sindsdien kan ze niet meer lopen. Met moeite aanvaardt ze haar lot. Als ze vanuit haar rolstoel een glimp opvangt van haar zus, die zich in een doorschijnende peignoir laat kussen door haar man, begrijpt ze pas goed wat ze eigenlijk mist. Ze wil genezen en een normaal leven gaan leiden. De verlamde Sabine vraagt God haar beter te maken en doet Hem een gelofte.

De gedachte flitste als een bliksem door mijn geest; ze beangstigde mij en ik duwde haar zo ver mogelijk van mij weg. Maar ze keerde terug, zodat ik er ten slotte begon aan te wennen. Wàt ik God vroeg, was ook een bijzonder grote genade; hoe kon ik dan weigeren er een hoge prijs voor te betalen?

Toen ik God de belofte deed, gebeurde het dus niet in een opwelling van angst of onder enige andere innerlijke druk, zoals ik mij zelf later trachtte wijs te maken; ik wist wat ik prijs gaf, ik deed het welbewust en beschouwde de belofte als mijn deel in de overeenkomst: indien ik genees, indien Joris Marion mij gedurende één jaar als een normale vrouw mag zien en ik nààst hem kan wandelen, vrij en zelfstandig zoals ieder ander mens, schenk ik U, God, mijn enig en kostbaarste bezit, zal ik mijn hele verdere leven uitsluitend U toebehoren; zo uitsluitend dat men zich in de wereld niet eens meer mijn bestaan zal herinneren, evenmin als wij ons thans nog duidelijk het bestaan van Gertrude (dat is haar zus) herinneren.

Sabine geneest inderdaad. Ze breekt echter haar belofte, verliest daarna de belangrijkste mensen om haar heen en gaat het klooster in. Daar vindt ze God

Naam: Maria Rosseels
(Borgerhout 1916 – Brasschaat 2005)

Belangrijke titels:

Elisabeth (1953)
Ik was een kristen (1957)
Dood van een non (1961)

Opmerkelijk:

Is ook journaliste.

PASPOORT: MARIA ROSSEELS

echter ook niet. De nonnen zijn te veel met zichzelf bezig en proberen elkaar te overtroeven in heilig zijn. Sabine besluit het klooster te verlaten en reist naar het oosten. Een bisschop die ze ontmoet, laat haar inzien dat haar hoogmoed tussen God en haar in staat.

Dit is ook het thema van dit verhaal: de mens zoekt naar God, maar hoogmoed staat hem daarbij vaak in de weg. Dit is het geval bij de nonnen die geestelijke ervaringen misbruiken om er

eer mee in te leggen. Ook Sabine wordt echter ontdekt aan haar trots. Ze ontdekt dat ze God niet kent, maar Hem graag wil leren kennen.

De Vlaamse auteur Maria Rosseels behandelt in haar romans actuele geloofsvragen. *Dood van een non* verschijnt in 1961. Vanaf het begin loopt de verkoop goed. Het boek is een echte klassieker geworden en werd ook populair in protestantse kringen. Ondanks het literaire gehalte van de roman is er weinig belangstelling voor het boek binnen de literatuurgeschiedschrijving. Waarschijnlijk komt dat door het katholieke onderwerp. Vooral de twijfels en zoektocht naar zingeving sluiten aan bij het existentialisme. Anders is echter het positief-christelijke antwoord dat Rosseels geeft. Haar personages vinden God en zien daardoor ook de zin van het bestaan. Er is voor haar maar één uitweg bij levensvragen: zich overgeven aan God. Dat kan alleen door genade.

Laatste wagon

Een boek dat eveneens draait om de vraag of God bestaat of niet, is *Laatste wagon* van Bé Nijenhuis. In deze psychologische roman is Tamy Burgerheem de hoofdpersoon. In de proloog van het boek is het guur en donker weer. Dit is zogenoemde **belangenruimte**, omdat Tamy zich even duister en somber voelt en van plan is zelfmoord te plegen door van de brug te springen. Een man komt haar echter achterna.

belangenruimte

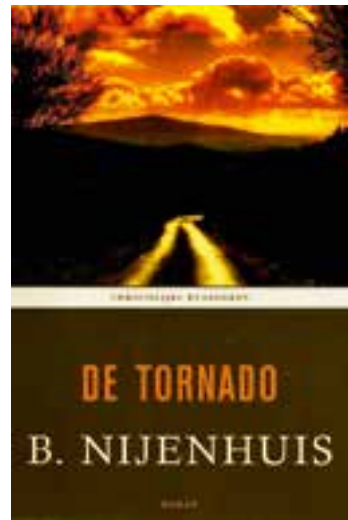
“Haar personages vinden God en zien daardoor ook de zin van het bestaan.”

Het roofdiergebit van de man flitst glinsterend in het gele licht. ‘Goed zo,’ schreeuwt hij hijgend. ‘Hoger! en niet aarzelen! Ik zei je toch dat vallen moed vereist?!’ Hij staat onder aan de overspanning, één voet op de onderste buis van de leuning, beide handen geklemd om de bovenste. ‘Je zult het goed doen,’ gaat hij door, ‘je moet alleen nog hoger gaan. Minstens twintig meter moet je vallen, dan zal je lichaam uiteenslaan op het water. En het water zal je meertrekken en je zult in zee zijn voor iemand je mist. Maar denk om de pijlers! Val niet op de pijlers!’ Ze is schrijlings naar boven geklommen en zit op de leuning als bereed ze een houten paard op een fancyfair. Doodstil zit ze; alleen beweegt nu en dan haar bovenlichaam licht zwaaiend in de rukkende wind.

In de proloog wordt niet duidelijk of Tamy zelfmoord pleegt of niet. Wel is direct duidelijk dat je een serieus boek in handen hebt, ook al is de start van het eigenlijke verhaal na de proloog luchthartiger. De verteller doet dan een stap terug in de tijd: Tamy Burgerheem gaat werken bij meneer Hovenius, die een wanhopige liefde voor haar opvat. Het dienstverband eindigt in een nachtmerrie: Tamy wordt beschuldigd van diefstal en ze komt in de gevangenis terecht. Dit is het begin van een boze droom die haar het hele verhaal achtervolgt.

Het verleden houdt Tamy in zijn greep. Overal waar ze komt en een nieuwe start wil maken, komen de mensen na kortere of langere tijd achter haar criminele verleden en dat doet de deuren telkens dicht. Daarbij heeft Tamy steeds angstdromen waarin een ‘beest’ een rol speelt. Al met al is ze een onrustige, opgejaagde vrouw, die vanwege haar traumatische verleden een achterdocht heeft tegenover vriendelijke mensen. Hierdoor is ze overgeleverd aan zichzelf en aan haar angsten.

Pas helemaal aan het eind van het boek blijkt dat Tamy zelf niet gestolen heeft, maar dat er een complot tegen haar is opgezet. Het verhaal eindigt waar het begon: zittend op de brug, van plan een eind aan haar leven te maken, durft Tamy de waarheid onder ogen te zien. Tegelijk biedt dat ook ruimte voor overgave aan God. Ze kan mee met Gods trein, al is het dan met de laatste wagon.

Naam: Berend (Bé) Nijenhuis
(Heerenveen 1914 – Arnhem 1972)

Belangrijke titels:

Dossier 333 (1952)
Laatste wagon (1954)
De tornado (1956)

Opmerkelijk:

Debutert met een thriller (*Dossier 333*), een doorbraak voor de christelijke literatuur

PASPOORT: BEREND NIJENHUIS

Een kleine, gele stip blijft zweven in het centrum van de nacht, tegelijk haar langzaam naderend.

Ze kijkt ernaar, eerst verbaasd, maar dan met ingehouden adem, plotseling beseffend dat niet het licht het centrum van het heelal is, maar zij, en dat het licht gekomen is om haar te zoeken.

Het nadert en nadert, een kleine stip, die langzaam groter wordt om zich ten slotte te splijten in twee lichtbronnen als naast elkaar brandende lampen.

Als lampen, naast elkaar –

De trein!

Haar keel wordt dik van ontroering en een huivering van eerbied ritselt door haar heen als meiwind door het gebladerte.

God heeft haar niet vergeten.

Hij zond haar de trein.

Niet een fractie van een seconde te vroeg en niet een fractie van een seconde te laat. Nu zal ze naar God reizen bij Wie de Waarheid is. En de Leugen – de Leugen blijft beneden.

Schreiend van vreugde rent ze hem tegemoet, doch dan plotseling staan blijvend, terwijl ze het hoofd luisterend opheft.

'Wat zie je?' vraagt een rustige, kalme stem. 'Zeg me wat je ziet.'

'Uw trein, God,' zegt ze, 'hij is gekomen om mij te halen. Ik kan nu altijd rustig zijn.'

'Ja,' zegt de stem, 'dat kun je. Je bent erg bevreesd geweest, maar dat is nu voorbij.'

Ze zegt: 'Ja, dat is nu voorbij. Ik voel dat het voorbij is.'

Dan wordt alles anders.

onheilsmotief

Nijenhuis heeft de Tweede Wereldoorlog aan den lijve ondervonden. Ook bij hem vind je elementen van het existentialisme terug, zoals het **onheilsmotief** en het motief van de onmogelijke liefde. Hetzelfde geldt voor eenzaamheid en uitzichtloosheid. Het verschil is dat Nijenhuis zijn personages niet in die een-

zaamheid en uitzichtloosheid laat eindigen. Er komt uiteindelijk een wending, een hoop op God.

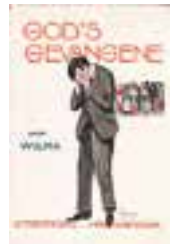
We zien dit ook in zijn bekendste roman, *De Tornado*. In deze roman worstelen de personages allemaal met God. Ze zien God aanvankelijk als de oorzaak van hun leed, maar moeten leren met zichzelf en met Hem in het reine te komen. Dat is ook wel typerend voor Nijenhuis: geen gemakkelijk geloof, maar een geloof door strijd en moeite heen. D. Chr. W.J. Teeuwen schrijft in een recensie over *De Tornado* in het *Gereformeerd Weekblad*: “Los van de tijd waarin wij leven moeten, is deze roman niet te verstaan. Zij is een machtige reflex op de demonische gesteldheid van de moderne mens en op het geweldige gericht Gods, dat over allen komt. (...) Er zijn theoretisch aangelegde christenen, die alleen maar ‘antwoorden’ hebben. Nooit vragen. Die ‘geloven’ altijd, feitelijk omdat ‘ze het wel geloven’. Dat geloof in wezen amper overwonnen ongelooft is, is nooit bij hen opgekomen.”

Behalve voor ernst is er bij Nijenhuis ook ruimte voor humor. De boeken die hij naast *De tornado* en *Laatste wagon* schreef, zijn meer humoristisch. Bekend zijn *De familie Heesters* en *De hordenloop van J. Kobald*. Knap en bijzonder is vooral de wijze waarop hij mensen op een humoristische wijze met hun eigenaardigheden kan typeren, waarbij ze toch sympathiek blijven. Uiteindelijk schrijft Nijenhuis zeven romans en wat verhalen.

Andere christelijke literatuur

Ook Wilma Vermaat (auteursnaam: Wilma) is een christelijke schrijver uit deze periode. Zij publiceert al voor de oorlog en veroorzaakt in 1923 opschudding met *Gods gevangene*, een boek over een homoseksuele onderwijzer die door zijn omgeving niet wordt geaccepteerd, maar rust vindt in zijn geloof. Bekend van haar is een anekdote uit de Tweede Wereldoorlog. Als de Duitsers bij haar aanbellen met de vraag of ze ook onderduikers heeft, antwoordt ze naar waarheid: ja. De Duitsers vertrekken weer, omdat ze denken dat ze voor de gek gehouden worden. Na de oorlog publiceert ze onder andere de autobiografie *Het heilig geheim van mijn leven*. In de jaren vijftig schrijft Jan Overduin *Huurling en herder* en *Het paradijs*. In beide psychologische romans is de hoofdpersoon op zoek naar zijn eigen identiteit en naar zijn relatie met God. Auteurs als Kees Rijnsdorp en Rudolf van Reest (Karel Cornelis van Spronsen) publiceren eveneens in de jaren zestig en zeventig. Van Reest verzet zich tegen kleinburgerlijkheid en religieuze bekrompenheid, maar laat anderzijds zien wat volgens hem de waarde is van de kern van het christelijk geloof. Rijnsdorp tematiseert in zijn werk het spanningsveld tussen christendom en cultuur.

Al met al heeft het existentialisme in deze periode de overhand en het christendom wordt meer en meer naar de marge van de samenleving verdrongen en daarmee ook naar de marge van de literatuur. Literatuur is immers een weerspiegeling van wat er in de samenleving speelt.

7.5 Poëzie: de Vijftigers en Ida Gerhardt

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

polyinterpretabel	meer betekenissen zijn mogelijk en gelijkwaardig
de Vijftigers	groep dichters uit de jaren vijftig van de twintigste eeuw
literaire conventies	afspraken waaraan iedere schrijver en dichter zich moet houden
experimentele poëzie	poëzie van de Vijftigers: associatief, vrij en revolutionair

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie de Vijftigers zijn en hoe zij poëzie zien;
- wat de namen zijn van vijf dichters die tot de Vijftigers gerekend worden;
- wat de invloed van de Vijftigers is geweest;
- hoe Ida Gerhardt geplaatst kan worden ten opzichte van de Vijftigers en het existentialisme;
- welke (autobiografische) onderwerpen in haar werk naar voren komen;
- welke twee personen voor Ida Gerhardt belangrijk zijn en waarom dit zo is;
- twee bundels van Ida Gerhardt te noemen.

ik draai een kleine revolutie af
 ik draai een kleine mooie revolutie af
 ik ben niet langer van land
 ik ben weer water
 ik draag schuimende koppen op mijn hoofd
 ik draag schietende schimmen in mijn hoofd
 op mijn rug rust een zeemeermin
 op mijn rug rust de wind
 de wind en de zeemeermin zingen
 de schuimende koppen ruisen
 de schietende schimmen vallen

ik draai een kleine mooie ritselende revolutie af
 en ik val en ik ruis en ik zing

In het bovenstaande gedicht zit veel emotie en beweging. Je hoort de zee ruisen en je voelt hoe de ik-persoon opgaat in het water. Hij wordt de zee, die eeuwig voortgaat met vallen en ruisen en zingen. De ik-persoon begint een revolutie, waarbij hij niet langer bestaat uit het stof der aarde, maar uit water. Het is moeilijk onder woorden te brengen wat de dichter hier precies bedoelt. Slaat de revolutie op zijn manier van dichten? Of zit de revolutie in het zich losmaken van het land en het opgaan in het water? De maker van dit gedicht, Lucebert, presenteert zijn gedichten als **polyinterpretabel**. Meer betekenissen zijn mogelijk, niet een is de beste.

De Vijftigers

Lucebert is een belangrijke vertegenwoordiger van **de Vijftigers**, een groep dichters die in de jaren vijftig van de twintigste eeuw toonaangevend is in de poëzie. Wat doen de Vijftigers anders dan andere dichters, waardoor ze zo beroemd zijn geworden? Al deze dichters zijn opgegroeid in de oorlogsjaren. Ze hebben het idee dat naoorlogse poëzie niet hetzelfde kan zijn als de poëzie van voor de oorlog. Ze verzetten zich tegen de **literaire conventies**. Ze willen geen strakke regels meer die het rijm, het metrum, de woordvolgorde en de interpunctie vastleggen. Geen traditioneel sonnet meer, geen vlucht uit de werkelijkheid. "Er is een lyriek die wij afschaffen", laten ze gezamenlijk weten. In de Vijftigers zien we dus opnieuw een beweging die zich tegen de Tachtigers keert. Net als de avant-garde na de Eerste Wereldoorlog willen de Vijftigers terug naar de oorsprong van de taal: het spontane, onge Kunststelde taalgebruik zonder regels. Toch is er ook een belangrijk verschil met de avant-garde. Na de Eerste Wereldoorlog droomden kunstenaars van een betere wereld en dat zien

polyinterpretabel

de Vijftigers

**literaire
conventies**

Naam: Lubertus Jacobus Swaanswijk
(Amsterdam 1924 – Alkmaar 1994)

Pseudoniem: Lucebert

Belangrijke titels:

De Amsterdamse school (1952)

Alfabel (1955)

Amulet (1957)

Opmerkelijk:

Houdt zich ook bezig met de schilderkunst.

PASPOORT: LUCEBERT

**experimentele
poëzie**

we terug in hun poëzie. Na twee wereldoorlogen en met blijvende internationale spanningen is er meer realiteitszin. De Vijftigers richten zich meer op het hier en nu. In hun gedichten is veel aandacht voor het lichamelijke en voor zintuiglijke waarneming.

De aandacht voor het lichamelijke en zintuiglijke heeft ook te maken met de poëzieopvatting van de Vijftigers. Ze willen echte, wezenlijke poëzie. Een gedicht moet zo spontaan mogelijk geboren worden. Daarvoor moet de dichter zijn verstand uitschakelen. Het gaat erom dat een gedicht ontstaat in vrijheid. Dat gebeurt als de dichter al associërend met klank en beeldspraak zijn gevoelens en ervaringen opschrijft. Zo ontstaat **experimentele poëzie**. De dichter volgt het gedicht; het gedicht is autonoom. Een gedicht moet dus eigenlijk niet bedacht worden, maar het is ook niet iets wat je moet willen verklaren, je moet het ondergaan.

Een dichter als Jan Hanlo gaat zo ver met experimenteren dat hij in sommige gedichten alleen nog maar associeert op oerklanken. Over zijn beroemde gedicht *Oote* werden zelfs Kamervragen gesteld. Het begint als volgt:

Oote oote oote
Boe
Oote oote
Oote oote oote boe
Oe oe
Oe oe oote oote oote
A
A a a
Oote a a a
Oote oe oe

Invloed van de Vijftigers

Bekende Vijftigers zijn naast Lucebert en Hanlo: Simon Vinkenoog, Gerrit Kouwenaar, Hans Andreus, Remco Campert, Hugo Claus en Paul Rodenko. Het is geen georganiseerde groep. Ieder van de dichters pakt het op zijn manier aan. Wat hen ten diepste verbindt, is vrij zijn, jong zijn, zich afzetten tegen het gevestigde, en het opkomen voor slachtoffers van onrechtvaardigheid. Een aantal van hen is politiek bewust links georiënteerd. Het is de tijd van het communisme, de Koude Oorlog tussen Amerika en Rusland en dat is terug te vinden in de poëzie. Door zich los te maken van de gevestigde poëzie, hebben de Vijftigers baanbrekend werk verricht. Hun gedichten zijn uitingen van verzet tegen de tijdgeest. Misschien is het daarom dat de experimentele gedichten ongekend populair zijn onder jongeren. De oudere generatie begrijpt weinig van die nieuwerwetse poëzie.

Waarschijnlijk draagt ook het optreden van de dichters zelf bij aan het succes van hun poëzie bij de jongere generatie. Lucebert declameert in 1952 het gedicht 'Een woordenschat uit de Nederlands woordenboek Van Dale, gelezen door een vandaal'.

Een deel van de aanwezigen in de zaal loopt weg bij het aanhoren van allerlei vunzige woorden, maar de jongeren moeten erom lachen en vinden het wel interessant.

Omdat er geen inhoudelijk programma is dat de dichters samenbindt, verliezen ze elkaar na een paar jaar uit het oog en gaan op individuele voet verder. Hun taak een revolutie te ontketenen zit erop. In navolging van de Vijftigers zijn veel anderen vrijer gaan dichten. Ook in christelijke poëzie zie je veel meer vrije verzen dan voor de jaren vijftig.

Ida Gerhardt

Iemand die niet dicht zoals de Vijftigers en ook niet past binnen de stroming van het existentialisme, is Ida Gerhardt. Haar gedichten hebben een klassieke vorm. Rijmschema's en versvoeten kloppen. Waar ze afwijkt van het rijmschema of het metrum, is dat noodzakelijk voor de interpretatie van het gedicht. Haar deels religieuze poëzie met de klassieke vormgeving valt niet in de smaak bij de gevestigde dichters van deze tijd. Toch is haar werk bij een groot publiek geliefd en ze heeft een oeuvre van formaat nagelaten.

In de poëzie van Gerhardt komen verschillende autobiografische onderwerpen aan de orde. Zo heeft ze verschillende gedichten gemaakt over haar jeugd. Op vijftigjarige leeftijd verschijnt *Het levend monogram*, een bundel waarin haar jeugd een grote plaats inneemt. Het eerste gedicht is al veelzeggend:

Naam: Ida Gerhardt
(Gorinchem 1905 – Warnsveld 1997)

Belangrijke titels:

Het veerhuis (1945)
Sonnetten van een leraar (1951)
Het levend monogram (1955)

Opmerkelijk:

Past binnen geen enkele stroming.

PASPOORT: IDA GERHARDT

Aan allen

*Ik heb dit donkere boek geschreven,
want God heeft het mij opgelegd.
Geen uur ben ik alleen gebleven
dat het mij niet werd aangezegd.
Ik – vriend van stilte, dier en plant,
schreef naar Zijn wil, met grijze haren,
de gruwelen van mijn kinderjaren.
op deze doortocht naar Zijn land.*

Duidelijk is, dat het in deze bundel niet om fijne jeugdherinneringen gaat. Integendeel. Het is bekend dat Gerhardt vooral een moeizame verhouding met haar moeder had. Het eerste deel van *Het levend monogram* draagt de naam 'In memoriam matris', wat betekent: ter herinnering aan mijn moeder. Daarin staan vijftien gedichten waaruit de moeizame relatie van Ida met haar moeder blijkt.

Docentschap en geloof

Twee mensen met wie Ida het heel goed kan vinden, zijn haar leraar klassieke talen J.H. Leopold – een bekend dichter – en Marie van der Zeyde. Beiden hebben een grote invloed op Ida. Marie van der Zeyde kent ze al vanaf de middelbare school. Ida en Marie zijn erg op elkaar gesteld en worden partners voor het leven. Samen met Marie vertaalt Gerhardt de Psalmen. De vertaling wordt in 1972 uitgegeven door de Katholieke Bijbelstichting en het Nederlands Bijbelgenootschap. In Leopold ziet Ida een vaderfiguur. Hij heeft er oog voor dat zij hoogbegaafd is, en door hem gaat ze zelf ook klassieke talen studeren. Behalve de relatie met haar moeder komen in de bundel *Het levend monogram* van Ida Gerhardt ook veel klassieke beelden voor. Een gedicht over een Ichthus-vis is hiervan een goed voorbeeld:

ΙΧΘΥΣ

*De vis, getrokken door mijn hand
en èven vrij nog van de golven,
zal straks gewist zijn van het strand
en door de grote vloed bedolven.
Maar in het water, dat hem nam
zweemt levende het Monogram.
Geheime trek van tij en maan:
Hij zal op alle kusten staan.*

Daarnaast hebben de gedichten in deze bundel een religieuze ondertoon. Mogelijk komt dat doordat Gerhardt net begonnen is aan een studie Hebreeuws. Duidelijk autobiografisch zijn ook de *Sonnetten van een leraar*; de gedichten in deze bundel gaan over een docent klassieke talen, maar het religieuze aspect komt eveneens aan bod.

A en Ω

Lucas 11:49

*Het mooiste werk: Grieks in het eerste jaar.
Het Griekse alfabet staat op het bord.
'Kijk kinderen, ω: dat is een kandelaar.
Maak dat de Omega gaaf getrokken wordt.'*

*Behoed dit eerst beginnen voor gevaar;
dat niet het werk, nauwelijks ontkiemd, verdort.
-Zie, als het buiten vroege lente wordt,
liggen de kleine Griekse bijbels klaar.*

*Pasen: een jongen leest met heldere stem
van Jezus, twaalf jaar, in Jeruzalem;
en hoe hij voor de schriftgeleerden las.*

*En elk kind in de luisterende klas
begrijpt het vragend: 'Wist gij niet?' van Hem,
die in de dingen van zijn Vader was.*

Altijd is er een diepere laag, een onderliggende boodschap in Gerhardts gedichten. In veel van haar gedichten is daarbij een hunkering te horen. Hunkering naar een gelukkige jeugd die er niet was, naar erkenning van haar familie, heimwee ook naar een hemelse toekomst. Mooi is dat verwoord in het volgende gedicht, waarbij een herkenbaar tafereel van een spelend kind op het strand een bovenaardse dimensie krijgt.

Onder vreemden

*Het speelt het liefste ver weg op het strand,
het kind dat nooit zijn eigen vader ziet,
die overzee is in dat andere land.*

*Het woont bij vreemden en het went er niet.
Zij fluisteren erover met elkaar.
Heimwee huist in zijn kleren en zijn haar.*

*En altijd denkt het dat hij komen zal:
Vandaag niet meer; maar morgen, onverwacht –
en droomt van hem en roept hem in de nacht.*

Ik wacht u, Vader van de overwal.

“Altijd is er een diepere laag, een onderliggende boodschap in Gerhardts gedichten. In veel van haar gedichten is daarbij een hunkering te horen.”

De periode vanaf 1980

1911 - 1995

Annie M.G. Schmidt
Tegendraads in een burgerlijk land

Vanaf 1945

Suriname en de
Nederlandse Antillen
De koloniën worden
zelfstandig

Vanaf 1945

Veelkleurig
Nederland
De multiculturele
maatschappij

Vanaf 1945

Europa
Nederlanders en
Europeanen

1995

Srebrenica
De dilemma's
van vredes-
handhaving

1959 - 2030?

De gasbel
Een schat die
opraakt

1950

1975

2000

2025

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

postmodernisme

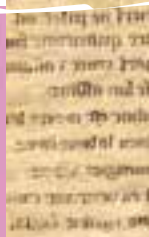
filosofische stroming die begrippen als waarheid en authenticiteit in twijfel trekt

generatie Nix

verzamelnaam voor jonge schrijvers die in de jaren negentig debuten en bij wie het werk zich kenmerkt door de afwezigheid van idealen

academische roman
mediatisering van de literatuur

verhaal met complexe structurelementen
niet alleen het boek is belangrijk, maar ook het optreden van de auteur in moderne media 9

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de kern is van het postmodernisme;
- hoe intertekstualiteit een rol speelt in postmoderne literatuur;
- welke thema's bij postmoderne literatuur aan bod komen;
- hoe je de generatie Nix moet typeren;
- wat de namen zijn van een aantal postmoderne auteurs en hoe hun werk te duiden is;
- wat met de mediatisering van de literatuur wordt bedoeld;
- wat het verschil is tussen hoge en lage cultuur en waarom dat na 1980 vervaagt;
- waardoor ook het verschil tussen literatuur en lectuur vervaagt;
- wat de positie is van de christelijke literatuur na 1980.

8.1 Algemene inleiding

Postmodernisme

Is er zoiets als 'de waarheid'? En zo ja, is de waarheid dan kenbaar? Lange tijd geeft men op deze vragen een bevestigend antwoord. Mensen zoeken en vinden zekerheid bij de grote zingevingssystemen: in de godsdienst, zoals het christendom, in de politiek, zoals het communisme, of in de kunst en wetenschap. Naarmate de twintigste eeuw vordert, nemen de twijfels echter toe. Een nieuwe filosofische stroming dringt de westerse mentaliteit binnen, die de eenheid tussen mensen sterk versnipperd en voor grote diversiteit zorgt: het **postmodernisme**.

De Fransman Lyotard staat in de jaren vijftig aan de wieg van deze stroming. Hij noemt de zingevingssystemen 'grote verhalen'. Deze term gebruikt hij niet voor niets; godsdienst, politiek en wetenschap zijn volgens hem slechts verhalen, geen werkelijkheid. Volgens de postmodernisten is de echte werkelijkheid onkenbaar voor mensen. De grote verhalen zijn dan ook slechts menselijke constructies; verbeeldingen die zin geven aan het leven.

Neem het christendom. Volgens de postmodernisten heeft de mensheid dit verhaal in de loop der eeuwen ontwikkeld om doel en richting in het

leven te hebben. Het christendom verwijst niet naar een echt bestaande realiteit van God, verlossing en een eeuwig leven. Het is een beeld waarmee mensen betekenis geven aan het dagelijks leven. Zo zijn er meer verhalen. Volgens het postmodernisme is het ene verhaal niet beter of zuiverder dan het andere. Alle verhalen zijn toegestaan, zolang de mens maar beseft dat het om verbeelding gaat. Zingeving is daarmee relatief geworden. Een verhaal is het hoogst haalbare, objectieve zingeving bestaat niet.

Dit denken is diep doorgedrongen in de hedendaagse westerse mentaliteit. Ieder mens mag zijn eigen opvattingen hebben; alle meningen zijn gelijkwaardig. De waarheid in pacht hebben ofwel zeggen dat je 'de enige echte waarheid' hebt ontdekt, is echter uit den boze. Ook in de literatuur is dat zichtbaar geworden. Zoveel hoofden, zoveel zinnen.

Postmoderne literatuur

De literaire wereld van de laatste drie decennia is dan ook heel divers. Het lijkt erop dat juist die diversiteit het belangrijkste kenmerk is van de literatuur sinds 1980. Toch zijn er ook wel overeenkomsten te vinden.

In veel postmoderne romans speelt intertekstualiteit een belangrijke rol: de tekst als zodanig is onderdeel van een groot netwerk aan teksten. Vaak wordt er met

postmodernisme

“Een van de eerste duidelijke voorbeelden van zo’n postmoderne Nederlandse roman is *Een lied van schijn en wezen* van Cees Nooteboom.”

die andere teksten en hun betekenis gespeeld. Dit vestigt er de nadruk op dat er veel betekenissen of waarheden zijn en dat dit verhaal evenzeer een verhaal is als alle andere; of het waargebeurd is of niet, doet er niet toe. Kortom, er wordt gespeeld met de verhouding tussen werkelijkheid en verbeelding (en taal). Zo kan het gebeuren dat een auteur aan het einde van het boek weer alles op zijn kop zet, zodat je als lezer vertwijfeld achterblijft: hebben de gebeurtenissen zich nu wel of niet afgespeeld? Of dat verteller en personage opeens samenvallen. Eigenlijk is het dus een spelen met de vraag: wat is waarheid? Waarheid is zoals ik het beleef, dus ook zoals ik het verzin. Feit en fictie, waarheid en verzinsel lopen door elkaar en zijn zelfs verwisselbaar. Een van de eerste duidelijke voorbeelden van zo’n postmoderne Nederlandse roman is *Een lied van schijn en wezen* van Cees Nooteboom (1981).

Ook wat thematiek betreft, zijn er overeenkomsten tussen verschillende postmoderne romans. Het gaat opvallend vaak over een zoektocht naar de eigen identiteit. Wie ben ik en wie is de ander? Kan ik mezelf of de ander ooit echt leren kennen? Dat heeft eigenlijk ook weer met de waarheidsvraag te maken. Daarnaast zijn er steeds meer schrijvers die actuele maatschappelijke problematiek tot onderwerp maken van hun boeken. Denk aan Herman Koch met *Het diner* (over jeugdcultuur en vandalisme) of de vele hedendaagse boeken waarin het migrantenprobleem terugkomt. Er is dus opnieuw ruimte voor geëngageerde literatuur. Een goed voorbeeld van een boek waarin al deze laatste punten terugkomen, is *Dit zijn de namen* van Tommy Wieringa (2012). Dit boek gaat over de problematiek van mensensmokkel: vluchtelingen die veel geld betalen om onder erbarmelijke omstandigheden de reis te maken naar een ‘betere wereld’. Het gaat in de tweede plaats ook over identiteitsvorming. Een belangrijke vraag in het verhaal is hoe religie ontstaat. Wieringa’s antwoord: mensen hebben behoefte aan een verhaal dat hun troost en houvast kan geven. Er komt een Jezusfiguur in het boek voor, maar dat is niet meer dan een icoon, een voorbeeld dat de anderen na zijn dood in leven houdt. Tot slot is het boek voor een deel geschreven als een moderne versie van Israëls exodus uit Egypte en woestijntocht naar Kanaän. De vluchtelingen blijken op het verkeerde been gezet te zijn. Niets is wat het lijkt in dit boek. Maar wat waar is of niet, doet er eigenlijk ook niet toe. Het gaat erom wat je gelooft dat waar is.

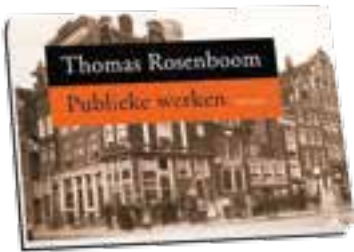
Postmoderne auteurs

In de jaren tachtig en negentig treden enkele jonge schrijvers naar voren die qua levenshouding overeenkomsten vertonen. In Nederland gaat het om auteurs als Ronald Giphart, Joost Zwagerman en Arnon Grunberg. Hun werk kenmerkt zich door onverschilligheid ten opzichte van de maatschappij, afwezigheid van idealen, landerigheid en verveling. De personages uit de betreffende romans zoeken naar verstrooiing om het besef van zinloosheid te verdrijven. In hun vervelen 'zappen' ze van de ene kick naar de andere. Ze vermaken zich met seks, drugs,

generatie Nix

alcohol en consumptie. Deze auteurs worden gerekend tot de **generatie Nix**. Die naam heeft te maken met de afwezigheid van ideologische of intellectuele standpunten in hun werk. De genoemde auteurs hebben evenmin expliciete literatuuropvattingen, maar wel een sterk imago. Hun werk is actueel, vlot, ongecompliceerd en leest gemakkelijk.

Toonaangevende postmoderne schrijvers zijn bijvoorbeeld Doeschka Meijsing, Connie Palmen, Thomas Rosenboom, A.F.Th. van der Heijden en Adriaan van Dis. Deze auteurs illustreren de diversiteit van het postmodernisme. Rosenbooms belangrijkste boek is *Publieke werken*. Zijn werk heeft een ogenschijnlijk realistische stijl, de verhalen spelen zich veelal af in het verleden, maar de personages hebben universele karaktertrekken. Ze denken hun leven onder controle te hebben, maar dit blijkt allerminst het geval. Meijsing schrijft met *Robinson* een verhaal over een-

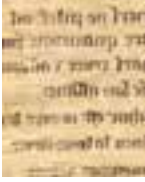
zaamheid en isolement. Het boek heeft een ingewikkelde opbouw en is daarom een zogenoemde **academische roman**. Van der Heijden publiceert met *Tonio* een van de zwartste romans van de afgelopen decennia. Het is een biografisch verhaal; naar aanleiding van de dood van zijn zoon schrijft Van der Heijden een reconstructie van diens leven. Het verhaal toont de enorme afgrond die het leven geworden is, nu zijn zoon er niet meer is.

academische roman

Toch zijn er ook seculiere auteurs die in hun boeken nog steeds wél een ideologische boodschap willen leggen. Verwerking speelt hierbij een sleutelrol: leren van het verleden, grip krijgen op het leven. Er verschijnen bijvoorbeeld nog steeds boeken over de Tweede Wereldoorlog of over het koloniale verleden. Maar ook microdrama's op familieniveau blijken het grote publiek aan te spreken, zoals blijkt bij een boek als *Sonny Boy* van Annejet van der Zijl.

Een andere literaire ontwikkeling die zich vanaf het eind van de twintigste eeuw voordoet, is de opkomst van de migrantenliteratuur. Een bekende allochtone auteur is Kader Abdolah; hij belicht in bijvoorbeeld *Reis van de lege flessen* en *Papegaai vloog over de IJssel* de culturele verschillen waar allochtonen in Nederland mee te maken krijgen. Andere belangrijke namen in dit genre zijn Hafid Bouazza en Abdelkader Benali.

Vermenging van hoge en lage cultuur

Een duidelijk gevolg van het postmodernisme is het vervagen van de grenzen tussen hoge en lage cultuur. Vroeger was literatuur echt iets voor artistieke fijnproevers. Het was het domein van de hoogopgeleide elite. Literatuur was: de moeilijke boekenlijsten op het gymnasium, de betere milieus, indrukwekkende boekenwanden en ernstige literaire tijdschriften. Hoge cultuur dus, omgeven door stilte, concentratie en intellect, beslist niet bedoeld voor alle mensen.

Wie nu naar de literaire wereld kijkt, krijgt een ander beeld: elke week een dikke boekenbijlage bij de krant, een Dichter des Vaderlands, voorleesavonden, debatten, leeskringen, literaire prijzen, tv-shows en signeersessies bij grote boekhandels. Niet alleen het boek is belangrijk, maar ook het optreden van de auteur in moderne media die bij de lage cultuur gerekend worden: televisie, film, internet en tijdschriften. Dit noem je de **mediatisering van de literatuur**.

Literatuur is dus niet meer exclusief, maar breed toegankelijk. Dat is een gevolg van de postmoderne gedachte dat alle mediavormen gelijkwaardig zijn. Het postmodernisme rekent af met de autoriteit van de kleine elite die bepaalt wat kwaliteit is. De populaire media nemen deze rol over. Je kunt daarom zeggen dat literatuur gedemocratiseerd is: geschikt voor een veel breder publiek.

Een voorbeeld van de vermenging van hoge en lage cultuur is de boekverfilming van *De ontdekking van de hemel* van Harry Mulisch. Deze auteur, die moeilijke filosofische literatuur schrijft, heeft er geen moeite mee dat zijn boek vrij vertaald wordt naar een film die toegankelijk is voor een breed publiek. Dat de regisseur van de boekverfilming daarmee concessies doet aan de inhoud van het boek, neemt de auteur voor lief.

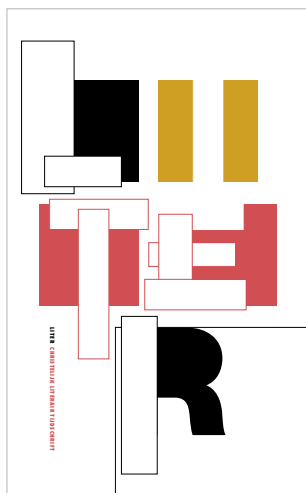
Het gevolg van de inzet van moderne media is niet alleen dat literatuur gedemocratiseerd wordt, maar ook dat de scheidslijnen tussen literatuur en lectuur steeds minder duidelijk zijn. Het begrip 'literair' wordt te pas en te onpas gebruikt; op boeken verschijnt bijvoorbeeld de aanduiding 'literaire thriller'. En iemand als Kluun, die populaire, erotisch geladen boeken schrijft, komt even vaak in de media als bijvoorbeeld een serieuze auteur als Anna Enquist. Ook in boekwinkels ligt alles door elkaar op een tafel. Voor het grote publiek is het onderscheid tussen lectuur en literatuur daardoor ook steeds minder duidelijk.

Christelijke literatuur

Sinds de jaren zeventig lijkt het christendom voorgoed uit de gecanoniseerde literatuur verdreven te zijn. Auteurs als Maarten 't Hart en Jan Siebelink schrijven over de ballast van hun 'zwaar gereformeerde' jeugd. Hun romans worden massaal gelezen en zijn tekenend voor de secularisering van Nederland. Een kaskraker is ook *Dorsvloer vol confetti* in 2009. Franca Treur beschrijft in deze roman de bevindingen van een meisje binnen een gesloten Zeeuwse, reformatorische boerencultuur.

**mediatisering
van de literatuur**

De christelijke literatuur beweegt zich in de marge van het literaire veld. Dat wil niet zeggen dat er in christelijke kring geen aandacht is voor literatuur. Het *Reformatorisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad* dragen bij aan de literaire eman-

cipatie van orthodox-reformatorisch Nederland. Een belangrijke rol spelen literatuurcritici als Hans Werkman, Tjerk de Reus en Enny de Bruin, die hun leven wijden aan brede literatuurkritiek vanuit christelijk perspectief. *Liter*, een experimenteel literair tijdschrift, fungeert als belangrijkste podium voor christelijke schrijvers en dichters. Daarbij is ruimte voor mystiek en religie in brede zin. Gastschrijvers van de laatste jaren zijn Oek de Jong, Marcel Möring, Willem Jan Otten en Désanne van Brederode.

Tot een echte doorbraak van christelijke literatuur komt het niet. Rond de eeuwwisseling zijn auteurs als Pieter Nouwen en Vonne van der Meer de belangrijkste christenschrijvers. Voor hun werk is matig aandacht in de reguliere media.

Toch lijkt religie in de literatuur de laatste jaren weer te 'mogen'. In 1997 worden de christelijke dichters Rien van den Berg en Hilbrand Rozema genomineerd voor de C. Buddingh'-Prijis, de landelijke debu-

butantenprijs voor dichters. Uitschieter vormt de toekenning van de P.C. Hoofdprijs in 2014 aan Willem Jan Otten.

8.2 Het geloof afgeschreven

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

debuut	eerste roman van een schrijver
karikatuur	sterk overdreven weergave van iets

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wie Franca Treur is en hoe zij staat ten opzichte van het christelijk geloof;
- wat de strekking is van *Dorsvloer vol confetti*;
- welke verschillende reacties er op dit boek kwamen;
- hoe Maarten 't Hart het christelijk geloof beschrijft;
- hoe Jan Siebelink het christelijk geloof beschrijft;
- op welke manieren een huisbezoek bij de drie auteurs beschreven wordt.

Naam: Franca Treur (Meliskerke 1979)

Belangrijke titels:

Dorsvloer vol confetti (2009)

De woongroep (2014)

Opmerkelijk:

Bezoekt als leerling het reformatorische Calvin College in Goes.

PASPOORT: FRANCA TREUR

Sinds de Tweede Wereldoorlog is de ontkerkelijking of secularisatie in Nederland een doorgaand proces. Literatuur vormt een spiegel van de samenleving. De secularisatie vindt dan ook haar weerslag in romans van verschillende schrijvers. Bekend in dit verband zijn de auteurs Maarten 't Hart, Jan Siebelink en Franca Treur. De boeken van deze auteurs maakten hoe dan ook de tongen los. Niet het minst van reformatorische lezers. De auteurs schrijven immers over hun christelijke jeugd, de godsdienstige opvoeding die ze kregen, hun vragen en twijfels, de kerk, ambtsdragers, de 'regeltjes'. Ze rekenen er mee af, zeggen sommige critici. Nee, vinden anderen, ze komen in het reine met hun wortels.

Franca Treur

Franca Treur groeit op in het Zeeuwse Meliskerke in een bevindelijk gereformeerd milieu. Ze bezoekt het Calvin College in Goes en studeert Nederlands en Literatuurwetenschap in Leiden. Tijdens haar studie wordt ze eerst lid van een christelijke studentenvereniging, maar later neemt ze afstand van het christelijk geloof.

debuut

In haar **debuut** *Dorsvloer vol confetti* (2009) schrijft ze over Katelijne, een meisje dat opgroeit in een boerengezin in Meliskerke. De roman bevat onmiskenbaar autobiografische elementen, hoewel de schrijfster zelf in een interview met het *Reformatorisch Dagblad* benadrukt dat het vooral een fictief verhaal is: "Zo'n boek kun je niet schrijven als je niet bent opgegroeid op een boerderij en geen reformatorische achtergrond hebt. Het decor en sommige gebeurtenissen heb ik geleend uit mijn jeugd. Maar de personages zijn verzonnen en aan de waargebeurde voorvallen heb ik ook een eigen draai gegeven. Ik beschouw dit boek als een literair werk, niet als een autobiografie." In 2014 wordt het boek verfilmd.

Voor mensen met een kerkelijke achtergrond heeft *Dorsvloer vol confetti* herkenningpunten. Juist in de details is het boek raak geschreven. Als onbespreekbare vanzelfsprekendheid zijn er de normen: dat er geen campinggas-

ten mogen blijven op zondag, dat een stel gaat trouwen als het meisje 'per ongeluk' zwanger is, dat je niet naar de kermis gaat en dat je op de reformatorische basisschool hoort hoe slecht pop- maar ook gospelmuziek is. De eerlijke en slimme Katelijne slikt al die vanzelfsprekendheden echter niet voor zoete koek, maar plaatst er vraagtekens bij. Toch heeft ze soms juist een bepaalde naïviteit, die zelfs komisch overkomt. Als bijvoorbeeld de kostbare Bijbel van de oma wordt gestolen, een familie-erfstuk, heeft Katelijne de oplossing: als de dief de Bijbel gaat lezen, krijgt hij wel spijt van zijn daad en komt hij hem vanzelf weer terugbrengen.

Het boek eindigt met het huwelijk van de broer van Katelijne. Ter gelegenheid van het feest maakt Katelijne confetti van GezinsGidsen en Saambinders. Op het huwelijk laat ze de confetti feestelijk naar beneden dwarrelen, waar deze 'in alle mogelijke combinaties' en 'in een heel nieuwe volgorde' terecht komt. Als iemand de deur opent, waait de confetti weer een andere kant op. Zo zet Treur als het ware de deur open voor een nieuwe toekomst. Ze laat zien dat al die vaste waarheden toch niet zo vast zijn, maar willekeurig en dat er talloze andere 'waarheden' mogelijk zijn.

Met 150.000 verkochte exemplaren is *Dorsvloer vol confetti* een groot succes te noemen. Seculiere recensies benadrukken vooral de literaire waarde van het boek, met name het vlotte, originele taalgebruik. Tegelijk bekritisieren ze de wat losse verhaallijn; het boek is eigenlijk een aaneenschakeling van korte verhalen. Reacties uit christelijke hoek hebben vooral betrekking op de beschrijving van de bevindelijk-gereformeerde cultuur en ze variëren van hevige gekwetstheid tot een voorzichtige bewondering voor de vragen die Treur weet op te roepen. In elk geval is ieder het er wel over eens dat Treur anders schrijft dan bijvoorbeeld Maarten 't Hart, die met zijn boeken veel radicaler afstand neemt van het christelijk geloof. Opvallend is, dat na het grote succes van Treurs eerste roman, haar tweede boek *De woongroep* (2014) over het algemeen veel kritischer is ontvangen.

Maarten 't Hart

Maarten 't Hart rekent in zijn boeken genadeloos af met het christelijk geloof. Een bekende roman van zijn hand is *Een vlucht regenwulpen*. Met dit boek breekt hij in 1979 door bij het grote publiek en in 2014 wordt deze roman als zogenoemde klassieker gepromoot tijdens de campagne Nederland

Naam: Maarten 't Hart (Maassluis 1944)

Pseudoniem: Martin Hart (bij debuut)

Belangrijke titels:

Een vlucht regenwulpen (1978)

De jacobsladder (1996)

Het psalmenoproer (2006)

Opmerkelijk:

Jarenlang was de rijinstructeur die hem liet zakken doelwit van zijn polemieken.

PASPOORT: MAARTEN 'T HART

Leest. Tekenend is de manier waarop de organiserende stichting het boek samenvat: "Het gaat over een door afkomst en opvoeding tot isolement gedoemd kind, wiens angsten verzacht worden door een grote opmerkingsgave en een diepe liefde voor de natuur."

In *Een vlucht regenwulpen* rekt Maarten 't Hart niet alleen af met het christelijke milieu, maar ook met God Zelf. De moeder van de hoofdpersoon Maarten is ernstig ziek: ze heeft keelkanker. Omdat Maarten vanuit Zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus altijd heeft geleerd dat alles besloten ligt in Gods voorzienigheid, schrijft hij deze ziekte toe aan God. Zijn conclusie is dan: God is een beul.

Haar adem werd dagelijks iets meer afgesneden, ze stikte oneindig langzaam en tijdens die verschrikkelijke ziekte, die zoveel pijn veroorzaakte, keerde, omdat ik Hem wilde haten, voor enige tijd het geloof in God terug. Ik zag Hem als een beul die mensen veracht. Ik kan dat eigenlijk best begrijpen, maar ik zal Hem altijd kwalijk nemen dat hij nu juist die ziekte uitkoos voor mijn moeder want ik heb met hart en ziel van haar gehouden.

Ook hypocriete christenen komen vaak voor in het werk van Maarten 't Hart. Ouderlingen in zijn boeken blijken domme machtswellustelingen te zijn, predikanten gaan stiekem vreemd en psalmenzingerende handelaren zijn duistere afzetteren. Dominee Zelle uit *Het vrome volk* bijvoorbeeld. Aanvankelijk maakt hij veel indruk op de kerkgangers:

*(...) Hij kon de hel zo beschrijven dat de mensen met brandblaren de kerk verlieten. Als hij over de hemel preekte dan zag je de mensen voor de troon van God staan en op weg naar huis wandelde je over straten van goud. Ook de ik-persoon uit *Het vrome volk* is erg onder de indruk van dominee Zelle. Totdat hij hem op een zaterdagmiddag in het veld betrapt met een hoer.*

“Door karaktereigenschappen te overdrijven wordt een verhaal dramatischer en de verbeelding scherper.”

Jan Siebelink

Een thema dat zowel bij Maarten 't Hart als bij Jan Siebelink naar voren komt, zijn de meedogenloze eisen die het geloof aan mensen stelt. Deze laatste auteur deed veel stof opwaaien met zijn boek *Knielen op een bed violen*, een roman waarin de hoofdpersoon Hans Sievez zich totaal verliest in extreme religie. Het is een aangrijpend verhaal over iemand die in de ban komt van een religieuze groepering en daardoor de greep op zijn eigen leven en huwelijk verliest. Hoewel bepaalde passages herkenbaar zijn, roept het boek bij veel christenen toch ook een gevoel van vervreemding op. Zo is er Jozef Mieras, die steeds bij Hans komt om hem geestelijke lectuur te verkopen. Hans koopt dit stiekem van geld dat zijn gezin broodnodig heeft. Hans veronachtzaamt zijn huwelijk en gezinsleven door zich volledig over te geven aan zijn geloof. Zelfs op zijn sterfbed mag zijn vrouw Margje niet bij hem komen. De aanwezige geestelijk leiders zijn bang dat zij zijn heil op het laatste moment nog in de weg kan staan.

‘Wij zitten hier maar,’ smeekte Margje, ‘we doen niets, we mogen niets.

Mag ik nu even naar hem toe?’

‘Mevrouw, ik heb het u al eerder gezegd, ik kan geen toestemming geven.

Een woord van u op het moment van sterven kan hem zijn heil kosten.

Wij weten zo weinig. Daarom kunnen we geen risico nemen.’

Siebelink publiceert meer werk van gelijke strekking, zoals *De overkant van de rivier*. In andere boeken, zoals *Suezkade* en *De blauwe nacht*, gaat het bijvoorbeeld over docentschap of erotiek. Veelal is de hoofdpersoon zoekend naar zekerheden in zijn bestaan.

Huisbezoek

Zowel Franca Treur en Maarten 't Hart als Jan Siebelink beschrijven in hun werk een geval van kerkelijk huisbezoek. Opvallend is, dat ze alle drie een **karikatuur** schetsen van een dergelijk bezoek. Door karaktereigenschappen te overdrijven wordt een verhaal dramatischer en de verbeelding scherper. Enerzijds zijn er herkenbare elementen, anderzijds is het een weergave die geen eerlijk beeld geeft van de werkelijkheid en daardoor de beeldvorming negatief beïnvloedt. Franca Treur beschrijft herkenbaar hoe de ouderlingen eerst over koetjes en

karikatuur

Naam: Jan Siebelink (Velp 1938)

Belangrijke titels:

Knielen op een bed violen (2005)

De overkant van de rivier (2008)

De blauwe nacht (2014)

Opmerkelijk:

Noemt zichzelf nog steeds calvinistisch.

PASPOORT: JAN SIEBELINK

kalfjes praten, om later het gesprek op 'het ene nodige' te brengen. Het venijn zit hem onder andere hierin, dat ze de ouderlingen dusdanig beschrijft, dat ze lichamelijke weerzin oproepen.

'Jullie zijn toch ook al met een heel kooitje.' Willemse kijkt eens goedkeurend de kring rond. Zijn gezicht is net een huzarenslaatje, de ogen twee plakjes augurk in met paprikapoeder bespikkelde slasaus.

'Ai ziet, hoe goed, hoe lief'lijk is 't, dat zonen,' zegt Kees Bierens, die vroeger rijinstructeur is geweest. Het is hem aan te zien dat hij een zittend beroep heeft gehad. Zijn dijen komen tot over zijn helft van de bank en onder zijn overhemd zit een flink net mandarijntjes. Toch slaat hij de appeltaart van moeder niet af.

'Van 't zelfde huis, als broeders samenwonen,' vult Willemse aan. Ze zijn goed op elkaar ingespeeld. (...)

Het gaat eerst over het land en het weer en of het hooi al binnen is, en daarna over dominees; dat is nog veilig terrein. Al de tijd dat je het over een dominee kunt hebben, hoeft het niet over jezelf te gaan. (...)

'Eenieder is verantwoordelijk voor zijn onbekeerde staat,' zegt Kees Bierens, en hij steekt het laatste hapje van zijn appeltaart in zijn mond. Hij is de enige die niet doorheeft dat er daarbij een rozijn op zijn broek valt.

Stilte.

'Een appellerende prediking voorkomt toch dat iedereen er maar in berust?' zegt moeder met trillende stem. *'Er wordt veel te veel alleen voor Gods volk gepreekt, de onbekeerden worden amper aangesproken.'* Ze moet ervan blozen.

'Onbekeerden moeten door de ware prediking tot jaloersheid gedreven worden om er ook iets van te mogen kennen.' Na deze volzin leunt Willemse verpuft achterover. *Tot jaloersheid, denkt Katelijne. Dan moeten ze niet altijd maar zeggen dat bekeerde mensen bedrukt over de aarde moeten gaan en dat het later in de hemel altijd zondag is.*

In *Een vlucht regenwulpen* van Maarten 't Hart krijgen hoofdpersoon Maarten en zijn moeder ook huisbezoek van twee ouderlingen en deze worden afgeschilderd als schijnheilige mannen zonder een spoortje liefde.

Ze zakken breeduit weg in de oude leunstoelen, ik hoor het kraken van de zittingen. Ze wrijven in hun handen, ze schuiven dicht bij de kachel en slaan allebei op hetzelfde moment hun linkerbeen over hun rechterbeen met een zacht knappend geluid van bot op bot.

'We zullen beginnen met het zingen van een psalm. Des Heren wet nochtans, verspreidt volmaakter glans, dewijl zij 't hart bekeert.'

De oudste ouderling zet hard en vals in en bij het woord wet zingt ook de andere ouderling en mijn moeder fluistert met beverige stem enkele woorden, zonder toon, zonder melodie en ze kijkt naar me, haar eens zo mooie ogen vol tranen en zegt: 'Ik weet het niet meer, Maarten.'

De beide ouderlingen horen het niet, haar stem is ook zo klankloos. Ze balken de psalm door de kamer, hun geluid overstemt zelfs het gebulder van de wind. Ze houden het laatste woord van elke regel aan totdat hun gezichten rood gloeien van ademnood, hun monden daarbij wijd geopend zodat ik beider huid kan zien trillen. (...)

'Wat heb je gedaan, zuster, vertel het ons.'

'Dat gaat u geen bliksem aan,' zeg ik woedend.

'Ik heb de zonde tegen de Heilige Geest gedaan,' zegt mijn moeder.

De beide broeders staren sprakeloos naar mijn moeder. Ik zie dat ze zoiets niet verwacht hebben en daar ook nog niet dadelijk een adequaat antwoord op weten te geven. Mijn moeder staat weer op, ze beweegt haar rechterhand voorzichtig heen en weer alsof ze iets wegduwt.

'Gaan jullie maar,' zegt ze, 'je weet nu dat er geen vergeving voor mij kan zijn.'

'Maar zuster, dat kan niet. We moeten rapport uitbrengen over dit bezoek bij de kerkenraad. Als we vertellen wat we vanavond gehoord hebben en jullie bekeren je niet, worden jullie afgesneden van de gemeente des Heren.'

Deze luid 'balkende' ouderlingen, die na de bekentenis van de moeder een meedogenloos gebed uitspreken, brengen de hoofdpersoon Maarten tot het uiterste. Met bruto geweld slaat hij de ouderlingen uiteindelijk het huis en het erf af.

In *Knielen op een bed violen* krijgt Sievez regelmatig huisbezoek van de heren Ibel, Steffen en Mieras. Opnieuw is opvallend hoe deze mannen beschreven worden.

De zon stond laag boven het witgekalkte glas, raakte het land bij de limoen waar Hans, touw afhaspelend lijnen uitzette voor een nieuw bed, toen hij gekraak onder de haag hoorde en even later een stem, hoog als van een kind: 'Goeiemiddag Sievez.' Chris Ibel, in zijn lange zwarte jas, kroop door het gat in de haag, een koffer achter zich aan slepend. In de schuinvallende banen zonlicht kwam hij op Hans toe, het vuil van zijn jas kloppend. Het viel Hans weer op hoe gering van lengte hij was. Bijna een dwerg. Hij droeg zijn platte, zwarte pet. Spuug kleefde in zijn mondhoeken. Ibel keek goedkeurend over het land en mompelde: 'Zo geve God u de vettigheid van de aarde.' Hij was nog steeds druk zijn jas van grove stof aan het afvoegen. 'Hier heeft de Heere God zich dus aan jou doen kennen?' Hans knikte bescheiden. 'De Heere zij geprezen.' toen verscheen in de opening van de haag, plat over de grond kruipend, Huib Steffen, gevolgd door Jozef Mieras. Ze hadden deze doorgang zelf ontdekt, onttrokken zich zo aan de vrouw van Hans Sievez.

Alles beschreven?

Een negatief Godsbeeld, hypocriete christenen en een keihard geloof; christenen krijgen bepaald geen aai over hun bol in het werk van deze schrijvers. Nu is literatuur ook niet bedoeld om lezers te knuffelen. Integendeel: je mag best een beetje schrikken en uitgedaagd worden door literatuur. Maar de vraag is wel: hebben genoemde schrijvers met deze thema's álles gezegd over het christendom? Het antwoord is natuurlijk: nee. Eén bepaald aspect uit de werkelijkheid beschrijven, betekent ook dat je al die andere aspecten niet beschrijft. De auteur maakt dus keuzes. Maarten 't Hart kiest ervoor om hypocriete christenen te beschrijven en niet-oprechte christenen; hij beschrijft de angstaanjagende eigenschappen van God en niet de troostende. Een auteur is vrij in dit soort keuzes, hij is vanuit literair oogpunt niet verplicht om de werkelijkheid genuanceerd te beschrijven. Als (christelijke) lezer is het echter wel goed te beseffen dat het geschetste beeld geen recht doet aan de werkelijkheid. Dat voorkomt een eenzijdig beeld van het christelijk geloof.

“Nu is literatuur ook niet bedoeld om lezers te knuffelen.”

8.3 Het geloof aangeschreven

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

retroperspectief

terugblik

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat de aanleiding voor Pieter Nouwen is om *Het negende uur* te schrijven;
- hoe Schneider in dit boek een anti-Christus is;
- wat de thematiek in dit boek is en hoe Schneider, Agincourt en Bach hier-tegenaan kijken;
- welke verhaallijnen in dit boek te vinden zijn en hoe deze samenkomen;
- wie Pieter Nouwen is en welke ontwikkeling hij zelf heeft doorgemaakt;
- wie Willem Jan Otten is en wat zijn visie op geloven is;
- wat er bijzonder is aan het perspectief van *Specht en zoon*;
- wat de thematiek van dit boek is;
- welke verschillende reacties er op dit boek zijn;
- wat de namen van een aantal andere moderne christelijke schrijvers zijn.

Naam: Petrus Josephus Maria (Pieter) Nouwen (Geldrop 1949 – Meppel 2007)

Belangrijke titels:

De god in de machine (1991)

De lichtwachter (1993)

Het negende uur (1997)

Opmerkelijk:

Is ook journalist.

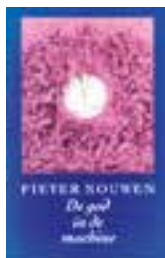
Komt op latere leeftijd tot geloof.

PASPOORT: PIETER NOUWEN

Het negende uur

De Matthaüs-Passion is populair. In de weken voor Goede Vrijdag zijn er in heel Nederland jaarlijks tientallen uitvoeringen van te beluisteren. Dit bekende muziekstuk van Johann Sebastian Bach is een weergave van het lijdensverhaal van Christus, waarbij tekst en muziek een bijzondere twee-eenheid vormen. Verschillende solisten zingen de teksten van personen uit de Bijbelse geschiedenis, afgewisseld met koorzang. Over het vertolken van de Christuspartij door bijvoorbeeld een atheïstische zanger zijn de meningen onder christenen verdeeld. Sommigen vinden dat je daar niet te moeilijk over moet doen, terwijl anderen het juist blasfemisch vinden.

Een spottende solist

Dit dilemma snijdt Pieter Nouwen aan met *Het negende uur* (1997). Aanleiding voor het boek is een generale repetitie van de Matthaüs-Passion waarbij Nouwen aanwezig was. Degene die de partij van de evangelist zingt, schiet plotseling uit met zijn stem en maakt daar een grapje over. De dirigent reageert woedend. Nouwen is erg geraakt door dit voorval. Kan een zanger die grapjes maakt over het lijdensevangelie wel de Matthaüs-Passion zingen, vraagt hij zich af. Nouwen besluit de gebeurtenis te verwerken in een roman.

Hoofdpersoon is Edward Schneider, een zanger die op het punt staat internationaal door te breken. Aan het begin van het verhaal wordt hij echter op Stille Zaterdag dood aangetroffen in zijn huis. De omstandigheden rond zijn overlijden zijn onduidelijk, wat een rechercheur ertoe aanzet een onderzoek in te stellen. Is er sprake van moord, zelfdoding of toch een natuurlijke dood? Duidelijk is in elk geval dat Schneider op Goede Vrijdag rond drie uur is overleden, parallel aan het moment van Christus' sterven.

De rechercheur ontdekt bij zijn onderzoek dat Schneider bepaald geen sympathieke man is geweest. Hij wordt getekend als een zelfingenomen figuur die

recent onenigheid met de bekende dirigent Agincourt heeft gekregen. Dat gebeurde door een incident tijdens de generale repetitie van de Matthaüs-Passion. Schneider zong toen het 'Eli, Eli, lama sabachthani' op de wijs van een baldadig straatliedje. Schneider blijkt een soort anti-Christus te zijn. Hij heeft twaalf 'vrienden', zoals Jezus twaalf discipelen had. Met hen gebruikt hij aan de vooravond van Goede Vrijdag een feestelijk diner. Tijdens de maaltijd bespot Schneider de avondmaalsviering. Hij bestelt expres lamsvlees en schenkt provocerend rode wijn in. Een van de vrienden, Julius Beylevelt, 'verraadt' Schneider door na diens dood uitgebreid met de rechercheur te praten; kort daarna pleegt Julius zelfmoord. Ook speelt een hoertje een rol in het verhaal, die als enige echt van Schneider lijkt te houden. Deze personages verwijzen naar de verrader Judas en de zondares Maria Magdalena.

Twee visies

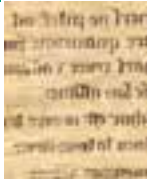
Kan de Matthaüs-Passion wel gezongen worden door een onchristelijke kunstenaar als Schneider? Is een kunstenaar wel zuiver bezig als hij de inhoud van het kunstwerk verloochent? In *Het negende uur* stelt Nouwen twee visies tegenover elkaar. Schneider waardeert het muziekstuk als kunstuiting, maar heeft niets met de inhoud en betekenis van het verhaal. Tegen een journalist zegt hij hierover:

Het christelijk geloof is een tovergeloof en het passieverhaal is een sprookje, een mythe. Je probeert je om muziekdramatische redenen natuurlijk wel in zo'n rol in te leven, maar Christus of Colas de tovenaars, dat maakt wat mij betreft niks uit.

Dirigent Agincourt denkt daar duidelijk anders over. Hij windt zich vreselijk op over de houding van Schneider. Als hij geïnterviewd wordt over de uitvoering, zegt hij:

Het is bij de Mattheüspassie onmogelijk de muzikale van de religieuze inhoud te scheiden, zoals het ook onmogelijk is de wijngeest uit de wijn te halen. (...) Het maakt uiteraard een enorm verschil of iemand denkt bezig te zijn met het tegenwoordig maken van een gebeurtenis die de mensheid en hemzelf wezenlijk raakt, of met het vertellen van een sage à la de Vliegende Hollander. (...) Ik walg bij het idee dat een clown als hij [Schneider] het nauwelijks peilbare genie van Bach uitzuigt omwille van een commercieel succes.

In de roman treedt nog een musicus op: niemand minder dan de componist van de Matthaüs-Passion, Johann Sebastian Bach. Naast het verhaal in het heden over Edward Schneider is er de verhaallijn van Bach die werkt aan de Matthaüs-Passion. De componist neemt deze taak heel ernstig. Uit het eerste hoofd-

Naam: Willem Jan Otten
(Amsterdam 1951)

Belangrijke titels:

Ons mankeert niets (2005)

De vlek (2011)

Gerichte gedichten (2011)

Opmerkelijk:

Ontvangt in 2014 de P.C. Hooft-prijs.

Getrouwd met Vonne van der Meer.

PASPOORT: WILLEM JAN OTTEN

stuk over Bach blijkt dat hij zich wil laten inspireren door de Bijbel en het gebed. Alleen dan kan Bach zijn talenten teruggeven aan God.

De componist dacht met deernis en ontsteltenis aan het dode lichaam van de levende God aan het kruis, dat afstak tegen de pestzwarte leegte van de hemel. (...) Johann Sebastian Bach wilde dat zijn Mattheüs-passie doordeesemd was van zijn geloof in deze God en om dat te bereiken hanteerde hij alle middelen die hij kon bedenken. (...) Hij wilde dat zijn toehoorders het als aanwezige werkelijkheid zouden herbelevan.

In *Het negende uur* stelt Nouwen de verhouding tussen kunstenaarschap en moraliteit aan de orde. Schneider is van mening dat vorm en inhoud goed gescheiden kunnen worden. Hij is helemaal niet betrokken bij de inhoud van de Mattheüs-Passion, hoewel hij het een schitterend muziekstuk vindt. Agincourt en Bach vinden allebei dat je de inhoud moet onderschrijven om echt tot de kern van de Mattheüs-Passion door te dringen. Uit het boek blijkt dat Nouwen deze laatste visie met zijn boek wil uitdragen.

Kruisiging

Aan het slot van het boek komen de verhaallijnen van Bach en Schneider samen. Schneider beleeft tijdens zijn sterven een soort visioen, waarin hij aanwezig is bij de eerste uitvoering van de Mattheüs-Passion onder leiding van Bach zelf. Hij moet erkennen dat deze uitvoering de beste is die hij ooit heeft gehoord, omdat de zangers echt bezielde zijn door wat ze zingen. Allerlei mensen zingen mee, maar hijzelf is een vreemdeling. De zanger wordt bang en ziet in hoe waardeeloos zijn leven is geweest. Zijn hoogmoed belemmerde hem schuld te bekennen en genade te aanvaarden. Daarna droomt Schneider dat hij zelf gekruisigd wordt. En daar komt de kern van de thematiek van *Het negende uur* aan bod:

wie zijn schuld niet overgeeft aan Christus, moet zelf de last dragen. Is er nog redding voor de gestorven zanger? Zag hij zijn falen op tijd in, of was het te laat? Als het boek uit is, heb je genoeg om over na te denken.

Pieter Nouwen

De geschiedenis in *Het negende uur* gaat over geloof en ongeloof, schuld en vergeving. Die thema's spelen ook een rol in het leven van Pieter Nouwen zelf. De auteur is rooms-katholiek opgevoed, maar verliest als volwassene het geloof. Twintig jaar leeft hij als overtuigd atheïst. Nouwen werkt in die tijd als journalist bij het weekblad *Elsevier*. In 1982 hervindt de auteur het christelijk geloof en sluit hij zich aan bij een hervormde gemeente.

Ook in het werk van Pieter Nouwen speelt de ontwikkeling van ongeloof naar geloof een belangrijke rol. In 1991 schrijft Nouwen de verhalenbundel *De god en de machine*. Daarin worden wetenschappelijke inzichten ontmaskerd als schijnzekerheden. Er zijn echter nauwelijks christelijke elementen te bespeuren in de bundel. Anders is dat in *De lichtwachter*, een eigentijds bekeringsverhaal. De hoofdpersoon van dit boek gaat inzien wat de betekenis van Christus' lijden en sterven is. Daarna volgt *Het negende uur*, waarin Christus' kruisdood juist het vertrekpunt is.

Specht en zoon

Ook Willem Jan Otten is een bekeerling. Tegen de trend in bekeert de humanistisch opgevoede schrijver zich op latere leeftijd tot het rooms-katholieke geloof. Otten schrijft essays, poëzie en een aantal romans. In 2004 verschijnt zijn bekend geworden roman *Specht en zoon*.

Het vertelperspectief in *Specht en zoon* is bijzonder te noemen: je beleeft het verhaal in **retroperspectief** vanuit de ogen van het in wording zijnde schilderij. Aan het begin van het boek is het portret af, maar de maker staat op het punt het te verbranden. Waarom wordt in de loop van het verhaal duidelijk. Al snel vertelt het doek hoe het allemaal begonnen is, hoe het in het atelier van de hoofdpersoon, Felix Vincent, terecht is gekomen. Het onbeschilderde doek is dan als een pasgeborene, een tabula rasa.

Ik bedoel, als je, zoals ik, helemaal leeg en wit ter wereld komt, met niets erop of eraan, dan ben je volledig afhankelijk van wat ze van je maken. Het weinige wat er van je gezegd wordt als je nog onbeschilderd bent is daarom van kolossaal belang.

Felix Vincent is schilder van portretten. Het schilderij noemt hem consequent 'schepper', een naam die het creatieve benadrukt, maar vooral een verwijzing is naar de Grote Schepper. Aanvankelijk is onduidelijk wat de bestemming van

retroperspectief

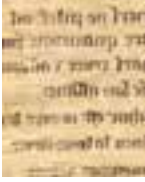
het doek zal worden, maar op zeker moment komt de baggermagnaat Specht op bezoek.

*Ik heb eigenlijk maar één vraag, zei hij.
Zijn stem, die voortdurend al heel zacht had geklonken, was nu vrijwel onhoorbaar.
Werkt u ook naar de dood.
Hij wachtte scheppers antwoord niet af. Hij balde zijn linkerhand om de knop van zijn
stok, maar hij had zijn vrije hand langzaam in de binnenzak van zijn jasje geschoven.
Hij verwachtte geloof ik geen antwoord. (...)
Je werk is fascinerend, zei Specht. Je kunt iets zeldzaams. Iemand laten leven.
Pas nu zag ik dat Specht, ondanks de kalmte waarmee hij sprak, transpireerde. Er
stonden pareltjes op zijn voorhoofd, een glinsterende rand vlak onder de haarlijn.
Ik besef heel goed dat ik je iets vraag wat je nog nooit hebt gedaan, zei Specht. Hij
wreef met zijn linkerhand onophoudelijk over de knop van zijn stok.
Zeg niet meteen nee, zei Specht. Overweeg het. Je redt er een leven mee.
Hij was moe, dat was nu duidelijk te zien. Doodmoe. Of doodziek.
Weer bracht hij zijn rechterhand naar zijn binnenzak.
Ik vraag je om een portret. Van mijn zoon. Hij is dood.*

Duidelijk is hier een verwijzing naar de christelijke notie van herschepping te vinden: de schepper krijgt de opdracht om een overleden jongen door zijn schilderij aan de dood te onttrekken. Een wederopstandingsopdracht die met Pasen klaar moet zijn. Een onmogelijke opgave en tegelijk juist daarom een enorme uitdaging voor de schilder-schepper. In plaats van poseersessies komen er foto's en videobeelden van de jongen. De schilder probeert zijn onschuld op het doek te vangen, maar juist hiermee worstelt hij en dat leidt naar de thematiek van deze roman. Want bestaat onschuld? 'Onschuld is het allermoeilijkst. En het schandaligst', zijn de raadselachtige woorden van Specht.

De situatie is in elk geval niet zoals die in eerste instantie lijkt. Specht is niet de biologische vader. Op Stille Zaterdag zou hij het schilderij van zijn zoon op komen halen, maar hij komt niet opdagen. Een journaliste trekt alles wat Specht over de jongen heeft verteld in twijfel. Is deze homoseksuele man wel de adoptievader, of heeft hij de jongen misbruikt? Is de jongen eigenlijk wel overleden? De journaliste speelt de rol van verleiderster; ook brengt zij de schilder aan het twifelen over wat Specht verteld heeft. Otten lijkt te verwijzen naar de twijfel die veel moderne mensen hebben over de godheid of de opstanding van Christus. Geloven gaat tegen het verstand in. Uiteindelijk is het geloof niet te bewijzen, maar is het een waarheid die je alleen kunt geloven, lijkt de impliciete conclusie van de roman. Dat sluit aan bij Ottens visie op geloof als verlangen, geloof tegen de feiten in.

Verskillende reacties

Specht en zoon wordt verschillend ontvangen. Niet iedereen kan de vele verwijzingen naar het christendom waarderen. Recensent Fortuin schrijft in het *NRC* dat Otten na zijn bekering een reputatie had te verspelen. De schade is aanzienlijk, vindt hij. Hij ergert zich aan de te expliciete religieuze symboliek. “Gelukkig is dat doek niet de enige hoofdpersoon in *Specht en zoon*”, concludeert hij. “Er is ook nog de schilder Felix Vincent met zijn schaamte, verwarring en twijfel. Zijn worsteling met de opdracht die hij heeft gekregen is uiteindelijk wat *Specht en zoon* tot een roman maakt die niet alleen wil aanzetten tot geloven, maar ook tot denken. Zoals de bedoeling is van literatuur.”

Aan de andere kant is er vanuit christelijke hoek ook kritiek op de roman. Vinden seculiere recensenten de roman te religieus, christenen hebben moeite met de hoofdpersoon, die veel van zijn zwangere vrouw houdt, maar toch vreemdgaat; die gegrepen is door existentiële twijfels en zelfs een keer een directe vloek uitsprekt. Toch is de recensie van Enny de Bruijn in het *Reformatorisch Dagblad* niet onverdeeld kritisch:

“Hij [Otten] laat zijn lezers nadenken over zonde en genade, over afhankelijkheid en verantwoordelijkheid, over dood en leven. Dat is binnen het huidige individualistische klimaat geen geringe prestatie.”

Andere christelijke schrijvers

De christelijke literatuur van na 1980 bevat een minder expliciete boodschap dan voorheen. Dat wordt duidelijk bij iemand als Willem Jan Otten, maar ook anderen kiezen voor een subtiele boodschap. Een boodschap die verpakt zit in een situatie van gebrokenheid en zonde. Vonne van der Meer bijvoorbeeld, de vrouw van Otten, schrijft met *Het smalle pad van de liefde* (2013) een roman over overspel, maar tevens is er een ontluikend religieus besef bij de gevallen, gekwetste vrouw. Van der Meer zelf is evenals haar man op latere leeftijd bekeerd tot het rooms-katholieke geloof.

Die zoektocht naar God en geloof is in veel christelijke literatuur terug te vinden. Janne IJmker schrijft met *Achtendertig nachten* (2006) een boek over een vrouw die haar man om het leven brengt, maar die in de gevangenis in het reine komt met zichzelf en met God. Ook Guurtje Leguijt is een bekende naam. Zij schrijft *Niemandslaan* en *Badwater*, beide geëngageerde romans die een probleem in de maatschappij aan de orde stellen. Els Florijn is een schrijfster van dezelfde generatie als Franca Treur, maar met een heel andere invalshoek. In christelijke kring krijgen haar boeken veel waardering. Met *Het meisje dat verdween* schreef ze een aangrijpende roman over een Joodse peuter die in de Tweede Wereldoorlog omkomt in de gaskamers van Auschwitz.

8.4 Terug naar het verleden

Kernbegrippen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

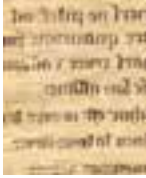
literaire non-fictie	literatuur die gebaseerd is op werkelijke gebeurtenissen
koloniale literatuur	literatuur over het koloniale verleden in Nederlands-Indië

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat literaire non-fictie is;
- hoe hedendaagse historische romans omgaan met de werkelijkheid;
- wat de titel *Het Pauperparadijs* betekent;
- wat de globale inhoud van dit boek is;
- wat vaak de doelstelling van koloniale literatuur is;
- wat de thematiek van *Heren van de thee* is;
- waarom deze roman goed past in de twintigste eeuw.

“Het verleden vormt een belangrijke bron van inspiratie voor schrijvers.”

Veel literatuur is fictie. Toch is niet elk verhaal helemaal verzonnen. Er is ook **literaire non-fictie**. Hierbij neemt een auteur gebeurtenissen uit de werkelijkheid als leidraad voor zijn verhaal. Dit genre heeft vaak ook kenmerken van een biografie.

**literaire
non-fictie**

Het verleden vormt een belangrijke bron van inspiratie voor schrijvers. In bepaalde periodes is de historische roman duidelijker aanwezig dan op andere momenten. In de romantiek was het genre populair. De historische romans uit die tijd zijn lijvige boeken met uitgebreide natuurbeschrijvingen en verschillende verhaallijnen. In de historische romans van tegenwoordig worden vaak vergeten of verzwegen elementen uit de (nationale) geschiedenis voor het voetlicht gehaald. *De overgave* van Arthur Japin en *Publieke werken* van Thomas Rosenboom zijn voorbeelden in dit verband.

De auteur van een historische roman in de twintigste eeuw beseft dat het niet eenvoudig is om het verleden helemaal waarheidsgetrouw weer te geven. Hij kan op twee manieren met de werkelijkheid omgaan. Of hij gebruikt een aantal feiten en die verwerkt hij in een verder door hem verzonnen verhaal. Of hij blijft dichter bij de werkelijkheid door de feiten zo goed mogelijk te reconstrueren en soms zelfs bepaalde archiefstukken als brieven en foto's letterlijk weer te geven. Als een verhaal meer werkelijkheid dan fictie bevat, is er sprake van literaire non-fictie. Uiteraard kunnen hedendaagse verhalen ook tot dit genre behoren.

Het Pauperparadijs

Tijdens onderzoek naar haar familiegeschiedenis stuit Suzanna Jansen op een vergeten stukje nationale geschiedenis: de armenkolonie in het Drentse Veenhuizen. In 1823 is deze 'Maatschappij van Weldadigheid' opgericht door Johannes van den Bosch, met de noble doelstelling om de onderklasse van de maatschappij (bedelaars en de allerarmsten) een mogelijkheid te geven tot heropvoeding. Jansen ontdekt dat haar voorouders in deze zogenoemde 'kolonie' hebben gewoond. Hoe is dat zo gekomen? Ze gaat op onderzoek uit. Het artikel dat ze van plan is te schrijven, groeit uit tot een boek: *Het Pauperparadijs* (2008). Dit boek is een typisch voorbeeld van literaire non-fictie.

Naam: Suzanna Jansen
(Amsterdam 1964)

Belangrijke titels:

Mijn geheim (2009)

*Het Pauperparadijs: een familie-
geschiedenis* (2010)

Opmerkelijk:

Heeft een journalistieke achtergrond en werkte enige tijd als correspondent in Moskou.

PASPOORT: SUZANNA JANSEN

Tegenstelling

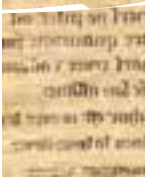
De titel bevat een tegenstelling. Paupers zijn arme mensen die geen kans hebben ooit hogerop te komen. Niet direct iets waarbij je aan een paradijs denkt. Toch is de oorspronkelijke bedoeling van de kolonie in Veenhuizen wel positief geweest, zo blijkt uit het boek. Generaal Johannes van den Bosch had grootse plannen.

De ambitie van de generaal loog er niet om. Hij wilde de armoede niet alleen terugdringen, hij wilde haar uitroeien. Zijn plan was even eenvoudig als briljant: er was te veel onbenutte arbeidskracht, en er was te veel onbenutte, nog onontgonnen grond. Wanneer de armen dat land zouden bebouwen, bewezen ze de samenleving een dienst en konden ze tegelijk in hun eigen levensonderhoud voorzien. Daarbij zorgde een groter landbouwareaal voor meer voedsel, en dus vanzelf voor minder honger en gebrek.

Zo mooi als het bedoeld is, zo rampzalig pakt het uit. De Drentse kolonie wordt een verzamelplaats voor bedelaars en in plaats van beter wordt het voor veel mensen slechter. Er is weinig eten, een ernstige oogziekte komt veelvuldig voor, baby's sterven vaak voor het eerste jaar, gezinnen worden uit elkaar gerukt. Jansen verweeft oorspronkelijke citaten door haar eigen tekst, die dit bevestigen. Zo schrijft een ooggetuige:

Een timmermansknecht die gehuwd is, en drie kinderen heeft, van 3, 5, 7 jaren oud, bevindt zich zonder werk, heeft te veel eergevoel om onderstand te vragen, kan zulks ook soms niet krijgen, en besluit om met zijn gezin zijne toevlucht tot de Maatschappij van Weldadigheid te nemen, om, zoo als er velen denken, door arbeidzaamheid, in de behoeften van zijn huisgezin te voorzien. Hij komt alhier met zijn gezin aan, en wat gebeurt er nu? De man wordt van de vrouw gescheiden, en de kinderen van de ouders; die van 7 jaren gaat naar het 3^e gesticht, en

de twee anderen gaan in de kinderzaal onder het bestuur van een zoogenaamde kindermoeder. Deze hartverscheurende tooneelen zijn ijselijk, en meermalen ben ik er ooggetuige van geweest. Men moet waarlijk alle menschelijk gevoel verloren hebben, indien men dit zonder tranen in de oogen kan aanzien, te meer als men nagaat den armoedigen staat waarin die kinderen zich bevinden.

Taboe

Deze autobiografische roman is tevens een familiegeschiedenis, zoals de ondertitel ook aangeeft. Vijf generaties van haar familie brengt Suzanna Jansen in beeld. Daarbij vraagt ze zich steeds af: waarom was het zo'n taboe in mijn familie, waarom werd altijd verzwegen dat mijn voorouders uit Veenhuizen komen? Ze laat zien hoe groot het effect van dit 'koloniale verleden' is geweest op haar familie, op haar opvoeding. De schaamte, de ontkenning zelfs, die de familie nog steeds parten speelt, al is het inmiddels al bijna twee eeuwen geleden. Het laat zien hoe de wortels van het heden geankerd zijn in het verleden.

Heren van de thee

Ook het verleden van Nederlandse koloniën overzee vindt zijn weerslag in de literatuur, wat blijkt uit de **koloniale literatuur**. Vanaf het einde van de achttiende eeuw tot halverwege de twintigste eeuw is Indonesië een kolonie van Nederland. De situatie in dit zogenoemde Nederlands-Indië wordt voor het eerst beschreven door Multatuli in de *Max Havelaar*, een boek dat laat zien hoe het Nederlandse bestuursstelsel eraan bijdraagt dat plaatselijke machthebbers de gewone inlandse bevolking uitbuiten. Andere boeken, zoals die van Louis Couperus, geven een genuanceerder beeld, maar meestal wordt wel duidelijk dat de culturele verschillen tussen de inlanders en de Nederlanders groot zijn.

**koloniale
literatuur**

Koloniale geschiedenis

Hella S. Haasse is een bekende auteur die veel over het koloniale verleden schrijft. Een groot deel van haar jeugd brengt zij door in Indonesië en haar boeken bevatten dan ook sporen van haar eigen leven. Bekend is de novelle *Oeroeg*, waarmee ze laat zien dat de vriendschap tussen een inlandse en een Nederlandse jongen door standsverschil en culturele verschillen geen stand kan houden. Hierbij wijst ze niet direct een schuldige aan; de oorzaak ligt in de omstandigheden. Deze novelle verschijnt nota bene in 1948, als de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië nog aan de orde van de dag is.

Naam: Hella S. Haasse
(Jakarta 1918 – Amsterdam 2011)

Belangrijke titels:

Oeroeg (1948)

Heren van de thee (1992)

Sleuteloog (2002)

Opmerkelijk:

Heeft zelf tot 1924 in Nederlands-Indië gewoond.

PASPOORT: HELLA HAASSE

Ruim 45 jaar later verschijnt van Haasses hand het eveneens succesvolle *Heren van de thee* (1992). Dit boek bevat fictieve en non-fictieve elementen. Het verhaal is gebaseerd op een familiearchief met foto's, brieven en historische documenten. Rudolf Kerkhoven heeft daadwerkelijk geleefd aan het eind van de negentiende eeuw en hij heeft ook echt een theeplantage opgericht in Gamboeng. Fictief zijn de dagboekfragmenten van Jenny, de vrouw van Rudolf.

In twee delen vertelt dit boek het levensverhaal van Rudolf Kerkhoven. Rudolf vertrekt naar Nederlands-Indië om een theeplantage te stichten in een afgelegen gebied op het eiland Java. Veel kom je als lezer te weten over het leven daar en specifiek over het telen van thee.

Onvermogen

Schrijnend genoeg blijkt echter in het tweede deel steeds meer dat Rudolf weliswaar in staat is de natuur te bedwingen en een goedlopend bedrijf te runnen, maar dat hij mede door de economische voorspoed zijn vrouw helemaal uit het oog verliest. Zij voelt zich uitermate ongelukkig in het afgelegen huis, is bang voor de krachten van de natuur en trekt zich steeds verder in zichzelf terug.

In het volgende fragment, vanuit het perspectief van de dochter van Rudolf en Jenny, zet Haasse Jenny expliciet neer als 'ontoegankelijk gebied', waarmee ze duidelijk een verbinding legt tussen het persoonlijke leven en het leven met de natuur.

Ooit was Bertha haar moeders 'meiske', haar 'kleine vrouwtje' geweest. Van betrouwbaarheid was geen sprake meer. Dagelijks maakten opmerkingen – soms uitbarstingen – duidelijk dat de gelijkenis met de jonge Jenny van weleer haar nu eens als rivale en dus tegenstandster, dan weer als slachtoffer, tweede ik, van haar moeder deed verschijnen. Maar als Bertha in de spiegel keek, stelde zij vast dat zij, behoudens die lichte blik, helemaal niet op haar moeder leek. Zij wilde geduldig, liefdevol op de verwarrende gedragingen en beweringen reageren, maar voelde hoe al wat zij deed of zei in een leegte verloren ging. Haar moeder had zich teruggetrokken in een voor anderen ontoegankelijk gebied, waar alleen haar eigen grieven golden. Noch het overlijdensbericht van Grootmama Roosegaarde, noch de thuiskomst van Emile schenen haar wezenlijk te raken.

Hier is ook een parallel te vinden met *Oeroeg*: zoals de twee vrienden ten diepste niet in staat waren elkaar te begrijpen, zijn in *Heren van de thee* Rudolf en Jenny niet in staat elkaar echt te kennen. Rudolf staat voor de beheersing, Jenny voor het onbeheersbare. Dit onvermogen om ten diepste tot de ander door te dringen, is een terugkerend thema in Haasses werk.

Actueel is deze historische roman zeker. Het thema sluit nauw aan bij de vragen waar men aan het einde van de twintigste eeuw tegenaan loopt. De wereld is niet zo beheersbaar als het lijkt. Mensen schikken zich niet meer zo vanzelfsprekend in de rol die hun is toebedeeld, ze willen hun leven in eigen hand nemen. Dat is te zien bij Jenny, die niet kan berusten in haar plaats naast Rudolf. Het is ook te zien in het verlangen naar onafhankelijkheid bij de Indische bevolking. Het verlangen naar zelfontplooiing is iets wat de twintigste eeuw in toenemende mate kenmerkt en wat ook in de literatuur zijn weerslag vindt.

“Dit onvermogen om ten diepste tot de ander door te dringen, is een terugkerend thema in Haasses werk.”

8.5 Literatuur en maatschappij

Kernbegrippen

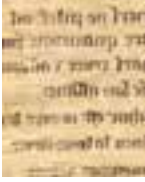
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je het begrip:

migrantenliteratuur literatuur van allochtone schrijvers

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- hoe literatuur een spiegel van de tijd en samenleving vormt;
- dat migrantenliteratuur niet alleen iets van de huidige samenleving is;
- wat de namen zijn van een aantal migrantenschrijvers;
- wie Kader Abdolah is en waarom hij naar Nederland is gekomen;
- welk maatschappijbeeld van de Nederlandse samenleving in *Papegaai vloog over de IJssel* naar voren komt;
- wat *De engelenmaker* over het hedendaagse gedachtegoed laat zien.

Literatuur vormt een spiegel van de tijd en samenleving waarin ze verschijnt. Waarden en normen of het gebrek daaraan, wat mensen op een bepaald moment belangrijk vinden, is terug te vinden in de levens van al die verzonnen personages. Wil je een bepaalde tijd of cultuur leren begrijpen, dan dien je dus eigenlijk kennis te nemen van haar literatuur.

Vooral in de literatuur van schrijvers die een andere culturele achtergrond hebben, krijgen we zicht op de Nederlandse samenleving. Zij zijn immers meestal niet met de Nederlandse normen en waarden opgegroeid en bekijken onze maatschappij daarom met de kritische blik van een buitenstaander. Maar ook sommige autochtone auteurs slagen er goed in een maatschappijbeeld te schetsen in hun boeken.

Migrantenliteratuur

Vandaag de dag zijn er in Nederland meer immigranten dan ooit. Toch is het geen typisch hedendaags verschijnsel: migratie is van alle tijden. In de zeventiende eeuw waren er bijvoorbeeld veel mensen die vanuit de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden kwamen. Dit vind je ook terug in de literatuur uit die tijd. Denk bijvoorbeeld aan *De Spaansche Brabander*, een blijspel uit 1617 waarin de hoofdpersoon Jerolimo vanuit Antwerpen naar Amsterdam verhuist. Het laat zien dat wat er in de maatschappij gebeurt, zijn weerslag vindt in de literatuur. Sinds de dood van Pim Fortuyn (2002) staat integratie voortdurend op de politieke agenda. Iedere Nederlander heeft een mening over de hoeveelheid allochtonen in Nederland en over de mate van hun integratie. Helder is in elk geval dat een vorm van aanpassing gewenst is; een taal- en inburgeringscursus volgen, is verplicht. Verschillende auteurs van allochtone afkomst beschrijven hoe het is om als migrant in Nederland te integreren. Hafid Bouazza, Abdelkader Benali en Kader Abdolah zijn bekende allochtone auteurs van deze zogenoemde **migrantenliteratuur**. Ze zijn veelal ook journalistiek actief en hun literaire werk is maatschappijkritisch.

migranten-
literatuur

Kader Abdolah

Hossein Sadjadi Ghaemmaghami Farahani is de werkelijke naam van Abdolah. Hij is een Perzisch-Nederlandse schrijver, afkomstig uit Iran. Daar groeit hij op in een streng-islamitisch milieu, waar hij echter al op jonge leeftijd afstand van neemt. Zijn vader is een doofstomme tapijtrestaurateur met een verstandelijke beperking. Abdolah moet daarom zelf al jong verantwoordelijkheden dragen. Als jongen droomt hij er al van om schrijver te worden en hij verdiept zich in de westerse literatuur. Hierdoor raakt hij geïnteresseerd in de westerse samenleving. Hij sluit zich aan bij een linkse politieke partij en hierdoor moet hij in 1988 het land ontvluchten. Als politieke vluchteling komt hij zo in een asielzoekers-

Naam: Hossein Sadjadi Ghaemmaghani Farahani (Arak (Iran) 1954)

Pseudoniem:

Kader Abdolah

Belangrijke titels:

Reis van de lege flessen (1997)

Spijkerschrift (2000)

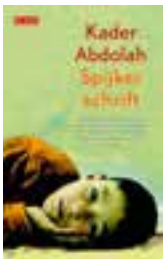
Papegaai vloog over de IJssel (2014)

Opmerkelijk:

Leert de Nederlandse taal onder meer door het lezen van boeken als *Jip en Janneke* van Annie M.G. Schmidt.

PASPOORT: KADER ABDOLAH

centrum in Apeldoorn terecht, waarna hij een huis toegewezen krijgt in Zwolle. Abdolah maakt zich de Nederlandse taal eigen door kinderboeken van bijvoorbeeld Annie M.G. Schmidt te lezen. Hij debuteert in 1993 met de verhalenbundel *De adelaars*, die bekroond wordt met Het Gouden Ezelsoor, een belangrijke debuutantenprijs. Daarna volgen de boeken elkaar in rap tempo op. Veel van zijn boeken bevatten autobiografische elementen. In *Spijkerschrift* bijvoorbeeld schrijft hij over Ismaïel, de zoon van een doofstomme man die Iran uit vlucht voor het politieke regime, twee duidelijke verwijzingen naar zijn eigen leven.

In 2014 verschijnt *Papegaai vloog over de IJssel*. Deze roman is meer nog dan de voorgaande gebaseerd op zijn eigen leven. De hoofdpersoon Memed komt uit Iran. Hij vlucht naar Nederland en doet zich voor als politieke vluchteling. In werkelijkheid is hij echter zijn land ontvlucht omdat hij hoopt dat de artsen hier zijn doofstomme dochtertje kunnen genezen van haar hartfalen. Dit blijkt een desillusie, maar Memed krijgt met haar een huis toegewezen in Zalk, een dorpje vlak bij Zwolle. Hier probeert hij als automonteur een bestaan op te bouwen, samen met andere asielzoekers.

Maatschappijbeeld

Migrantenliteratuur beziet de Nederlandse samenleving met allochtone ogen. Dat is zeker een verdienste. Zo laat *Papegaai vloog over de IJssel* duidelijk zien hoe twee culturen op elkaar botsen als asielzoekers moeten integreren in hun nieuwe thuisland. Het beschrijft de visie van Perzische migranten op de Nederlandse samenleving aan het eind van de twintigste eeuw. Hoewel Abdolah hierover geen expliciet waardeoordeel uitspreekt, is dat tussen de regels door soms toch te vinden. In elk geval is er duidelijk sprake van stereotypen: Nederlanders zijn stug, het zijn mensen van de tijd. Dat leidt soms tot conflicten, zoals blijkt in de

relatie tussen Memed en Catherina. Als zij een kind van hem krijgt, brengt ze het contact terug tot een minimum.

Catherina was na de bevalling in een depressie geraakt. Van haar arts mocht ze voorlopig niet werken. Ze besloot om op de boerderij van haar ouders te blijven tot ze helemaal hersteld was.

Memed mocht in die tijd slechts één keer per week bij haar langskomen. De vrienden van Memed konden niet geloven dat Catherina zo'n harde afspraak met hem had gemaakt. Voor een vader uit het Midden-Oosten zou dit onaanvaardbaar zijn. Maar afspraak is afspraak, zo zijn Nederlanders.

De oude mannen hadden het onderling besproken: 'Regels hebben ook grenzen,' zei de kolonel. 'Memed heeft rechten als vader, en ook als dat volgens de wet niet zo is, mag het nog best door de mensen gerespecteerd worden. Het is prima als Catherina haar kind straks met Nederlandse gewoontes wil opvoeden, maar het kind hoort ook een beetje bij ons. Straks als ze groter is, komt ze ons opzoeken. Laten we bij Catherina langsgaan om het er met haar over te hebben.'

'Dat is een stevig argument, maar een Nederlandse als Catherina zal het nooit kunnen begrijpen,' zei Elmottaghi.

'Dan leggen we het haar uit,' zei de kolonel.

'Zal ik Lina vragen voor ons een afspraak met haar te maken?' zei meneer Rahimi.

'Ik denk dat het beter is als we zonder afspraak gaan,' zei de kolonel, 'zoals bij een operatie van het leger. Opeens staan we daar. Dan zal ze de urgentie van de zaak beter begrijpen. Het Westen ging Afghanistan ook binnen zonder afspraak. Ze begrijpen best dat het ook zonder afspraak kan.'

Een ander kenmerk van de Nederlandse samenleving is volgens dit boek het gebrek aan moraal. Wereldwijd staat Nederland bekend om de grote 'vrijheid' op seksueel gebied, en de personages in *Papegaai vloog over de IJssel* maken hier gretig gebruik van. Ze zien Nederland als een vrijplaats waar seksuele lusten van welke aard ook de vrije loop kunnen en mogen hebben. Ook hierin zet het verhaal vooral stereotypen neer.

“Een ander kenmerk van de Nederlandse samenleving is volgens dit boek het gebrek aan moraal.”

Naam: Stefan Brijs (Genk (België) 1969)

Belangrijke titels:

De verwording (1997)

De engelenmaker (2005)

Post voor mevrouw Bromley (2011)

Opmerkelijk:

De vertaalrechten van *De engelenmaker* zijn aan meer dan tien landen verkocht.

PASPOORT: STEFAN BRIJS

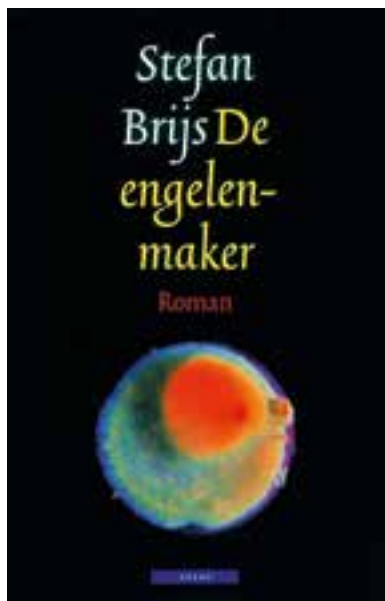
De engelenmaker

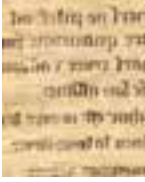
Ook autochtone auteurs wagen zich aan maatschappijbetrokken ofwel geëngageerde romans. In deze boeken komen andere aspecten van de samenleving naar voren. Neem bijvoorbeeld *De engelenmaker* van Stefan Brijs (2005). Dit verhaal speelt zich af in Wolfheim, een plaatsje vlak bij het drielandenpunt van Vaals. Na jaren van afwezigheid keert dokter Victor Hoppe terug naar zijn geboortedorp in het gezelschap van een drieling die erg op hem lijkt. De nieuwsgierige en op roddels beluste dorpsgemeenschap weet hier niet goed raad mee. Het eerste deel van het boek lijkt op een streek- of dorpsroman, omdat de aanvankelijk moeizame verhouding tussen dokter en dorpsbewoners uitgebreid

wordt beschreven. Langzaam maar zeker wint dokter Hoppe het vertrouwen van de inwoners van Wolfsheim, maar dan blijkt al snel dat er meer aan de hand is. De drie moederloze peuters blijken namelijk geen gewone kinderen, maar klonen van de dokter zelf. Geen wonder dat ze zo op hem lijken, tot aan de hazenlip toe. Ze hebben namen van engelen: Michaël, Gabriël en Rafaël. Hiermee krijgt de titel van het boek direct betekenis.

De maakbare wereld

In het tweede deel van het boek neemt het verhaal een wending naar vroeger. Je leest hoe dokter Hoppe als kind door zijn moeder in een klooster is ondergebracht omdat ze hem voor een duivelskind hield. De nonnen geven hem een liefdeloze opvoeding, maar hij ontwikkelt zich tot een briljant embryoloog. Zijn motto luidt: 'Soms is wat onmogelijk lijkt alleen maar moeilijk.' Deze uitspraak illustreert het hedendaagse verlangen om de wereld en vooral het eigen leven

“De engelenmaker past binnen de postmoderne literatuur.”

volledig te controleren. De hedendaagse wetenschap streeft naar volstrekte controle over het mysterie van het leven en wil zowel het begin als einde ervan zelf in de hand hebben. Deze moderne vorm van wetenschap heeft in het boek een grote plaats in de experimenten van dokter Hoppe.

De engelenmaker past binnen de postmoderne literatuur. Brijs speelt met de verbeelding van de lezer. Werkelijkheid en verbeelding komen samen in het drielandpunt:

Een imaginair punt, wist Victor, ontsproten aan de verbeelding van de mens. Imaginair, en toch was het er. Iedereen wilde het met eigen ogen zien, hoewel er eigenlijk niets te zien was. En ook al was er niets, het bood houvast. Het drielandpunt was zoals God. De mens werd erdoor aangelokt, maar tegelijkertijd door bedrogen.

In *De engelenmaker* gaat de hoofdpersoon een strijd aan met God. De wetenschapper wil God het nakijken geven; omdat hij in het klooster uit naam van God mishandeld is, wil hij diezelfde God verslaan. Daarbij lijdt hij aan wat nu Asperger genoemd wordt: hij is een ster in abstractie, maar heeft geen enkel empathisch vermogen. Het verhaal stevent af op een regelrechte ramp waarvan de drie doodzieke jongetjes slachtoffer zijn.

Stefan Brijs is een Vlaamse schrijver die in 1997 debuteert met een magisch-realistische roman: *De verwording*. Met *De engelenmaker* in 2005 wordt hij bekend bij het grote publiek. Dit boek wordt genomineerd voor verschillende literaire prijzen. In 2011 verschijnt zijn ook positief ontvangen oorlogsroman *Post voor mevrouw Bromley*.

8.6 Poëzie: postmodern en christelijk

Kernbegrippen

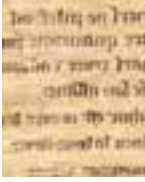
Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, ken je de begrippen:

artistieke vrijheid	de vrijheid die een kunstenaar heeft om zijn werk naar eigen inzicht vorm en inhoud te geven
gelaagdheid	het op meerdere manieren kunnen lezen, begrijpen en interpreteren van een tekst

Leerdoelen

Als je deze paragraaf bestudeerd hebt, weet je:

- wat postmoderne poëzie is;
- hoe je de behandelde dichters en hun poëzie kunt duiden;
- de namen van een aantal andere christelijke dichters.

Postmoderne poëzie is nog moeilijker dan het gelijknamige proza onder één noemer te brengen. Veel postmoderne dichters lijken een voorkeur voor ontoegankelijkheid te hebben, al geldt dat natuurlijk niet voor alle poëzie. Vaak is er een drang om het onzeggbare toch in taal te vatten.

Exemplarisch voor deze worsteling met taal is de bundel *Vluchtautogedichten* van Maarten van der Graaff.

Gedicht uit Galicië

We lopen een tocht waarin we niet geloven.

Een zwarte regen wil naar zee (die niet vol raakt, maar slikt zonder te kauwen, zoals het toerisme duizenden per jaar eet.)

Het is moeilijk te zeggen hoe moe alles is.

Van der Graaff debuteert met deze bundel in 2014 en wint hiermee de C. Buddingh'-Prijs, de prijs voor de beste debuutbundel van het jaar. Beweeglijk en vindingrijk, vindt de jury. Naast lof is er bij recensenten ook kritiek; sommige vinden de bundel bewust ontoegankelijk en warrig. "Wat moet ik bijvoorbeeld met regels als: *De poëzie van het absurde/gutst door epileptische schermen*", vraagt een criticus zich vertwijfeld af. Postmoderne dichters maken graag gebruik van de hun toebedachte **artistieke vrijheid**.

**artistieke
vrijheid**

Rutger Kopland

Een bekende en populaire dichter in de tweede helft van de twintigste eeuw is Rutger Kopland. Zijn eigenlijke naam is Rudi van den Hoofdakker en in het dagelijks leven is hij werkzaam als psychiater. Hij is een grootheid op het gebied van depressiebestrijding door middel van bijvoorbeeld lichttherapie. Naast zijn werk houdt Van den Hoofdakker zich bezig met poëzie. Zijn gedichten zijn relatief toegankelijk, al is er vaak wel sprake van **gelaagdheid**: er zijn soms meer betekenissen.

gelaagdheid

De dood is een terugkerend thema in Koplands poëzie. Typerend is ook een gevoel van weemoed, gekoppeld aan een lichte vorm van ironie. Zijn gedicht 'Weggaan' is een klassieker in de Nederlandse literatuur geworden. Het wordt veel gebruikt in rouwadvertenties en bij uitvaarten.

"Typerend is ook een gevoel van weemoed, gekoppeld aan een lichte vorm van ironie."

Naam: Rutger Hendrik (Rudi) van den Hoofdakker (Goor 1934 – Glimmen 2012)

Pseudoniem: Rutger Kopland

Belangrijke titels:

Het orgeltje van yesterday (1968)

Alles op de fiets (1996)

Toen ik dit zag (2008)

Opmerkelijk:

Weigert de benoeming tot Dichter des Vaderlands.

PASPOORT: RUTGER KOPLAND

Weggaan

*Weggaan is iets anders
dan het huis uitsluipen
zacht de deur dichttrekken
achter je bestaan en niet
terugkeren. Je blijft
iemand op wie wordt gewacht.*

*Weggaan kun je beschrijven als
een soort van blijven. Niemand
wacht want je bent er nog.
Niemand neemt afscheid
want je gaat niet weg.*

In 1988 ontvangt Kopland de P.C. Hooft-prijs voor zijn gehele oeuvre. Zijn verkiezing tot Dichter des Vaderlands laat hij echter aan zich voorbijgaan. Ook weigert hij een koninklijke onderscheiding. “De gedachte moet zijn dat je mensen in het zonnetje zet die doorgaans alleen in de schaduw opereren”, zegt hij hierover.

Willem Jan Otten

De tot het rooms-katholicisme bekeerde Willem Jan Otten schrijft naast romans en essays ook poëzie. Zijn gedichten hebben een diepe existentiële lading; ze nemen het bestaan nooit zoals het is, maar gaan op zoek naar het hoe en waarom. In zijn bundel *Gerichte gedichten* uit 2011 spreekt Otten daarbij consequent een ‘u’ aan. De lezer, God? Deze twee vloeien samen, zoals Otten dat ervaart. De gedichten lijken soms bijna gebeden, maar het zijn toch vooral gedachten.

Hoeveel weet ik van u

*Zoveel als het zoontje
dat ligt in het gedicht en wijst naar de wolken
weet van de dichter
die naast hem ligt
Zoveel als de peuter
die voor het eerst voor een spiegel staat
weet van de peuter
die daar voor hem staat*

*Zoveel als de veroordeelde
die in zijn celmuur klopsignalen hoort
weet van zijn buurman*

*Zoveel als de vrouw
die door de doptone het hartje niet hoort kloppen
weet van haar ongeborene*

*Zoveel als de oude koning
op de dag van zijn troonsafstand
weet van zijn liefste laatste dochter
die niet zegt wat hij horen wil*

*Zoveel als Penelope
op het punt staande zichzelf weg te geven
weet van de zwerende
onbekende zwerfer aan haar hof*

*Zoveel als een explosievenzelfmoordenaar
in de metrocoupé
weet van het roodharige meisje met de koortslip
dat zijn oogopslag niet zoekt*

*Zoveel als de enige zoon
na het vallen van het mes
weet van de kermende vader
die hem leek te zullen kelen*

*Zoveel
en nog wel meer
heb ik van u geweten*

*Ik wist van u kortom heel veel
zij het altijd nog minder dan de kerkvader
toen die in zijn Belijdenissen schreef*

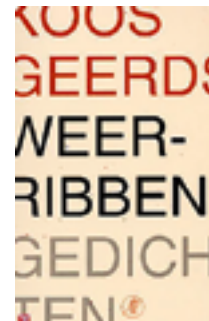
*dat als u tegenover hem kwam zitten
daar recht tegenover hem
hij u zou vragen wanneer u kwam.*

De gedichten van Otten zijn van een hoog niveau. Duidelijk is hier sprake van intertekstualiteit. Otten verwijst in de eerste strofe naar het bekende gedicht 'De wolken' van Martinus Nijhoff. Ook zijn er verwijzingen naar de *Odyssee* en naar de *Belijdenissen* van kerkvader Augustinus. Dit gedicht bevat een achtvoudige homerische vergelijking met een open vraag als conclusie: eigenlijk concludeert de 'ik' hier acht keer dat hij erg weinig weet van 'u'. Hij weet dat 'u' er is (en accepteert dus zijn bestaan, zijn existentie), maar kan er verder geen duiding aan geven.

Koos Geerds

Een bekende dichter met een christelijke signatuur is Koos Geerds. In 1998 verschijnt van zijn hand *Staphorst*: een bundel toegankelijke gedichten over het alledaagse leven in die plaats. Hij wil een eerlijk beeld geven van de gemeenschap, die hij als besloten maar niet bekrompen typeert. Deze gedichten zijn relatief eenvoudig.

Ruim vijftien jaar later publiceert hij *Dialog met het eiland*, waarin hij beduidend abstracter te werk gaat. Lichtvoetigheid vermengt hij met levensernst, het leven als een reis, als een eiland in de tijd. Duidelijk blijkt dat in het gedicht 'Prediker', dat gaat over het leven als ballonvaart, met je hart als kostbaarste ballon.

Naam: Koos Geerds (Ureterp 1948)

Belangrijke titels:

Staphorst (1998)

Weerribben (2003)

Dialogoog met het eiland (2014)

Opmerkelijk:

Wordt in 2009 benoemd tot 'Dichter bij Overijssel'.

PASPOORT: KOOS GEERDS

Prediker

*mijn zoon er komt geen eind aan het ontwerpen
van luchtballonnen en wind is hun limiet*

*verzoet je palet verbitter geen woorden
neem jouw deel van de ijdelheid en geniet*

*wees geen sjacheraar en weer het chagrijn
wat jij betekent is misschien niet weinig*

*zend je ballonnen de windstreken rond
en heet hen na omzwerpingen welkom*

*verdeel ze in zevenen ja in achten
want onbekend voor jou zijn de tijden*

*kijk naar de zon kijk onophoudelijk
volbrengt hij de weg van zijn schepper*

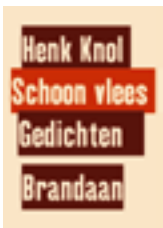
*behoed je hart als je kostbaarste ballon
bloed beschrijft zijn baan totdat hij barst*

Andere christelijke dichters

Een andere christelijke dichter is de predikant Jaap Zijlstra. In zijn meer dan twintig bundels dicht hij over alledaagse onderwerpen, zoals zijn militaire diensttijd, maar ook over geloofsvragen en zijn homofilie. Door dit laatste onderwerp is er in zijn poëzie een parallel te zien met de poëzie van Willem de

Mérode, al deelt Zijlstra niet diens visie dat homofilie in wezen zondig is. Zijlstra schrijft ook mee aan het *Liedboek voor de Kerken*.

De christelijke dichters Lenze Bouwers, Hans Werkman, Henk Knol en Menno van der Beek zijn nauw betrokken bij het literair tijdschrift *Liter* en dit blad biedt een podium voor hun poëzie. Werkman is medeoprichter van *Liter*. Hij mag dan enkele dichtbundels op zijn naam hebben staan, hij is toch vooral bekend door zijn werk als literatuurcriticus en biograaf. Henk Knol debuteert in 1990 met *Toch maar de tuin geruimd*; in 2013 verschijnt *Schoon vlees*. De contrasten in zijn poëzie zijn van een rauwe schoonheid en stemmen tot bezinning.

Oudejaarspsalm

*Here, Gij zijt ons een toevlucht geweest van geslacht tot geslacht
Altijd om middernacht konden wij wachten, vader,*

*ja, van eeuwigheid tot eeuwigheid zijt Gij God
tot jij het groot gebed van Mozes voorgelezen had:*

*wij voleindigen onze jaren als een gedachte
En in dat eindeloos ogenblik brak dan op straat die hel*

*want het gaat snel voorbij en wij vliegen heen
van zalig krakend vuurwerk los, terwijl jij voor ons bad.*

*Leer ons zó onze dagen tellen, dat wij een wijs hart bekomen.
Werkten nog even vlug met jou je oude vragen af:*

*Keer weder, o Here! Hoe lang nog?
het wordt niet te laat en nee, twee pilsjes maar. Zeker:*

*De liefelijkheid van de Here onze God zij over ons,
we komen weer met alle vingers thuis. Halsoverkop*

*en bevestig het werk onzer handen over ons.
vielen we buiten in een sterrennacht met honderd kleuren*

*ja, het werk onzer handen, bevestig dat
poedersuiker. Dan ging ons eerste rotje als een bermbom af.*

Uit: Henk Knol, *Schoon vlees*.

Registers

Auteurs

Hoofdstuk 2

Cats, Jacob	86
Revius, Jacobus	88
Lodenstein, Jodocus van	90
Vondel, Joost van den	92
Veer, Gerrit de	96
Hooft, P.C.	102

Hoofdstuk 3

Langendijk, Pieter	116
Effen, Justus van	122
Wolff-Bekker, Elizabeth	128
Alphen, Hiëronymus van	132

Hoofdstuk 4

Drost, Aarnout	150
Hildebrand	156
Beets, Nicolaas	156
Bilderdijk, Willem	160
Da Costa, Isaac	162
Multatuli	166
Douwes Dekker, Eduard	166
Linde, Gerrit van der	174
De Schoolmeester	174
Paaltjens, Piet	176

Hoofdstuk 5

HaverSchmidt, François	192
Perk, Jacques	192
Kloos, Willem	194
Gorter, Herman	196
Couperus, Louis	200
Eeden, Frederik van	208
Gossaert, Geerten	214
Gerretson, Frederik Carel	214
Bloem, Jacob Cornelis	216

Hoofdstuk 6

Doesburg, Theo van	226

Küpper, Christian Emil Marie	226
Slauerhoff, Jan Jacob	228
Ostaijen, Paul van	232
Marsman, Hendrik	234
Nijhoff, Martinus	238
Bordewijk, Ferdinand	244
Achterberg, Gerrit	248
Elsschot, Willem	254
Ridder, Alfons de	254
Nescio	256
Grönloh, Jan Hendrik Frederik	256

Hoofdstuk 7

Overduin, Jacobus	270
Presse, Jacque	272
Mulisch, Harry	276
Hermans, Willem Frederik	278
Reve, Gerard	280
Rosseels, Maria	284
Nijenhuis, Berend	286
Lucebert	290
Swaanswijk, Lubertus Jacobus	290
Gerhardt, Ida	292

Hoofdstuk 8

Treur, Franca	304
't Hart, Maarten	306
Siebelink, Jan	308
Nouwen, Pieter	312
Otten, Willem Jan	314
Jansen, Suzanna	320
Haasse, Hella	322
Abdolah, Kader	325
Farahani, Hossein Sadjadi	
Ghaemmaghani	326
Brijs, Stefan	328
Kopland, Rutger	332
Hoofdakker, Rudi van den	332
Geerds, Koos	335

Kernbegrippen

A

Aanschouwelijk onderwijs	134
Abele spelen	39
Academische roman	300
Acrostichon	28
Ad fonts	57
Agnitio	81
Alter ego	165
Anarchistisch-bohemienachtige beweging	257
Antiburgerlijkheid	257
Antirevolutionair	162
Apologie	65
Archetype	267
Artistieke vrijheid	331
Atheïsme	111
Autonome kunst	192
Autonoom	240

B

Ballade	145
Barok	59
Belangenruimte	284
Bezielde retoriek	214
Biedermeier	180
Blijspel	60
Briefroman	126

C

Catharsis	80
Chauvinisme	144
Contrafact	63
Contrarevolutionair	162
Couleur locale	149
Cultuurstelsel	169

D

Dadaïsme	232

De Vijftigers	289
Debuut	304
De Grote Drie	277
Deïsme	111
Determinisme	202
Dichtgenootschap	113
Didactische poëzie	85
Dierenepos	25
Diets	10
Doeltaalgerichtheid	78
Domineespoëzie	157
Economisch schrijven	256

E

Egodocument	270
Eenheid, voorschrift van	81
Embleem	86
Empirische wetenschap	56
Empirisme	109
Ernstige handeling	80
Essay	121
Estheticisme	192
Exempel	13
Existentialisme	265
Experimentele poëzie	290
Expressionisme	231

F

Feodale stelsel	18
Fortuna-motief	97
Frans-classicisme	117
Funeraire poëzie	90
Fysico-theologie	110

G

Geëngageerde kunst	233
Gelaagdheid	331
Gelegenheidspoëzie	59
Gematigde verlichting	109
Geneefse psalter	70

Generatie Nix	300	Knittelvers	137
Geocentrisch wereldbeeld	56	Kolderieke humor	172
Getallen- en kleurensymboliek	18	Koloniale literatuur	321
Geuzenlied	63	Komedie	60
Godsoordeel	19	Kopiist	9
Grand Tour	94		
Grondtekst	76	L	
		L'art pour l'art	192
H		Latijnse school	57
Handschrift	9	Leenheer	18
Hebraïsmen en graecismen	77	Leenman	18
Hekeldicht	91	Legende	13
Heliocentrisch wereldbeeld	56	Lied	145
Historische avant-garde	223	Literaire canon	271
Historische ideeënroman	149	Literaire conventies	289
Historische roman	145	Literaire non-fictie	319
Hofdag	18	Lyriek	89
Homo universalis	160	Lyrisch gedicht	145
Hoofse ridderroman	12		
Hoofsheid	11	M	
Humanisme	57	Magisch-realisme	246
Humorcultus	144	Manifest	226
		Manuscript	9
I		Marialegende	30
Ideeënroman	279	Martelaarslied	62
Imaginaire reisverhaal	99	Mecenas	10
Impressionisme	187	Mediativering van de literatuur	301
Improvisatie	182	Memento mori	14
Interbellum	223	Memoires	270
Intertekstualiteit	252	Metafysisch aspect	251
Ironie	155	Middelnederlands	10
		Migrantenliteratuur	325
K		Miniatuur	9
Kanttkening	75	Minstrel	9
Karikatuur	307	Mirakelspel	52
Kinderliteratuur	133	Modernisme	223
Klassiek drama	60	Moralist	123
Klassieke oudheid	56	Moraliteit	52
Klimaattheorie	98	Musische poëzie	234
Klucht	39	Mysteriespel	52

Mystificatie	175	Q	
		Queeste	47
N		R	
Nationalisme	175	Radicale verlichting	109
Naturalisme	187	Rationalisme	109
Natuurlijke godsdienst	149	Realisme	144
Nederlandsche		Realistische humor	171
Handel-Maatschappij	169	Rederijkerskamer	52
Nederlandsche Kultuurkamer	263	Reformatie	57
Neoclassicisme	214	Reisbeschrijving	94
Neoromantiek	189	Reizangen	80
Nieuwe zakelijkheid	227	Relativisme	161
Nihilisme	224	Renaissance	57
Noodlot	189	Retorica	27
Novelle	254	Retroperspectief	315
		Reveil	142
O		Ridderroman	11
Onheilsmotief	286	Romantiek	140
Oudnederlands	10		
		S	
P		Satire	25
Paasspel	39	Scheepsjournaal	94
Parodie	26	Schets	154
Passiespel	39	Sciencefiction	163
Patriot	112	Sehnsucht	143
Pedagogiek	110	Sentimentalisme	141
Peripetie	81	Significatieve poëzie	234
Poësie parlante	239	Simultaantoneel	39
Poësie pure	234	Sonnet	59
Poète maudit	232	Sonnettencyclus	193
Poëtica	89	Sotternie	39
Poëtologisch aspect	251	Souterliedekens	69
Polemiek	127	Speaking name	128
Polyinterpretabel	289	Spectatoriaal geschrift	121
Postmodernisme	298	Stichtelijke poëzie	156
Preromantiek	141	Stream of consciousness	226
Proloog	20		
Propaganda	63		
Psychologische roman	199		

T		Verzetsliteratuur	264
Tabula rasa	110	Vitalisme	224
Terzijde	103	Voordrachtskunst	181
Tijdzang	162	Vorm of vent	228
Tragedie	60		
Typografie	225	W	
		Waarschijnlijkheid	81
V		Wagenspel	39
Vazal	18	Weltschmerz	143
Verduitsing	102		
Verlichting	108	Z	
Vertaalprincipes	76	Zinnespel	52
Vertoog	122	Zwarte humor	176

Bronvermeldingen

Hoofdstuk 1

Pag. 18, 34, 35, 41, 43, 47: Wikimedia Commons

Pag. 20: Wikimedia Commons © Joris H.

Pag. 22: www.donaldduck.nl/duckipedia/artikel/305 © Sanoma Media Netherlands B.V.

Hoofdstuk 2

Pag 54-55: Wikimedia Commons – *Gezicht op Delft* – Johannes Vermeer, 1661

Pag. 62, 64, 65, 67, 70, 77, 80, 86, 87, 88, 92, 98, 99: Wikimedia Commons

Pag. 72: Rijksmuseum (via Rijksstudio)

Pag. 78: Wikimedia Commons - Museum Catharijneconvent, Utrecht, foto Ruben de Heer

Pag. 83: via www.communities.zeelandnet.nl

Pag. 86 (ets): www.literatuurgeschiedenis.nl

Pag. 95: Wikimedia Commons © Erik Baas

Hoofdstuk 3

Pag. 105: Wikimedia Commons – *De beschieting van 's-Hertogenbosch door de Fransen tijdens het beleg van 1794* – Josephus Augustus Knip, 1800

Pag. 106-107: Wikimedia Commons – *Eugénie, keizerin van Frankrijk en haar dames* – Franz Xaver Winterhalter, 1855

Pag. 105, 106, 109, 112, 116, 124, 105, 132, 133: Wikimedia Commons

Pag. 108: Wikimedia Commons © Baykedevries

Pag. 109: Wikimedia Commons (links boven)
Pag. 109: Wikimedia Commons © McSmit (rechts onder)
Pag. 128: Wikimedia Commons © Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (rechts onder)

Hoofdstuk 4

Pag. 137: Wikimedia Commons – *Krijtotsen op Rügen* – Caspar David Friedrich, 1818
Pag. 138-139: Wikimedia Commons – *The Fighting Temeraire wordt naar haar laatste ligplaats getrokken* – William Turner, 1839
Pag. 143: Catawiki.nl
Pag. 123: Wikimedia Commons, uit: De gedichten van den Schoolmeester
Pag. 146: Rijksmuseum (via Rijkstudio)
Pag. 151, 157, 160, 166, 167, 174, 180, 181: Wikimedia Commons
Pag. 162: www.refdag.nl

Hoofdstuk 5

Pag. 183: Wikimedia Commons – *De Straat van Parijs; Regenachtige Dag* – Gustave Caillebotte, 1877
Pag. 184-158: Wikimedia Commons – *Morgenrit langs het strand* – Anton Mauve, 1885
Pag. 186, 188, 191, 192, 194, 200: Wikimedia Commons
Pag. 208: www.frederikvaneedengenootschap.nl
Pag. 210: www.dbnl.org
Pag. 214: www.refdag.nl @ Stichting Sierk Schröde
Pag. 216: Wikimedia Commons – Letterkundig Museum
Pag. 218: www.moorsmagazine.com

Hoofdstuk 6

Pag. 219: Wikimedia Commons – *Compositie XIV* – Piet Mondriaan, 1913
Pag. 220-221 en 227: Wikimedia Commons – *Contra-compositie van dissonanten XVI* – Theo van Doesburg, 1925
Pag. 226, 232, 235, 238: Wikimedia Commons
Pag. 227: Wikimedia Commons © F. Eveleens (links onder)
Pag. 228: Wikimedia Commons – Letterkundig Museum
Pag. 231: Wikimedia Commons – *The Sorrows of the King* – Henri Matisse, 1952
Pag. 241: Wikimedia Commons © Michielverbeek
Pag. 248: Wikimedia Commons – Letterkundig Museum
Pag. 251: www.muurgedichten.nl en Wikimedia Commons @ Tubantia
Pag. 252: Wikimedia Commons © Richardkw
Pag. 254: Wikimedia Commons – AMVC Letterenhuis Antwerpen

Hoofdstuk 7

Pag. 259: Wikimedia Commons – *Untitled abstract expressionist landscape* – Jay Meuser @ [Docoed](#)
Pag. 270, 284: www.refdag.nl

Pag. 272: Wikimedia Commons – Nationaal Archief © Ben Merk / Anefo
Pag. 276: Wikimedia Commons
Pag. 278: Wikimedia Commons © Piet Schreuders
Pag. 280: Wikimedia Commons – Nationaal archief © Joost Evers / Anefoto
Pag. 290: Wikimedia Commons – Nationaal archief © Rob Bogaerts / Anefo
Pag. 292: Wikimedia Commons – Nationaal archief © Ron Kroon / Anefo

Hoofdstuk 8

Pag. 295: Wikimedia Commons © Xavier Tricot – *Kitchen* – Bron: Jojan
Pag. 296-297: Wikimedia Commons © Alfio Giuffrida/AG Sinnwerke
Pag. 298: Wikimedia Commons © Bracha L. Ettinger
Pag. 304: www.refdag.nl © Christiaan Zielman
Pag. 306: Wikimedia Commons © Dr. Jost Hindersmann
Pag. 308, 326: www.refdag.nl © Sjaak Verboom
Pag. 312: www.refdag.nl © Dick Vos
Pag. 314: www.refdag.nl © Erik Kottier
Pag. 320: © fotoWilbert - BRU/ Wilbert Bijzitter
Pag. 322: www.hellahaasse.nl
Pag. 332: © Hollandse Hoogte / Dolph Cantrijn

Wij hebben zorgvuldig ons best gedaan om alle rechthebbenden van de gebruikte illustraties te achterhalen.

Mocht u desondanks menen rechten te hebben op één van de gebruikte afbeeldingen, verzoeken wij u contact op te nemen met de Vanderperk Groep, Groot-Ammers.

